

Հայաստանի Գիտությունների
Ազգային Ակադեմիա
Արևելագիտության Ինստիտուտ

ԱՒԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

**ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԸՍՏ ԵՐԻՏՐՈՒՐՔԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԲՂՔԵՐԻ**

ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԵՍ
2005

**Այս գրքին հրատարակութիւնը
կարելի դարձաւ
նիւթական օժանդակութեամբ
հետեւեալ ազգայիններու՝**

ՎԱՐԴԳԷՍ ԵՂԻԱՅԵԱՆԻ

Խաչիկ եւ Սեան Յակոբեանի

Եւ ի յիշատակ՝

† **Զաւէն Կանիմեանի**

† **Սարգիս եւ Ժազլին Չափարեաններու**

† **Կարլեն Պարսամեանի**

† **Երուանդ Իգնատիոսեանի**

Փրոֆ. Ալեոիս Փափազեան

Գրեում հայերէն քարգմանութեամբ տրուած են 1919 թ. Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած երիտ-թուրքական կուսակցութեան ղեկավար գործիչների դատաւարութեան այն փաստաթղթերը, որոնք առըն-չքում են արեւմտահայերի զանգուածային տեղա-հանութեան ու ջարդերի հետ: Նիւրերը վերցուած են 1919-1920 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակուող «Թաֆ-վիմ-ի վեֆայի» թուրքական պաշտօնաթերթից: Երկ-րորդ անգամ հրատարակուող փաստաթղթերի այս ամբողջութիւնը, ի թիւս այլ վաւերագրերի, անհեր-քելիօրէն վկայում է երիտթուրքական կուսակցու-թեան կենտրոնական կամիտէի ու կառավարութեան կողմից ծրագրուած հայերի ցեղասպանութեան փաս-տը, որն այսօր փորձում են ժխտել թուրք պետական գործիչներն ու պատմաբանները:

Նախատեսուած է մասնագէտների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Հրատարակութիւն՝
«ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» Օրաթերթի
Հեռախօս՝ (818) 246-8488
Կլենտոն — Գալիֆորնիա

**ԳՍՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՍՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ,
ՈՐԻ ՎՃԻՌՆԵՐՆ ԱՆԲԵԿԱՆԵԼԻ ԵՆ**

1988 թ. Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտության Ինստիտուտը լույս ընծայեց «Հայերի Ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի» խիստ արժեքավոր գիրքը: Այն հրատարակության էր պատրաստել, օսմաներեկից հայերեն թարգմանել, ծանօթագրել և առաջաքան գրել, վաստակաշատ թուրքագետ, օսմաներեկի հմուտ գիտակ, Օսմանեան կայսրության պատմության տարբեր հարցերին նուիրուած մի շարք հետաքրքիր և ուշագրաւ ուսումնասիրությունների ճանաչուած հեղինակ՝ Աւետիս Փափազեանը: Դա մի անակնկալ էր, իսկական յայտնություն ոչ միայն հայ հասարակության, անգամ մասնագետների համար: Հայ հասարակությունը և գիտական լայն շրջանակները մինչև փրոֆեսոր Ա. Փափազեանի կողմից դատավարությանն նիւթերը, այդ թում և նիւտերի արձանագրությունները հրատարակելը, անտեղեակ էր, որ թուրքական սուլթան Մեհմետ 6-րդ Վահիտէտտի հրամանով դեռևս 1918 թ. ստեղծուել էին Թազմական արտակարգ ատեաններ՝ դատելու համար երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարներին ու կառավարությանն ճախարարներին այն յանցանքների համար, որ նրանք իրագործել էին 1915 թ. հայերի նկատմամբ, որը լեռագայում կոչուեց ցեղասպանություն:

Թուրքական դատարանը Թուրքիայի օրինական վեհապետի՝ սուլթանի հրովարտակի հիման վրայ, հանգամանօրէն քննարկելով երիտթուրքական պարագլուխների լանցագործութիւնները հայերի, ինչպէս նաև կայսրութեան միւս քրիստոնէայ ժողովուրդների՝ ասորիների եւ լոյների նկատմամբ, նրանց առաւել աչքի ընկնող առաջնորդներին՝ Թալասթին, Էնվերին, Մեմալին, Նազըմին, Պեհաւետիմին եւ միւսներին դատապարտեց մահուան, իսկ շատ-շատերին էլ՝ բանտարկութեան:

Այս խիստ կարևոր հանգամանքը հիմք է տալիս նորովի մօտենալ Թուրքիայի կողմից Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման հարցին:

Կարծում ենք, որ երիտթուրքերի դատապարտութեանց հիւրերը եւ թուրքական դատարանի վճիռները հիմք են տալիս արտայայտելու այն տեսակէտը, որ թուրքական դատարանը եւ օրինական իշխանութիւնները միջազգային չափանիշներին լրիւ համապատասխան, մահուան են դատապարտել նրանց, ովքեր պատասխանատու են հայերի 1915 թ. ցեղասպանութեան համար: Իսկ դա ոչ այլ ինչ է, քան Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչում եւ դատապարտում՝ թուրքական պաշտօնական իշխանութիւնների կողմից: Յիշենք, որ այդ ժամանակ, 1919-1920 թթ. օրինական իշխանութիւնը պատկանում էր սուլթանին եւ քեմալականները դեռեւս իշխանութիւնը չէին գրաւել: Քեմալականներն այդ ժամանակ դեռեւս իրենցից լոկ շարժում էին ներկայացնում: Հետևաբար, պատմագիտութեան, այդ թում եւ հայ պատմագիտութեան կողմից անբացատրելի, եթէ ոչ աննեղելի բացթողում պէտք է համարել այն պարագան, որ անտեսելով թուրքական օրինական դատարանի օրինական որոշումը, նշում է, թէ Թուրքիան իրրեւ թէ մինչև օրս չի ճանաչել Հայոց Յեղասպան-

նութիւնը: Այդ տեսակէտն արժանի է վերանայման, քանի որ թուրքական դատարանի որոշումը գալիս է փաստելու, որ թուրքական սուլթանական իշխանութիւնները 1919 թ. արդէն մէկ անգամ ճանաչել են Հայոց Ճեղասպանութիւնը եւ մահուան դատապարտել կայսրութեան բոլոր առաջին ղեկավարներին, որոնք մօտ 10 տարի, 1908-1918 թթ. կառավարել են Օսմանեան կայսրութիւնը եւ, քնակաճարար, պատասխանատու էին նրա ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան համար:

Ուստի այժմ, երբ խօսք է գնում Թուրքիայի կառավարութեան կողմից Հայոց Ճեղասպանութիւնը ճանաչելու մասին, ապա դա անլի ճիշդ կը լինէր որակել որպէս վերաճանաչում:

Իհարկէ, մենք այնքան միամիտ չենք ակնկալելու, որ մեր տեսակէտը կարող է անվերապահօրէն ընդունուել: Եւ, այնուհանդերձ, հաւատացած ենք, որ ոչ միայն վրիպում, այլեւ կոպիտ սխալ է անտեսել վերոնշեալ դատարանի որոշումը եւ այն շրջանառութեան մէջ չդնել, երբ խօսք է գնում Հայոց Ճեղասպանութեան մասին:

Երիտթուրքերի դատապարտութիւնը եւ նրանց առաջնորդների նկատմամբ ընդունուած միանգամայն արդարացի որոշումները հիմք են տալիս իրաւագիտական առումով նորովի մօտենալ նաեւ հայ վրիժառուների գնահատականի հարցին: Հայ վրիժառուները ոչ թէ անարեւելիներ են, ինչպէս փորձում է ներկայացնել թուրքական կողմը, այլ արդարադատութիւնն իրականացնող նւիրեալներ: Քանի որ թուրքական իշխանութիւնները չկարողացան ի կատար ածել թուրքական դատարանի որոշումը երիտթուրքերի առաջնորդների մահապատժի վերաբերեալ, որովհետեւ վերջիններս հասցրել էին գաղտնի հեռանալ Թուրքիայից եւ ապաստան գտնել Գերմանիայում, Իտալիայում, Մալթայում,

Վրաստանում կամ Միջին Ասիայում, ապա թուրքական դատարանի վերոնշեալ որոշման իրականացման ամբողջ քնն իրենց ուսերի վրայ վերցրին ցեղասպանութեան ենթարկուած հայերը: Այսպիսին է պատմական իրողութիւնը: Եւ կարծում ենք, որ այդ հանգամանքը, այսինքն՝ Թալաաթին եւ երիտթուրքական միւս դաճիճներին թուրքական դատարանի կողմից մահուան դատապարտելն իր որոշակի դերն է խաղացել Թալաաթին մահապատժի ենթարկած Սողոմոն Թեհլիրեանին գերմանական դատարանի կողմից անպարտ ճանաչելու գործում:

Առաջին հրատարակութիւնից յետոյ անցել է անելի քան 15 տարի: Այդ ընթացքում լրիս սպառուեց Հայաստանի համար աննախադէպ հանդիսացող 80 հազար օրինակ տպաքանակը: Եւ այժմ այն հնարատր չէ ձեռք բերել: Մինչդեռ եկել են նոր ժամանակներ, տեղի են ունեցել կարեւոր իրադարձութիւններ եւ տեղաշարժեր, կեանք է մտել նոր սերունդ, որը նոյնպէս ուզում է իմանալ Հայոց Տեղասպանութեան ամբողջական եւ իրական պատմութիւնը, նոր փուլ է սկսուել Հայոց Տեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործընթացում: Այս բոլոր հանգամանքներն անհրաժեշտ են դարձնում կրկին անդրադառնալ թուրքական դատավարութեանը, որի ամբողջական պատմութիւնը՝ արժէքատր ծանօթագրութիւններով ու մեկնաբանութիւններով, ներկայացուած է Ա. Փափազեանի աշխատութեան մէջ:

Հասարակական եւ գիտական այդ պահանջի բարարմանն է նպատակաուղղուած Փրոֆ. Աւետիս Փափազեանի «Հայերի Տեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի» գրքի երկրորդ հրատարակութիւնը, որը, չենք կասկածում, կ'արժանանայ նոյնպիսի ուշադրութեան եւ բարձր գնահա-

տակամի, ինչպես նախորդ՝ առաջին հրատարակությունը:
Նա դեռևս իր պատմական կարևոր դերակատարումն ունի:

**Փրոֆեսոր Նիկոլայ Յուրևանցիսկան
Հայաստանի Գիտությունների
Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության
Ինստիտուտի տնօրեն**

**24 Յունիսի 2005 թ.
Լու Աճճելիս**

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Լրացաւ Հայոց Մեծ Եղեռնի 90-ամեայ տարելիցը: 90 տարի առաջ տեղի ունեցաւ 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանութիւնը արեւմտահայութեան նկատմամբ:

Դժբախտաբար, արդի թուրքական պատմագրութիւնը, կառավարութիւնն ու պետական գործիչները դեռեւս շարունակում են հերքել ևս ուրանալ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած հայերի հալածանքներն ու կոտորածները, այն կնդծ պատրուակով, որ իբր հաւաստի փաստեր չկան հայերի ցեղասպանութեան մասին:

Վերջերս, շտորքական Պատմութեան Հիմնարկէի տնօրէն՝ Սուսուֆ Հալաջօղլուն, կրկին անգամ անդրադառնալով հայերի ցեղասպանութեան մերժման խնդրին, պնդեց, որ այդ խնդիրը պէտք է թողնել պատմաբանների քննարկմանը ևս նոյնիսկ յայտարարեց, որ *«եթէ փաստէք, կ'ընդունենք»*:

Հայոց Մեծ Եղեռնը երբեք սակարկութեան հարց չի կարող լինել: Ծշմարտութիւնը այն է, որ 20-րդ դարի սկզբին մարդկութեան դէմ ուղղուած այդ ծանրագոյն ողբերգութիւնը սպացուցուած է քազմաթիւ փաստագրական նիւթերով, այդ թում՝ հաւաստի վաւերագրերով, նամակներով, քարձրաստիճան դիւանագէտների զեկոյցներով, ակնմատենների վկայութիւններով, վերապրողների յուշագրութիւններով, ամկողմնակալ պատմաբանների ուսումնասիրութիւններով, պետական քարձրաստիճան գոր-

ծիշների հաստատումներով, աշխարհի մի շարք խորհրդա-
բանների, նահանգային խորհուրդների և քաղաքա-
պետարանների ընդունած բանաձևերով և որոշումներով:

Այնպես որ 1915-1923 թթ. հայերի ցեղասպանության
պատմական ճշմարտությունը հաստատող այդ քոլոր փաս-
տերը վճռականորեն հերքում են ժամանակակից թուրք պատ-
մաբաններին և պետական գործիչներին, որոնք աշխատում
են քողարկել և խեղաթիբել 20-րդ դարի սկզբին Արևմուզ-
տեան Հայաստանում և առհասարակ ամբողջ Օսմանեան
կայսրությունում տեղի ունեցած հայերի հալածանքներն ու
ցեղասպանությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը նույնիսկ հաստատում է
1919-1920 թթ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքա-
կան կուսակցության ղեկավար գործիչների դատավարու-
թեան փաստաթղթերով, որոնք առնչում են Արևմտահա-
յության զանգուսածային տեղահանության և ջարդերի հետ:

Այդ դատավարության արձանագրություններում քե-
րուած փաստերն ու վկայությունները լիովին հաւաստի են
և անվիճելի: Տարօրինակ է, որ այդ դատավարության
նիւթերը առ այսօր գաղտնի են պահուած թուրք հասա-
րակությունից: Ինչո՞ւ, որովհետեւ այնտեղ փաստարկներով
ցոյց է տրուած իրականութիւնը: Դատավարութեան ըն-
թացքում, արեւմտահայութեան կոտորածներին վերաբե-
րող մեղադրական ապացոյցները՝ ծածկագիր հեռագրերը,
նամակները, հրամանները, ինչպէս նաեւ ականատեսների
վկայութիւնները, լիովին քացայայտում են, որ կոտորած-
ները կանխամտածուած բնոյթ են ունեցել, կազմակեր-
պուել են երիտթուրքերի կուսակցութեան կենտրոնական
կոմիտէի կողմից և անմիջականօրէն իրականացուել
«Յատուկ կազմակերպութեան» (Թեշքիլաթ-ը մահսուէ),
բանտերից ազատած արիւնարբու հրոսակների կողմից:

Վերոյիշեալ դատավարութեան արձանագրութիւն-
ներն ու որոշումները շատ քիչ տպաքանակով հրատարա-

կուել են այդ օրերին թուրքական պաշտօնական «Թարգվիմ-ի Վեքայի» թերթի լատելումներում (արարատառ):

Որպես օսմանագետ-պատմաբան, այս նիւթերի քարգմանութիւնը, առաջարանով եւ ծանօթագրութիւններով առաջին անգամ լինելով հրատարակեցինք 1988 թ. Երեւանում ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Բնականաբար այն լայն արձագանգ գտաւ Հայաստանում եւ Սփիւղքում, լատկապէս պատմաբանների եւ այլ մասնագետների կողմից:

Գիրքը 1988 թ. լոյս տեսաւ 80 հազար տպաքանակով եւ կարճ ժամանակում սպառուեց, քանի որ առաջին անգամ հրատարակուող փաստաթղթերը մեծ հետաքրքրութիւն էին առաջացրել ընթերցողների եւ մասնագետների շրջանակում: Այն քարգմանուեց անգլերէն եւ արաբերէն լեզուներով: Անգլերէնը լոյս տեսաւ 1990 թ. Լոս Անճելեսում, իրաւաբան Վարդգէս Եղիայեանի նախաձեռնութեամբ: Թարգմանիչն է՝ Լեւոն Ֆերմանեանը: Արաբերէնը հրատարակուեց 1992 թ. Հալէպում՝ Ռոպիք Ծեպեճեանի նախաձեռնութեամբ: Թարգմանիչն է՝ Ալեքսանդր Քեչիշեանը:

Երախտագիտութեամբ պիտի ճշեմք, որ տուեալ ժամանակ այդ փաստաթղթերը Հայաստանի կենտրոնական պատմութեան արխիւին էր լանձնել ֆրանսահայ հասարակական գործիչ՝ Կարպիս (Ռոժէ) Ջրպաշեանը:

Հեղինակը յայտնում է իր խորին շնորհակալութիւնը «Նոր Հայաստան» Օրաթերթի խմբագիր՝ Պրն. Վահան Վահանեանին, որ Մեծ Եղեռնի 90-ամեայ տարելիցի առթիւ սիրայօժար լանձն առաւ վերահրատարակել մեր այս աշխատասիրութիւնը:

ՀԵՂԻՄԱՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, դաժան ճակատագիր էր վիճակուած արեւմտահայութեանը: 1915-1916 թթ. երիտթուրքական կառավարութեան կիրառած ցեղասպան քաղաքականութեան հետեւանքով, արեւմտահայութիւնը կանգնեց ի սպառ ոչնչացման վտանգի առջեւ:

Ջանդուածային տեղահանութիւններն ու կոտորածները Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքներում եւ գիւղերում, ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիայի տարածքում դաժուող Հայարնակ վայրերում, չէին առնչոււմ ռազմական նկատառումներով կատարուող միջոցառումների հետ, քանի որ Հայութեան բնաջնջման հարցը նախօրօք մշակուած եւ որոշուած էր «Իթիթիհաս վէ թերաքքի»(1) (Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն) կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կողմից: Հայկական հարցը լուծելու Համար, երիտթուրքերն ընտրել էին արեւմտահայութիւնը ի սպառ բնաջնջելու ճանապարհը: Պատերազմը պատեհ առիթ հանդիսացաւ, որպէսզի նրանք ոչնչացնեն ոչ միայն Հայերին, այլեւ հաշուեյարդար տեսնէին քրիստոնէայ միւս ժողովուրդներին հետ:

«Ամէնուրեք սկսեցին հաւաքել Հայերին, — գրում է Մեվլան Չատէ Ռիֆաթը, — նոյնիսկ առանց հաշուի առնելու հիւանդներին, ծերերին ու երեխաներին: Նրանց, ուրքեր ընդունում էին մահմեդականութիւն, ժամանակաորակապէս դուրս էին հանում քարուանդներից, խոյ միւս-

ներին խմբերով, ժանապարհների հսկողութեան ներքոյ ուղարկուած էին նախատեսուած ճանապարհներով(2)։ Այնուհետեւ այդ անգէն ու անպաշտպան քարաւանները մարդկանց տեսողութիւնից հեռու, ամայի վայրերում ենթարկուած էին հայերի բնաջնջման նպատակով ստեղծուած «Թեշքիլատ-ը մահուտէ»-ի (Յատուկ կազմակերպութիւն), հրոսակախմբերի յարձակմանը։ Իսկ հրաշքով ազատուածները, քաղցից եւ ծարաւից ծայրաստիճան հիւժուած եւ ոսկրացած ուրուականների նման յայտնուած էին Միջագետքի եւ Սիրիայի անապատներում։

Արեւմտահայութեան զանգուածային բռնադաշտի ու դազանային կոտորածների լուրը շուտով տարածուեց ամբողջ աշխարհով մէկ՝ ամէնուրեք առաջացնելով բուռն գայլոյթ ու բողոք։ Առաջադէմ մարդկութեան ներկայացուցիչները, առանձին կազմակերպութիւններ, դատապարտում էին երխաթուրքերի գործադրած բարբարոսային ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը եւ պահանջում անյապաղ դադարեցնել այն, տարազրուած հայերին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը։ 1915 թ. Մայիսի 24-ին, Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի կառավարութիւնները համատեղ նախապոչուչացրին Բարձրագոյն Դրոսանը, յայտարարելով հետեւեալը.

«Ամբողջ վերջին ամսուայ ընթացքում, Հայաստանի մէջ տեղի են ունենում հայկական կոտորածներ՝ քրդերի ու թուրքերի կողմից, Օսմանեան իշխանութիւնների բացայայտ թողաուութեամբ, իսկ յաճախ էլ ուղղակի համագործակցութեամբ։ Նոր տոմարով Ապրիլի կէտերին, հայկական կոտորածներ են տեղի ունեցել Էրզրումում, Դերջանում, Պիթիխում, Մուշում, Սասունում, Զէյթունում եւ ամբողջ Կիլիկիայում։ Վանի շրջակայ հարիւրաւոր գիւղերի բնակիչներ մորթուել են մինչեւ վերջին մարդը։ Բուռն Վանում, հայկական թաղը պաշարման մէջ են առել քրդերը։ Միեւնոյն ժամանակ, կոստանդնուպոլսի թուր-

քական կառավարութիւնը ձերբակալում եւ աներեւակայելի ճնշումների է ենթարկում հայ ազգարնակչութեանը: Մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ թուրքիայի կատարած այս նոր յանցագործութիւնները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի դաշնակից կառավարութիւնները այսու հրապարակաւ յայտարարում են Բարձրագոյն Դասնը, որ իրենք այդ յանցագործութիւնների համար անձնական պատասխանատուութիւնը դնում են թուրքական կառավարութեան բոլոր անդամների, ինչպէս նաեւ նրա՝ տեղական այն իշխանութիւնների վրայ, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին»(3):

Երիտթուրքերի կառավարութիւնը, սակայն, անողոք դաժանութեամբ շարունակեց իրականացնել իր ոլոկեզրած քաղաքականութիւնը, որի գոհը դարձան տւելի քան մէկուկէս միլիոն հայեր:

Արեւմտահայութեան բնաջնջման ծրագիրը խորքաբուսած էր նախորդ ժամանակներում սուլթանական թուրքիայի գործադրած Զարդարարական քաղաքականութեան վրայ: 1878 թ. Պեռլինի վեհաժողովից յետոյ, երբ Հայկական Հարցը միջազգային բնոյթ ընդունեց, սուլթանական կառավարութեան ազգային ու կրօնական հալածանքները, կեանքի ու դոյքի անապահովութիւնը, հարկային ծանր լուծն ու դուստային պաշտօնեաների շարաշահումներն տւելի մեծ շփերի հասան: «Քիսա հսկողութեան տակ առնուեցին հայ պաշտօնեաները եւ հայկական հրատարակութիւնները: Այդ պահից սովորական երեւոյթ դարձաւ արտորդ: Կուսակալների կողմից քննութեան առնուեցին հայոց եկեղեցիների եւ դպրոցների մասին տրուած հրովարտակները: Վերջին տարիների ընթացքում, փակուեցին այն հայկական դպրոցները, որոնք բացուել էին ոչ թէ հրովարտակով, այլ միայն կառավարութեան թոյլատուութեամբ: Խտութիւններ ու բռնութիւններ գործադրուեցին նաեւ հարկերի գանձման հարցում»(4), — գրում է թուրք

գործիչ Օսման Նուրինը Հրահանդ արուեց մամուլի գը-
րաքննչական վարչութեանը՝ արգելել «Հայաստան» բառի,
հայ ժողովրդի պատմութեանը եւ աշխարհագրութեանը
վերաբերող անունների յիշատակումը(5):

Այդ նոյն թուականին, Օսմանեան կայսրութեան մեծ
վեզիր, հայաստեաց Քեամիլ փաշան, ցինիկարար յայտա-
բարում էր՝ «Հայ ազգը վերացնելու, անհետ եւ անճեռ
ընելու ենք: Եւ այդ ի գլուխ հանելու համար, բան չի
պակսիլ մեզ. ամէն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, չեր-
քէզ, կուսակալ, դաաաւոր, հարկահան, աստիկան, վերջա-
պէս ամենայն ինչ, կրօնական պատերազմ կը հրապարա-
կենք եւ դիւրին պատերազմ՝ այնպիսի ազգի մը դէմ, որ
ոչ գէնք ունի, ոչ զինուորութիւն եւ ոչ պաշտպան, երբ
ընդհակառակն, մենք գէնք էլ ունինք, զինուորութիւն էլ,
աշխարհիս ամենամեծ տէրութիւններէն մէկը (Անդլիան
— Ա.Փ.) եւ ամենէն հարուստը մեզ զինակից է եւ մեր
Ասիական աշխարհքին երաշխաւոր: Եւ եթէ այդ հայ ազ-
գը բնաջինջ լինի եւ քրիստոնեայ Եւրոպա կրօնակից մը
փնտռէ եւ չի գտնէ տանկական Ասիոյ մէջ, կը թողու
գմեզ հանդիստ եւ այն աստն կը զբաղինք ներքին գոր-
ծերով եւ բարեկարգութեամբ»(6): Քեամիլ փաշայի այս
նենդ մտայղացումը իրօք որ դարձաւ արեւմտահայու-
թեան բնաջնջման հարցում թուրքական պետական քա-
ղաքականութեան առանցքը:

1890-ական թուականներին, Ապտուլ Համիտի նախա-
ձեռնութեամբ կազմակերպուեցին հիմնականում քրդերից
կազմուած «Համիտիէ» անկանոն զորագնդերը, որոնց գըլ-
խաւոր նպատակներից մէկն էր հալածել ու կատրել հայ
բնակչութեանը Քաղաքային եւ զինուորական իշխանու-
թիւնների տուած հրահանգներիով, այս գնդերը յարձակ-
ւում էին գիւղերի վրայ: Գիւղերն այրում էին, ժողո-
վուրդը կատարում էր(7):

1894—1896 թթ. Սասունում եւ յարակից հայաբնակ

նահանգներում, ինչպէս նաեւ Ստամբուլում, տեղի ունեցան սոսկալի կոտորածներ, որոնք նայնիակ թուրք զործիչներ՝ Օսման Նուրիի եւ Սաադի Շահխաի կողմից բնութագրուեցին, որպէս «ահարկու եղեան մարդկութեան դէմ»(8)։

Հայերին զանգուածաբար բնաջնջելով եւ նրանց թիւը արհեստականօրէն նուազեցնելով, թուրքական կառավարութիւնը ձգտում էր ազատուել Պեռլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածից, եւ ընդհանրապէս բարենորոգումների պարտադրուած ծրագրերից։

Մինչեւ համիտեան բռնապետութեան տապալումը, երիտթուրքերը աշխատում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին ներշնչել այն միտքը, որ 1876 թ. սահմանադրութեան վերահաստատումով կը վերանայ ազգային խտրականութիւնը, եւ բոլոր հպատակները հաւասար կը լինեն օրէնքի առջեւ։ Մինչդեռ, 1909 թ. իշխանութեան գլուխ անցնելուց յետոյ, երիտթուրքերը ոչ միայն մոռացան իրենց տուած խոստումները, այլեւ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ պրամագրուեցին բացայայտ թշնամանքով։

Երիտթուրքական գաղափարախօսները ամէն կերպ փորձում էին միաձուլել Օսմանեան կայսրութեան ոչ մահմետական ժողովուրդներին մէկ «օսմանեան ազգութեան» մէջ, որը իրականում զրկում էր ոչ-թուրք ժողովուրդներին ազգային ինքնորոշման արդարացի իրաւունքից։ Երիտթուրքերի ղեկավարները հետեւողականօրէն ջատագովում էին «Օսմանիզմի» գաղափարախօսութիւնը, այն է, որ Օսմանեան կայսրութիւնում, բացի օսմանեան ազգից, ուրիշ ազգութիւններ չկան, կայսրութիւնում մէկ ազգ կայ՝ օսմանցի ազգը։ Ընչոչ Նուրին հպատակ ժողովուրդներից բացայայտօրէն պահանջում էր հաշտուել իրենց իրաւագուրկ վիճակի հետ եւ հրաժարուել ազգային ինքնորոշման ձգտումներից։ Հայերը, արաբները, քրտերը,

այբանապիները չզվեաք է պայքարէին իրենց ազատագրութեան համար, քանի որ կայսրութիւնում տիրապետող կարգերը առաջաւոր ու խոհալական են. նա ամէն կերպ զոգարանում էր խաւաքը, մատանանշելով, որ այն միաժամանակ բարոյական օրէնադիրք ու կառավարման ձեւ է(9):

Իրականում, կայսրութիւնում «խկական» քաղաքացի կարող էին ճանաչուել թուրքերը, եւ նրանք, ովքեր հաւատափոխ կը լինէին, կը մոռանային սեփական լեզուն եւ կը ձուլուէին թուրքերի հետ Դեռեւս 1919 թ. Սալոնիկում կայացած «Արութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան տեղական կոմիտէի գաղտնի նիստում, թաւաթը յայտարարել է. «Դուք գիտէք, որ սահմանագրութեամբ մահմետականների եւ քրիստոնեանների հաւատարութիւն է հաստատուել, բայց դուք բոլորը միասին եւ ամէն մէկը առանձին՝ գիտէք եւ զգում էք նաեւ, որ դա անիրականալի գաղափար է: Ծարիաթը, մեր անցեալի ամբողջ պատմութիւնը, հարիւր հազարաւոր մահմետականների զգացմունքները եւ նոյնիսկ իրենց՝ քրիստոնեանների զգացումը, որոնք յամառօրէն դիմադրում են իրենց օսմանականացման ամէն մի փորձի դէմ, անյողթահարելի պատնէշ են խկական հաւատարութեան համար: Ուստի հաւատարութեան մասին խօսք անգամ չի կարող լինել մինչեւ այն ժամանակ, քանի դեռ մենք յաջողութեամբ չենք պսակել կայսրութեան օսմանականացման մեր նպատակը»(10):

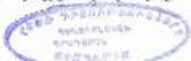
Երիտթուրքերի կուսակցութեան գլխաւոր զէնքերից էր նաեւ պանթուրքիզմը, որն աշխուժացաւ յատկապէս Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ճեպալ Նուրին, Զիա Գէօքալփը, Ֆուադ Բէօփրիւլին եւ երիտթուրքական այլ գործիչներ ամէն կերպ փորձում էին պանթուրքիզմն օգտագործել թուրքալեզու ժողովուրդների վրայ իրենց ազդեցութիւնը տարածելու համար: Պանթուրքիզմը միաժամանակ Օսմանեան կայսրութեան քրիս-

տանեայ ժողովուրդներին բռնի ուժացնելու խնդրում
երխաթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականութեան մի նոր
ուղղութիւն էր(11): Այսպիսով, երխաթուրքերը ամբողջա-
պէս որդեգրեցին Ապտուլ Համիտի արիւնարբու քաղաքա-
կանութիւնը՝ իրենց դաժանութեամբ գերազանցելով նը-
րան կայսրութիւնում ազգային հարցը լուծելու համար,
նրանք ընտրեցին ազգերին ոչնչացնելու ճանապարհը: Նը-
րանց այս յանցաւոր մտայզացման առաջին դրսևորումը
եղաւ 1909 թուականին Ատանայում եւ Կիլիկիայի մի
շարք քաղաքներում հայերի կոտորածը:

Արեւմտահայութիւնը ամենազաժան հալածանքների
եւ ֆիզիկական ոչնչացման ենթարկուեց յատկապէս Ա-
ռաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երխա-
թուրքերի կառավարութեան գործադրած նենգ եւ բար-
բարոսական քաղաքականութեան հետեւանքով:

Արեւմտահայութեան զանգուածային կոտորածների
նախաշեմին տեղի ունեցած Կ. Պոլսի (Ստամպուլ) առաջին
մահատարուու դէպքերի ժամանակակից Ա. Ալոլոյանեանը
գրում է. «Առաջին ազգանշանը ու անդրանիկ սարսափը,
որ Կ. Պոլսի բնակչութիւնը անակնկալի մը առջեւ կը
գնէր, 1915 Ապրիլ 11 (24)-ի ձերբակալութիւնները եղան:
Մէկ զիշերուան մէջ, Կ. Պոլսոյ մասւորական դասակար-
գին ամենէն կարկառուն դէմքերը եւ ժողովուրդին ամէն
դասակարգերէն 250 Հոգիի շափ անձեր, ձերբակալուեցան
եւ Զանկըրը եւ Այաշ տարագրուեցան»(12):

Փաստերը վկայում են, որ տեղահանուեց ու արտո-
րուեց ճակատամերձ դատիներից ընդհանրապէս շատ հե-
ռու դատուող շրջանների, գիւղերի եւ քաղաքների հայ բը-
նակչութիւնը: Այս մասին թուրք պաշտօնեայ Նայիմ պէ-
յի յուշագրութեան մէջ կարգում ենք. «Յփրատի ավերն
արտաքսուածները ոչ միայն Ստամպուլի շրջակայքից էին,
այլեւ՝ Ռուսաստանից, Նիկոմեոփայից, Պարտիզակից, Ատա-
բազարից, Ճիլդէից (Ճեզիրէ), Գանձայից, մի խոսքով,

Նրանք կետարխայի եւ Անատոլիայի երկաթգծի երկարութեամբ ընկած տարածքից աքտորուած հայերն էին: Այս նոր տարագրումը ընդհանուր զարմանքի առիթ տուեց Անհատկանայի էր, թէ ինչո՞ւ մարդկանց քշում են Տէր-Զորի ուղղութեամբ: Սակայն անհանգստանալու համար առաւել հսկան պատճառներ կային: Ռաս-ուլ-Այնում եւ այլուր տեղի ունեցած կոտորածները տարածուեցին նաեւ Մեծքենէում: Մի քանի տարի շարունակարար կատարուող կոտորածները դադարնի չմնացին նաեւ խուլ անապատում: «Կառավարութեան նպատակը ամբողջ հայերի ոչնչացումն էր: Նրանք իրաւունք չունէին այլեւս գոյատեւելու» (13):

Որ տեղահանութիւնն ու կոտորածը կատարուեցին կանխամտածուած ծրագրով, հաստատուում է նաեւ Մեծիւն Զատէ Ռիֆայի բերած փաստարկներով. «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը որոշում կայացրեց՝ ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելու պայմանով սպաննել եւ ոչնչացնել հայերին: Այս հրամանը իրականացնելու համար, նախադաշութիւնը ստեղծեց Պեհէտարին Եաքիր, Գոկտ-Նազըմ եւ Հանրակրթական նախարար Եիւքրի պէյերից կազմուած մի յանձնաժողով՝ տալով «Ներքի գործադիր կամիտէ» անուանումը: Այս երեքի գործադիր կոմիտէն «Թեշքիլամբ-ը մահուտէ» անուան տակ սկսեց բանտերից հաւաքագրել քրէական յանցագործներին եւ ստեղծել չեթէների հրոսակներ: «Թեշքիլամբ-ը մահուտէ» պիտակի տակ ստեղծուած այս չեթէների կատարած յանցագործութիւններն ու բռնութիւնները, արտասուորելով թուրք ժողովուրդին աշխարհի հասարակայնութեան առջեւ, արիւնայի եւ բարբարոսական էջեր արձանագրեցին նրա պատմութեան մէջ» (14):

Գերմանիան եւս յանցաւոր է հայկական ջարդերի համար: 1915 թ. Յուլիսի 4-ին, թուրքական կառավարութեան ուղղուած զազտնի գրութեամբ, Գերմանիան լիա-

վին հաւանութիւն է տուել եւ պաշտպանել երիտթուրքերի հայաջինջ ծրագիրը: Գերմանական հիւպատոսները խրախուսել, իսկ գերմանացի սպաները մասնակցել են երիտթուրքերի վայրագութիւններին:(15) Այդ օրերին բողոքի բուռն ցատումով հանդէս եկած միջազգային բանուորական շարժման սկանսուոր գործիչ՝ Կարլ Լիբկնեխտը, անարգանքի սխնին գամելով Գերմանիայի իմպերիալիստական կառավարութեան դատադիր գործադուլիւնները, նկատում է. «Թուրքական կառավարութիւնը կազմակերպեց հայկական զարհուրելի կոտորածները, ամբողջ աշխարհն այդ գիտէ եւ ամբողջ աշխարհն այդ ոճրագործութեան համար յանցաւոր է համարում նաեւ Գերմանիային, չէ՞ որ կոտանդնուպոլսում թուրքական կառավարութեանը ղեկավարում են գերմանական սպաները: Ո՞չ մի բան չգիտեն միայն Գերմանիայում, որովհետեւ գերմանական մամուլի բերանի մէջ զբուսած է գելանարակը»(16):

Տեղահանութեան եւ կոտորածի ընթացքում գործի է գրուել նաեւ հայերին մահմետականացնելու քաղաքականութիւնը: Այդ քայլը ջատագովել է երիտթուրքական հանրայայտ կին գործիչ՝ Հայխանէ Կախլը, շնայած աշխատել է ցոյց տալ, որ ինքը դէմ է եղել երեխաներին մահմետականացնելու ծրագրին(17): Մինչդեռ նրա մամանակակիցների վկայութիւններից յայտնի է դառնում, որ Հայխանէ Կախլը եւս, հայ որբերին հաւաքելով, մահմետականացրելով էր եւ դաստիարակում որբանոցներում որպէս թուրքերի»(18):

Քրիստոնեայ երեխաներին մահմետականացնելով թուրքացնելը նոր երեւոյթ չէր, գալիս էր գեռեւս միջնազարից:

Տեղահանութեան եւ կոտորածների ընթացքում թուրքերն աշխատել են մահմետականացնել յատկապէս Սիրիա տարազբուսած հայերին: Ահա թէ ինչ է գրում այդ

մասին Յալիւ Ռըֆըր Աթալը: «Ձեր քէզների, քրտերի եւ միւսների նման հայերի արտաքսումը գէպի Սիրիայի խորքերը նստրացնելու էր արարներով խիտ բնակեցուած վայրերը: Նոյնիսկ մի յանձնաժողով կազմուեց, որպէսզի հայերին ե՛ւ տուն ե՛ւ հող տրամադրուի՝ մահմետական գառնալու պայմանով»(19):

Տեղահանելով հայերին, թուրքական իշխանութիւնները նաեւ կեղծ բարբաջանքներով ջանում էին հաւաստիացնել, թէ իբր նրանց թողած հողային ունեցուածքն ու գոյքը պահպանուելու են պետութեան կողմից եւ պատերազմի աւարտից յետոյ կրկին վերադարձուելու են: Այս կապակցութեամբ թուրքական կառավարութիւնը հայերի ունեցուածքի բացայայտ կողոպուտն ու թալանը աշխատեց «օրինականացնել» մի շարք օրէնքներով, որոնք բնաւ չգործադրուեցին(20): «Այսպէս, ժողովուրդին բոլոր շարժական ստացուածքը կը փշանար կամ լաւ եւս է ըսել թուրքերու ձեռքը կ'անցնէր, կառավարութիւնը ոչ մէկ անգ հողածու չգտնուեցաւ այդ գոյքերը հաւաքելու կամ գրամի վերածելու»(21), — վկայում է Չաւէն պատրիարքը:

Կ. Պոլսում ամերիկեան դեսպան Մորգենթաուն, այս փաստի մասին վկայում է. «Հազիւ թէ նախկին սեփականատէրերը չեռանային գիւղէն՝ մահմետական մուհանճիրներ — թուրքիոյ այլ կողմերէն գաղթողներ կը փոխադրուէին հայկական բնակավայրերէն ներս: Նոյնպէս հայերուն բոլոր արժէքաւոր աւարկաները — դրամ, մտտանիներ, ժամացոյցներ եւ գոհարեղէններ — կը տարուէին ոստիկանատուներ «ապահով պահուելու համար» մինչեւ հայերուն վերադարձը, եւ ապա կը բաժանուէին թուրքերուն»(22):

Առկայ են բազմաթիւ չեռադրեր, շրջանդներ, առանձին կարգադրութիւններ, տաքսուած՝ երեսթուրքերի կառավարութեան կողմից, որոնք լիովին բացայայտում են հայութեան ունեցուածքը կուլ տալու ծրագիրը(23):

2. Գ. Ինճիկեանի Հաշուումներով, կոդուսուտի ու ոչնչացման են ենթարկուել 66 քաղաքների ու 2,500 գիւղերի հայ ու քրիստոնեայ ազգարնակչութիւնը, կոդուսուտի ու քանդուել են աւելի քան 2,000 կեեղեցիներ ու վանքեր, 1,500 դպրոցներ եւ վարժարաններ: Ազգային յատուկ յանձնարումքի տուեալներով, Օսմանեան կայսրութիւնում միայն հայ ժողովրդին հասցուած նիւթական վնասը 1919 թ. կուրսով կազմել է մօտ 15 մլրդ. ֆրանկ(24):

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի աւարտից յետոյ, Համաշխարհային Հասարակութիւնը պահանջում էր պատասխանատուութեան ենթարկել արեւմտահայութեան սղանդը կազմակերպող թուրք ռերազորներին: Այդպիսի պահանջով հանդէս եկան նշանաւոր արեւելադէաներ՝ ֆրոնտախցի հնազէտ-պատմարան՝ Փակ դը Մորգանը, գերմանացի հայագէտ՝ Յոզէֆ Մակուստը: Դատապարտող սուր յօդուածներով եւ աշխատութիւններով բողոքի ձայն բարձրացրին տարբեր ազգութիւնների քաղաքական, գիտութեան եւ մշակութային ականաւոր գործիչներ՝ Յօհաննէս Լեփսիուսը, Արմին Վեզները, Մարտին Նիբակէն, Անթուան Մեյէն, Ծրեաներիկ Մակլերը, Ռընէ Պինոնը, Վիկտոր Պերարը, Առնոլա Թոյնպին, Վալերի Պրիստօլը, Սուրի Վեսելովսկին, Անարէյ Մանտելշտամը, Հենրի Մորգենթաուն, Հերբերտ Ատամս կիրբոնսը եւ շատ ուրիշներ:

Հանդէս գալով Մեծ Բրիտանիայի Համայնքների պալատում 1918 թ. Նոյեմբերի 12-ին, Թայթը անդլիսական կառավարութիւնից պահանջել է, որ դաշնակիցների ներկայացուցիչները Թուրքիայի հետ իտաղազութեան պայմանները քննարկելիս, յատուկ կանգ առնեն Հայկական կոտորածների յանցագործներին պատժելու հարցի վրայ(25):

Թուրք գործիչների եւ պաշտօնեաների մէջ եւս գրանուել են սուանձին մարդիկ, որոնք ոչ միայն կոզմակից չեն եղել Հայերին կոտորելու հրէշային ծրագրի իրակա-

նացմանը, նողկանքով ու ասելութեամբ են վերաբերուել տեղի ունեցող վայրագութիւններին, հրաժարուել են կատարելու կենսորոնական կառավարութեան՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենսորոնական կոմիտէի գաղտնի հրամանները՝ Հայ ժողովրդին տեղաւանելու եւ կոտորելու հարցում (այդպիսիները անմիջապէս հետացուել են պաշտօնից, պատասխանատուութեան ենթարկուել եւ նոյնիսկ ներքին կարգով դատապարտուել մահուան), այլեւ յետագայում ակախ գործունէութիւն են ծաւալել կազմակերպելու յանցազործների դատաւարութիւնը:

1919 թուականին, մեծ վեղիր Տամատ Զերբա փաշան դատապարտել է երիտմուրթերի կառավարութեան գործադրած յանցազործ ծրագիրը, դառնելով, որ Հայերի կոտորածները ծնունդ չեն եղել ցեղային բախումների եւ կամ կրօնական մոլեռանդութեան: «Ան իմ առջեւ նպատակ եմ դնում փաստերը ձեռքիս ցոյց տալ ամբողջ աշխարհին, թէ ո՛ւմ վրայ է ընկնում իսկական պատասխանատուութիւնը այդ սարսափելի յանցազործութիւնների համար»(26), յայտարարել է նա:

[Տեղի տալով բողոքի այս ուժեղ հոսանքին եւ ձգտելով սահմանազատուել երիտմուրթերի վարկաբեկուած վարչակարգից, 1918 թ. Նոյեմբերին, Թէվֆիզ փաշայի գլխաւորութեամբ, երիտմուրթերի կուսակցութեան անդամներից զերծ կազմուած նոր դաշլիճը որոշում է կայացնում Օսմանեան կայսրութիւնը առաջին համաշխարհային պատերազմի մէջ ներքաշելու եւ Հայերի տեղաւանութիւնն ու կոտորածը կազմակերպելու համար դատական պատասխանատուութեան ենթարկել երիտմուրթական կառավարութեան ղեկավարներին, ինչպէս նաեւ՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենսորոնական կոմիտէի անդամներին: Այնուհետեւ, 1918 թ. Դեկտեմբերի 16-ի որոշումով(27) կազմուած են Հարցաքննիչ յանձնախումբեր (գլխաւոր նախագահն էր Անդարայի նախկին վալի՝ Մազ-

Հար պէջը), որոնք սկսում են Հաւարել արեւմտահայու-
թեան կոտորածներին վերաբերող մեղադրական ապա-
ցոյցներ՝ ծածկազրէր, հեռազրէր, պաշտօնական դրու-
թիւններ, հրահանգներ եւ հրամաններ, ինչպէս նաեւ ակա-
նատեսների վկայութիւններ: Օսմանեան կայսրութեան նա-
հանգները բաժանուած են 10 գաւառքննչական շրջանների,
իւրաքանչիւր շրջանի համար նշանակուած են դատախազ-
ներ, հարցաքննիչ դատաւորներ, եւ քարտուղարներ: Միև-
նոյն ժամանակ, մամուլը լայն աշխատանք է ծաւալում
յանցագործներին բացայայտելու եւ դատաքննութեան
յանձնելու կազակցութեամբ(28):

Զերբակալուած են երիտթուրքական մի շարք նախա-
րարներ ու կուսակցութեան ղեկավարներ, շրջանային պա-
տասխանատու քարտուղարներ, լիազօրներ, կուսակալներ,
զինուորականներ եւ այլ պաշտօնատար անձինք: Սակայն
հայկական կոտորածների անմիջական մտայնացողներն ու
կազմակերպիչները Հասցրել էին դիմել փախուստի ապա-
սան գտնելով Գերմանիայում:

1919 թուականի Յունուարի 8-ին, Կ. Պոլսում կազմը-
ւում են Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ ռազմական արտա-
կարգ ասեաններ: Օրէնքը յանցագործներին թէև նախա-
տեսում էր դատել ոճրի դործադրուած վայրում, սակայն
1919 թ. Փետրուարի 5-ին, Կ. Պոլսի ռազմական արտա-
կարգ ասեանը Եռզզաթի տեղահանութեան եւ կոտորածի
յանցագործութիւնների դատաւարութեան առաջին իր նիս-
տում յատուկ որոշում է կայացնում մեղադրեալներին Կ.
Պոլսում դատելու մասին(29):

1919 թուականի Մարտի 8-ին, սուլթան Մեհմետ 6-րդ
Վահրադատինի (1918-1922), յատուկ հրամանագրով, ե-
րիտթուրքական կուսակցական պարագլուխներն ու նա-
խարարները յանձնուած են Կ. Պոլսի ռազմական արտա-
կարգ ասեանի քննութեանը(30):

Երիտթուրքական կոտորածների ղեկավարներին եւ

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների գատաւարութիւնը ըսկրւում է 1919 թ. Ապրիլի 28-ին Կ. Պոլսում եւ ընդհատումներով տեւում մինչեւ Յունիսի 26-ը: Մայիս ամսուն տեղի ունեցած 6 նիստերի(31) ընթացքում, հիմնականում հարցաքննութեան են ենթարկւում «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամները, մեծ վեղիր Մայիս Հալիմ փաշան եւ մի քանի նախարարներ: Սակայն Մայիսի 28-ին, անգլիական հրամանատարութեան կողմից 77 հոգի բանախց արտուում են Մալթա կղզի եւ ընդհատւում է դատաքննութիւնը: Յունիս ամսին մեղադրական նոր ապացոյցների հիման վրայ շարունակւում է դատաքննութիւնը: Յունիսեան դատաքննութեան 7 նիստերում, լւում են պետական պաշտօնական անձանց՝ Փոստի եւ Հեռագրատան նախարար՝ Հիւսէյն Հաշիմ պէյի, սենատի նախագահ՝ Ռիֆասի պէյի, Նաեւ երկրի հոգեւոր առաջնորդներ՝ (Շէյխ-ուլ-խալամներ), Էսաս, Հայրի եւ Մուսա Քեաղիմ էֆենտիների գատաքննութիւնը: Դատաւճիւրը կայացւում է 1919 թ. Յուլիսի 5-ին:

Այս դատաքննութիւնների ընթացքում, հեռակայ կարգով մեղադրւում են 11, իսկ գատաւարութեան ներկայ 20 կուսակցական պետական բարձրաստիճան գործիչներ:

Հեռակայ կարգով դատի արուած մեղադրեալներն էին՝

- 1 Թալաաթ փաշա — Ներքին գործերի նախարար, մեծ վեղիր (1917-1918 թթ.):
- 2 Էնվեր փաշա — Ռազմական նախարար:
- 3 Ճեմալ փաշա — Մովաշին նախարար:
- 4 Պեհւետտին Եաքիր պէյ — Երեսմուրքական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ, «Թեշքիւլաթ-ը մահսուսէ»-ի նախագահ:
- 5 Դոլու. Նազըմ պէյ — կուսակցութեան կենտրոնա-

կան կոմիտէի անդամ, Հանրակրթական նախարար, «Թեշ-
քիլաթ-ը մահսուսէ»-ի անդամ:

6 Ճաւիտ պէյ — Ծինանաների նախարար:

7 Սուլէյման էլպիտտանի պէյ — Հողադործութեան եւ
Առեւտրի նախարար (1915-1917 թթ.):

8 Մուստաֆա Եերեֆ պէյ — Հողադործութեան եւ
առեւտրի նախարար (1917-1918 թթ.):

9 Օսկան էֆենտի — Փաստի եւ Հեռադրատան նախա-
րար (1914-1917 թթ.):

10 Դուլա Ռուզուհի էֆենտի — Կուսակցութեան կեն-
տրոնական կոմիտէի անդամ:

11 Ազիզ էֆենտի — Հասարակական անվտանգու-
թեան նախարար, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի անդամ:

Դատարանում ներկայ գտնուող մեղադրեալներ՝

1 Սայիտ Հալիմ փաշա — Մեզ վեզիր (1913-1916):

2 Միահատ Ծուքլի պէյ — Կուսակցութեան կենտրո-
նական կոմիտէի գլխաւոր քարտուղար:

3 Ահմետ Ճեւատ պէյ — Կ. Պոլսի կայազօրի հրամա-
նատար, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի անդամ:

4 Աթիֆ պէյ — Անդարալի տատղամաւոր, «Թեշքի-
լաթ-ը մահսուսէ»-ի անդամ:

5 Զիա Գէօքալպի — Կուսակցութեան կենտրոնական
կոմիտէի եւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի անդամ:

6 Քիւչուկ Թալաաթ պէյ — Կուսակցութեան կենտրո-
նական կոմիտէի անդամ:

7 Ռիլա պէյ — Կուսակցութեան կենտրոնական կո-
միտէի եւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի անդամ:

8 Իպրահիմ պէյ — Մէճլիսի նախագահ:

9 Հայրի էֆենտի — Շէյխ-ուլ-իսլամ:

10 — Մուլա Քեապիմ էֆենտի — Շէյխ-ուլ-իսլամ:

11 — Խալիլ էֆենտի — Արդարադատութեան եւ Ար-

տաքին գործերի նախարար, «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ի անդամ,

12 — Ահմետ Նեախի պէյ — Արտաքին գործերի նախարար (1917-1918):

13 — Իսմայիլ Ճանփուլատ պէյ — Ներքին գործերի նախարար (1915-1917 թթ.):

14 — Ապուսա Հալիմ փաշա — Հասարակական աշխատանքների նախարար (1915-1917 թթ.):

15 — Ալի Միւնիֆ պէյ — Հասարակական աշխատանքների նախարար (1917-1918 թթ.):

16 Շիւքրի պէյ — Հանրակրթական նախարար, «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ի անդամ:

17 — Քեմալ պէյ — Պարենաւորման նախարար, կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

18 — Հիւսէյն Հալիմ պէյ — Փոստի եւ Հեռագրատան նախարար (1917-1918 թթ.):

19 — Ռիֆասթ պէյ — Սենատի նախագահ:

20 — Մեհմետ Էսաս էֆենտի — Շէյխու-ուլ-իսլամ:

Ըստ դատաքննութեան կարգի, յանձնաժողովի նախագահ գեներալ-լեյտենանտ Մուսաաֆա Նազըմ փաշան առաջին հերթին հաստատում է մեղադրեալների ինքնութիւնը, ինչպէս նաեւ նրանց դատապաշտպանների առկայութեան հարցը: Միեւնոյն ժամանակ յայտարարում է, որ ուղղմական արտակարգ ատեաններում, մեղադրեալների պաշտպանութեան համար օրէնքը չի նախատեսում դատաւարութեան ընթացքում դատապաշտպանների ներկայութիւնը: Դատական քարտուղար Շեֆիկ պէյը ընթերցում է մեղադրական եզրակացութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ քրէական օրէնսդրքի 372-րդ յօդուածի հիման վրայ արւում է գլխաւոր դատախազ՝ Մուսաաֆա Նազըմի փաշայի հաւանութիւնը բացակայներին Հեռակայ կարգով դատելու մասին: Մուսաաֆա Նազըմի փաշան, նկատի ունե-

նալով նաեւ թէ՛ դատասկզբում եւ թէ՛ ընթացքում դատապաշտպաններին առարկութիւններն այն մասին «որ նախարարների եւ այլ պետական բարձր պաշտօնեաների հետ առնչուող դատական հարցերը քննարկման են ենթակայ ոչ թէ՛ սահմանական արտակարգ ատեանում, այլ գերագոյն դատարանում», իր ելույթում նշում է, որ մեղադրական եզրակացութեան մէջ թուարկուած յանցագործութիւնները կատարուել են ոչ թէ՛ կառավարութեան անունից, այլ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի որոշումներից ելնելով:

Առաջին եւ յաջորդ մեղադրական եզրակացութիւններում բերուած փաստաթղթերը՝ ծածկագիր հեռագրերը, նամակները, վկայում են, որ արեւմտահայութեան տեղահանութիւններն ու կոտորածները սահմանական կամ կարգապահական միջոցառում չեն եղել, սահմանափակ կամ տեղական բնոյթ չեն կրել, այլ եղել են կանխատեսուած եւ իրականացուել են բացարձակապէս կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, յատուկ կենտրոնի հրահանգներով ու գաղտնի հրամաններով: Մեղադրական եզրակացութիւններում եւ դատական նիստերի ընթացքում հիմնական շեշտը դրում է արեւմտահայութեան կոտորածի վրայ:

Կովկասեան ճակատի երրորդ բանակի նախկին հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտ Վեհեր փաշան դատաքննութեանը ներկայացրած իր վկայութեան մէջ այդ մասին յայտնում է, որ հայերի բնաջնջման եւ ունեցուածքի կողոպտման հարցը վճռուել է «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում արմատում հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը՝ Պեհաէտտին Շաքիր պէյն է(32):

Իսկ ներքին գործերի նախարարութեան յատուկ գլխաւորականի պետ՝ Իհսան պէյը, նոյնպէս վկայում է, որ

երբ ինքը Քիլիսի գալմազամ էր, Ատամուլից Հալէոյ դուր-
ծուղուած Ապտուլլահաա Նուրի պէյը յայտարարել է, որ
[Հայերի] տեղահանման հիմնական նպատակը նրանց ոչըն-
չացումն է», որ ինքն այդ հարցով կապի մէջ մանելով
Թալաաթ պէյի հետ, նրանից ուղղակի տաացել է կոտո-
րելու հրաման, որ նա [Թալաաթը] ձգտել է համուել իրեն,
որ դա է երկրին փրկութիւնը(33):

Յետագայում, իր յուշագրութեան մէջ, Նոյնիակ Թա-
լաաթը ընդունում է, որ Հայերի տեղահանութեան ժամա-
նակ տեղի են ունեցել բռնութիւններ եւ կոտորածներ(34):
Թալաաթը, ինչպէս վկայում է Հալիտէ Էափալը, խոստո-
ւանել է իր անմարդկային արարքը եւ արդարացում է
որոնել ազգային շահերի տեսակէտից՝ համոզուած լինելով,
որ «այնքան ժամանակ, երբ մի ազգ իր սեփական շահերի
համար անում է ամէն ինչ, եւ յաջողում է, աշխարհն
ընդունում է այդ: Ես պատրաստ եմ մեռնելու այդ բանի
համար, ինչ կատարեցի եւ ես գիտեմ, որ կը մեռնեմ դրա
համար», — յայտարարել է նա(35):

Դատաւարութեան 2-րդ, 5-րդ եւ 6-րդ նիստերում
Հարցաքննութեան է ենթարկում արեւմտահայութեան կո-
տորածն իրականացնող «Թեշքիաթ-ը մահուտէ»-ն, որը
կեանքի էր կոչուել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն»
կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների կող-
մից՝ յատուկ որոշմամբ: Դատաքննութիւնը բացայայտում
է, որ «Թեշքիաթ-ը մահուտէ» յանցագործ գործունէու-
թեանը մասնակցութիւն են ունեցել կուսակցութեան կեն-
տրոնական կոմիտէի գլխաւոր քարտուղար՝ Միտահաա Շիւ-
քրի պէյը, անդամներ՝ Պեհաէտաին Շաքիրը, Դոկա. Նա-
զըմը, Ռիզա պէյը, Անդարայի պատգամաւոր՝ Աթիֆ պէյը,
Հանրակրթական նախարար՝ Շիւքրի պէյը, մէնչիսի
նախագահ՝ Խալիլը, Հասարակական անվտանգութեան
նախարար՝ Ազիզ պէյը, Կ. Պոլսի կայազօրի հրամանատար՝
Ճեւատը: Յանցագործներին ղեկավարել է Ներքին գործերի

նախարար՝ Թալալյանը:

«Թեշքիլաթ-ը մահուսէ» անուան տակ գործել են երկու գաղանի կազմակերպութիւն: Մէկը եղել է գինուորական կազմակերպութիւն եւ ստեղծուել է Ռազմական նախարարութեան հրամանով: Ղեկավարն է եղել՝ Սուլէյման Ասքերի պէյլը: Կենտրոնը գտնուել է Կ. Պոլսում: Դասավարութեան Ծ-րդ նրախի ժամանակ, մեղադրեալ Աթիֆ պէյլը խոստովանում է, որ «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ի համար յատուկ պաշտօնատեղի է եղել Նուրի Օսմանիեում, «Թասֆիր-ի էֆրեար» թերթի սպարանի դիմաց վարձուած N° 32 տունը»(36): Այս կազմակերպութեան խընդիրն է եղել՝ կովկասեան մահմեդական ժողովուրդների մէջ Ռուսաստանի դէմ խռովութիւն սերմանելու նպատակով հաւաքագրել կովկասի տարածքին ծանօթ, տեղի ժողովուրդներին լիզուներին տիրապետող մարզկանց եւ խըմբերով, գաղանի ուղարկել սահմանից այն կողմ:

Երկրորդ «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ն գտնուել է Ներքին գործերի նախարարութեան անմիջական տրամադրութեան տակ, եւ Պեհաէտաին Շաքիրի ղեկավարութեամբ իրականացրել է արեւմտահայութեան տեղաշարժումներն ու կոտորածը: Դա հաստատուում է կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ՝ Ռիզա պէյլի ցուցմունքով: «Իմ կարծիքով, — նշում է նա, — Ռազմական նախարարութեան հրամանով կազմակերպուած «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ն գործել է ապամեհակատում եւ ընդհանրապէս հակառակորդի գտնուած շրջաններում: Միւս՝ երկրորդ «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ն ստեղծուել է, որպէսզի մի շարք վիլայէթներում, սանճակներում, կազաններում իրականացնի տեղաշարժումները»(37):

Հետաքննութիւնների նիւթերից պարզուած է նաեւ, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ին վերաբերող կարեւոր գրութիւնները մեծ մասամբ ոչնչա-

ցուել են Դրանում Հիմնականում մեղաւոր է Դուրա-Նազը՛ւր։ Նա կոմիտէի գործարքներն ու կատարուած յանցագործութիւնները թաքցնելու նպատակով փախցրել է կուսակցութեան արխիւը։ Սակայն գործադրուած բոլոր ըզզուշութիւններով Հանդերձ, (յաճախ հրահանգները տրրուել են բանաւոր), Ռազմական արտակարգ աստեանի ձեռքըն են անցել բաւականաչափ թուով Հեռադրեր, նամակներ եւ այլ գրաւոր փաստաթղթեր, որոնք անվիճելիօրէն Հաստատու են Հայերի տեղահանութեան եւ ոչնչացման ընթացքում «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի, Ներքին գործերի նախարարութեան եւ «Թեշքիլամ-ը մահուտէ»-ի միջեւ եղած Համագործակցութիւնը, ինչպէս նաեւ ցոյց են տալիս, թէ ինչպիսի ակախ գործունէութիւն են ծուալել շրջանային պատասխանատու քարտուղարները «Թեշքիլամ-ը մահուտէ»-ի Համար քրէական յանցագործներ Հաւաքագրելու գործում։

Հարցաքննութեան ընթացքում մեղադրեալներն անընդհատ փորձել են շեղուել ճշգրիտ պատասխաններից։ Խոստովանութիւնից խուսափելու Համար, նրանք յաճախ օգտագործել են «չեմ կարողանում յիշել», «յիշողութիւնս թոյլ է» արտայայտութիւնները։ Այնուհանդերձ, խաչաձեւ Հարցաքննութեան Ժամանակ, որպէս մեղադրական սպացոյց բերուած Հեռադրերի, նամակների եւ վկայութիւնների Հիման վրայ, լիովին բացայայտում է իսկութիւնը, այն է՝ որ տեղահանութիւնն ու կոտորածները Հաւանութեան են արժանացել կենտրոնական կոմիտէի գաղտնի նիստերից մէկում՝ ձայների մեծամասնութեամբ։

Դատարանը պաշտօնատար անձանց յատկապէս մեղաւոր է ճանաչում, որ իրազեկ լինելով կոտորածների եւ այլ բռնութիւնների մասին, ո՛չ մի գործնական քայլի չեն դիմել գրանք կանխելու գործում։ Ընդհակառակը՝ նպատակ են, որ շարունակուի ակզի ունեցող այդ ողբերգու-

թիւնը: Այսպէս, Շէյխ-ուլ-Իսլամ Մուսա Քեազիմ էֆենդին, որը, որպէս կրօնական առաջնորդ, կարող էր մեծ ազդեցութիւն ունենայ այդ վայրագութիւնները խափանելու խնդրում՝ ո՛չ մի էական քայլի չի գիտել: Նա թէեւ փորձում է արգարանայ դատարանում, որ ինքը պատասխանատու չէ կառավարութեան անդամների գործադրած յանցագործ արարքների համար, որ մեղաւոր է Ներքին գործերի նախարարութիւնը, սակայն նա խոստովանում է, որ իսլամը եւ կուսակցութիւնը համաձայն մի ամբողջութիւն է եւ կուսակցութեան որոշումները ենթակայ են անյայտ իրականացման, «որ կուսակցութիւնից դուրս դալը նշանակում է իսլամի կրօնից չրաժարուել»(38):

1919 թուականի Յուլիսի 5-ին արձակուած դատաւճռում, շեշտը դրում է արեւմտահայութեան կոտորածների եւ ունեցուածքի կողոպտման մանրամասնութիւնների վրայ, նշում է կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ կառավարութեան ղեկավարների կողմից սահմանադրութեան ոտնահարման փաստերի մասին: Կարեւոր յանցանշաններից մէկն է համարոււմ առանց Մէնլիսի որոշման, առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդիրը, ինչպէս նաեւ առեւտրի եւ յատկապէս պարենային շարքում տեղ գտած շարաշահումներն ու տգեղույացիան:

Քաղաքացիական թրէական օրէնսդրքի 45-րդ յօդուածի առաջին կէտով, գաւառանքը մահուան վճիռ է կայացրելում Թալասթի, Էնվերի, Ճեմալի եւ Նազլմի նկատմամբ, իսկ 45-րդ յօդուածի երկրորդ կէտի եւ 55-րդ յօդուածի վերջին կէտի համաձայն, Ճուխուր, Մուստաֆա Շերեֆը եւ Մուսա Քեազիմը գաղտնագրուում են 15-ական տարի ժամկէտով աքսորի: Իրրեւ թէ բաւարար յանցանշաններ չլինելու պատճառաբանութեամբ, ազատ են արձակոււմ սենաախ նախկին նախագահ Ռիֆաթ պէյը, Փոտտի եւ Հեռազբառան նախարար՝ Հաշիմ պէյը: Այս վերջին երկուսի

նկատմամբ դատարանի վճռին յանձնաժողովի ոչ բոլոր անդամներն են եղել համաձայն: Դատափճոււմ ճոռացութեան են մասնուած դաշնակիցների հոփանաւորութեամբ կազմնասնից Մալթա կղզի արտոււած յանցադործները: «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու քարտուղարների եւ պաշտօնաւոր անձանց դատաքննութեան նիստերը տեղի են ունեւում 1919 թուականի Յունիսի 21-ին, 23-ին, եւ 28-ին: Դատափճոււմ կայացոււմ է շատ ուշ, այն էլ 4 Պոլսի Ռազմական Առաջին արտակարգ ստեանի յանձնախմբի կողմից՝ 1920 թ. Յունուարի 8-ին: Մեղադրական եզրակացութեան եւ դատափճութի տուեալներով ամբաստանոււմ էին 36 անձինք:

- 1 Աւնի պէյ — Կուսակցութեան Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար:
- 2 Հասան Սելակտտօլին պէյ — Վերակազմեալ կուսակցութեան Պէյօղլուի պատասխանատու քարտուղար:
- 3 Հիլմի պէյ — Անգարայի պատգամաւոր:
- 4 Միտ՛ատ պէյ — Կուսակցութեան Բալուի պատասխանատու քարտուղար:
- 5 Պիսիմ Զուհալի պէյ — Կուսակցութեան Էսկիշէհէրի պատասխանատու քարտուղար:
- 6 Մեհմետ Ճեմալ պէյ — Կուսակցութեան Հալէպի պատասխանատու քարտուղար:
- 7 Աղաօղլու Աւմետ — Գարահիսարի պատգամաւոր:
- 8 Դոկտ. Աւմետ Միտ՛ատ պէյ — Կուսակցութեան Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար:
- 9 Մուսթաֆա պէյ — Սուարիի գայմազամ:
- 10 Հասան Ֆեհմի պէյ — Սինուպի պատգամաւոր:
- 11 Սապրի պէյ — Սարուխանի պատգամաւոր եւ Վերակազմեալ կուսակցութեան անդամ:
- 12 Ճեւտեղ պէյ — Կուսակցութեան Միրկուների պա-

տասնամասու քարտուղարի տեղակալ

13 Սեւակէտաին Ճիմեոյ — Կ. Պոլսի պատգամաւոր:

14 Հիւսէյն Թոսուն — էրզրումի պատգամաւոր եւ ազգային գործակալութեան տնօրէն:

15 Հասան Նամըք պէյ — Կուսակցութեան Սալոնիկի պատասխանատու քարտուղար, Ստամբուլի պանքի ներկայացուցիչ:

16 Ալի Ռիպա — Կուսակցութեան Պրուսայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:

17 Ապուլ Քատիր — Կուսակցութեան Գոնիայի պատասխանատու, քարտուղարի տեղակալ:

18 Թոտորաքի պէյ — Գոնիայի զիւղասնտեսութեան տեսուչ:

19 Սամիւ Ռիֆաթ պէյ — Գոնիայի վալի:

20 Սասէտաին պէյ — Գոնիայի ոստիկանութեան պետ:

21 Ֆերիտ պէյ — Կուսակցութեան Գոնիայի ներկայացուցիչ:

22 Ֆեւմի պէյ — Ազշեհիբի Ճիւհանօղլլի պանքի կառավարիչ:

23 Միւֆթի Ջատէ Քեամիլ պէյ — Ազշեհիբի վալի:

24 Հասան Պարի պէյ — Ազշեհիբի ոստիկանապետի տեղակալ:

25 Համիտ պէյ — Կուսակցութեան Ատարազարի տեղակալ:

26 Հիւսէյն Նեհասօի պէյ — Հալէպի շրջանի շեթէների տաւջնորդ:

27 Ղանի պէյ — Կուսակցութեան Սիվասի ներկայացուցիչ:

28 Միւֆթի Մեհմետ Ալի — Կուսակցութեան Պոլսի վատինի ներկայացուցիչ:

29 Հանի Աթա պէյ — Կուսակցութեան Պոլսատինի ներկայացուցիչ:

30 Գարա Գատը Հասան — Կուսակցութեան Պոլսա-

տինի ներկայացուցիչ:

31 Ապտուլ Ղանի պէյ — Կուսակցութեան էտիրնէի ներկայացուցիչ:

32 Հաճի Ահմետ փաշա — Էնփերի Հայրը, կուսակցութեան էտիրնէի ներկայացուցիչ:

33 Միւնիթ պէյ — Կուսակցութեան Փաստամտութի պատասխանատու քարտուղար:

34 Հասան Ֆեհմի պէյ — Կուսակցութեան Փաստամտութի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:

35 Ալիսահ պէյ — Փարահիսարի սանիտարական յանձնաժողովի նախագահ:

36 Հայրէտտին պէյ — Փարահիսարի սանիտարական պաշտօնեայ:

1919 Յունիսի 19-ի թուադրութեամբ, մեղադրական եզրակացութեան մէջ մասնանշուած է, որ շրջանային պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունէութեան ընթացքում, կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ կառավարութեան կողմից ստացուած բանաւոր եւ գրաւոր դազանի հրամանների համաձայն, անօրինական կերպով միջամտել են կառավարութեան գործերին եւ մասնակցել թալաթ փաշայի եւ նրա գործընկերների կատարած յանցագործութիւններին:

Պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննութեան ընթացքում հիմնական շեշտը նշյալէս դրուած է ադեմրտահայութեան տեղահանութեան, կոտորածների եւ ունեցուածքի կողոպտման հարցի վրայ: Էտիրնէի պատասխանատու քարտուղարն ու միւս մեղադրեալներն իրենց յանցանքը թեթեւացնելու համար աշխատել են արդարանալու ուղիներ որոնել, որ տեղահանութիւնը կատարուել է իրրեւթէ օրէնքի հիման վրայ եւ կառավարութեան կարգադրութեամբ: Եանձնաժողովի նախագահ՝ Մուստաֆա Նազըմ փաշան, հերքելով նրանց կեղծ ցուցմունքները,

բացառապես է, որ տեղահանութիւնը եղել է լոկ պատրուակի իրականացնելու համար Հայերի ոչնչացումը:

1920 թուականի Յունուարի 8-ի դատաւճռում նըշուում է, որ վերոյիշեալ պատասխանատու քարտուղարներէց եւ լիազօրներէց մի քանիսը օժանդակել են կենտրոնական կոմիտէի նախաձեռնութեանը եւ իրենց մասնաճիւղերում հաւաքազրուած մարդասպանների եւ այլ քրէական յանցազործների միջոցով կազմակերպել են Հայերի կոտորածը եւ նրանց ունեցուածքի կողոպուտը:

Քրէական օրէնագրութեան 45-րդ յօդուածի եւ 55-րդ յօդուածի վերջին կէտի համաձայն Մինուպի պատգամաւոր Հասան Յեհմի պէյը, էտիրնէի պատասխանատու քարտուղար՝ Ապտուլ Ղանի պէյը, Քալուի պատասխանատու քարտուղար՝ Միաշաա պէյը դատապարտոււմ են տասը տարուց աւելի, իսկ միւսները՝ մի քանի տարի ժամկէտով բանտարկութեան: Այդ դատաւճռում եւս մուսացութեան են մատոււում Մալթա կղզի օքսորուած յանցազործները:

Վերոյիշեալ դատաւարութիւնների ընթացքում, ըՄ-տամպուլի Ռազմական սրտակարգ առեանը մանրամասն հետաքննութիւն էր կատարում նաեւ գաւառներում տեղի ունեցած տեղահանութեան եւ կոտորածների անմիջական իրականացնողների նկատմամբ: Առաջինը լուււմ է Եոզգաթի Հայութեան տեղահանութեան եւ կոտորածի գլխաւոր յանցաւորներ՝ Եոզգաթի մութասարրիֆի տեղակալ եւ Գոզազլեանի գայմազամ Քեմալ պէյի եւ Եոզգաթի ոստիկանութեան պեա՝ մայոր Թեւֆիկ պէյի կատարած յանցազործութիւնների հարցը:

Եոզգաթը դաււում էր պատերազմական թատերաբեմից շատ հեռու տարածքում, բայց տեղի Հայութիւնը նոյնպէս ենթարկուեց զաժան Հայածանքների: 1919 թ. Ապրիլի 8-ի դատաւճռում(39), բերուած մեղադրական ապացոյցները վկայում են, որ տեղի Հայութեանը կոտորելու համար, Քեմալ պէյը սօքի է հանել ոչ միայն իր

արամադրութեան տակ գտնուող սանճակի թուրքերին, այլևս կոչ է արել բոլոր մահճեականներին ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին խաղառ ոչնչացնելու համար: Դատարանը միաձայն մեղաւոր ճանաչելով նրան, կայսերական քրէական օրէնագրքի 170 եւ 171-րդ յօդուածների հիման վրայ դատապարտում է մահուան, իսկ Թեւիթիկ պէյը նոյն օրէնագրքի 45-րդ յօդուածով, դատապարտուում է 15 տարուայ տաժանակիր աքսորի:

Տրապիզոնի հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածին վերաբերող 1919 թուականի Մայիսի 22-ի դատափճուող մեղադրուում են 8 յանցադործներ:

1 Ճեմալ Ազմի պէյ - Տրապիզոնի վալի:

2 Նայիլ պէյ - Կուսակցութեան Տրապիզոնի պատահանատու քարտուղար:

3 Մեհմետ Ալի պէյ - Տրապիզոնի հարկային տեսուչ:

4 Նուրի պէյ - Տրապիզոնի ոստիկանութեան պետ:

5 Մուտամֆա էֆենտի - Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալութեան տեսուչ:

6 Թալասթ պէյ - Տրապիզոնի ոստիկանութեան քըննիչի օգնական եւ գայմադամ:

7 Նիպալի էֆենտի - Տրապիզոնի հիւրանոցի տնօրէն:

8 Ալի Մայիբ պէյ - Տրապիզոնի բժշկական տեսուչ:

Դատափճուում նշուում է. «Մեղադրեալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Ճեմալ Ազմի պէյը, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Տրապիզոնի պատահանատու քարտուղար Նայիլ պէյը, սերտօրէն համագործակցել են գաղտնի հրահանգները իրականացնելու գործում: Արտաքուստ նրանք իրրեւ թէ գործել են տեղահանութեան օրէնքի համաձայն, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների իրականացման ժամանակ նրանք հանդէս են բերել անձնական գործուն միջոցներ՝ հայերին կոտո-

րելու գործում(40):

Գործադրուած ծանր յանցագործութիւնների Համար դատարանը վերոյիշեալ 170, 171-րդ յօդուածների հիման վրայ, հեռակայ կարգով մահուան է դատապարտել Ճեմալ Ազմի եւ Նայիլ պէյերին: Գատարանում, ներկայ Տրապիզոնի Հարկային տեսուչ Մեհմետ Ալի պէյը դատապարտուած է տասը տարի ժամկէտով տաժանակիր աքսորի, իսկ միւս մեղադրեալները՝ 1-2 տարուայ բանտարկութեան:

Յայտնի է, որ պատերազմի ընթացքում երխտթուրքերը մի շարք վայրերում դատաստան են տեսել նաեւ սրարների, ասորիների եւ յատկապէս յոյների նկատմամբ: Պէօյիւք Տերէի (Կ. Պոլսի արուարձաններից), ոչ-մահմետական բնակչութեան տեղահանութեան ժամանակ, Հայերի հետ ծանր Հալածանքի են ենթարկուել նաեւ յոյները:

1919 թուականի Մայիսի 24-ին, Պէօյիւք Տերէի տեղահանութեանը վերաբերող դատազեւում նշուած է, որ տուեալ շրջանի զեկազարները բնակչութեան տեղահանութեան ժամանակ, ոտնահարելով մարդկային ամենատարրական իրաւունքները, իրենց անձնական շահերն ու ստոր մտադրութիւնները իրականացնելու Համար, բնակչութեանը տրամադրել են պատրաստութեան կարճ ժամանակամիջոց, որպէսզի նրանք ստիպուած լինեն թողնել իրենց ունեցուածքն ամբողջութեամբ եւ հեռանալ:

Պէօյիւք Տերէի դատազեւով, բոլոր մեղադրեալները դատապարտուած են մի քանի տարի ժամկէտներով բանտարկութեան: Դրանք են՝

- 1 Ապտուլ Քերիմ պէյ - Պէօյիւք Տերէի ստիկանապետ:
- 2 Ռեֆիկ Հըֆլի պէյ - Սալոնիկցի առեւարական:
- 3 Ռիդալի Ճելալ էֆենտի - Պէօյիւք Տերէի մուխտար:
- 4 Հաֆլը Մահմուտ էֆենտի - Մեծաշարուստ առեւտրական:

Դեռ եւս երիտթուրքերի կառավարութեան պարագը-
լութիւնների դատաւարութեան ժամանակ, կուսակցութեան
կենտրոնական կոմիտէի անգամ եւ «Յեշքիլաթ-ը մահ-
սուսէ»-ի նախագահ Պեհաէտօն Ծաքիր պէյը Հեռակայ
կարգով մեղադրուած է արեւմտահայութեան տեղահանու-
թեան կոտորածների մտայզացման ու հիմնական կազ-
մակերպիչներից մէկը լինելու ծանր յանցանքով: Պեհաէտ-
օն Ծաքիր պէյը եւ կուսակցութեան Խարբերդի պա-
տասխանատու քարտուղար՝ Ռեսնելի Նազըմ պէյը իրենց
կատարած ծանր յանցագործութիւնների համար դատա-
ւարուում են Խարբերդի հայերի տեղահանութեան եւ
կոտորածին վերաբերող 1920 թ. Յունուարի 13-ի դա-
տաւճեով: Պեհաէտօն Ծաքիր պէյը Հեռակայ կարգով
դատաւարուուեց մահուան, իսկ Ռեսնելի Նազըմ պէյը՝ 15
տարի տաժանակիր արտորի: Հետաքրքիր է, որ դատաւճեի
վերջում, դատական տեսանի երեք անգամներ յատուկ
նշում են կատարել, որ Ռեսնելի Նազըմ պէյը նոյն ա-
տինճանի յանցագործ է, ինչ Պեհաէտօն Ծաքիրը եւ պա-
հանջել են նոյնպէս մահաւճեիւ կալացնել նրա նկատ-
մամբ:

Այսպիսով, դատաւարութեան նիւթերը որոշակի
պատկերացում են տալիս արեւմտահայութեան տեղահա-
նութեան եւ կոտորածների կազմակերպման ու իրակա-
նացման մասին: Դատաւարութիւնը իրականում չլուծեց
եւ չէր էլ կարող լուծել մէկուկէս միլիոնից աւելի նահա-
տակուած հայերի արեան եւ միլիարդների համող լքեալ
գոյթի նիւթական արժէթի հատուցումը: Հայ ժողովուրդը
զրկուեց իր բնօրրանից՝ Արեւմտեան Հայաստանից:

Դատաւորները, ի հարկէ ոչ բոլոր դէպքերում, ցու-
ցաբերեցին անհրաժեշտ հետեւողականութիւն: Նրանցից
չստերը, կապուած լինելով երիտթուրքերի հետ, յաճախ
հակուած էին շխտրանայ կատարուած փաստերի մէջ եւ
չընդունել խիստ որոշումներ: Դատաքննութեան ընթաց-

քում թոյլ են տրուել թերացումներ՝ Օրինակ՝ շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատաւարութիւնը տեղի է ունեցել 1919 թ. Յունիս ամսին, մինչդեռ դատաւարները ձգձգուելով հաստատուել է 1920 թ. Յունուարին: Եթէ Հեռակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների նկատմամբ մահուան դատաւար կայացնելու խնդրում տարակուսանք չի առաջանում, ապա ներկայ գտնուող յանցագործների հանդէպ պատիժ սահմանելու հարցում հանգէս է բերուել աւելորդ հանդուրժողականութիւն:

Այդ սրելին, իթթիհատականները գանազան նենդ որոգայթներ են լարել, խանդարելու համար դատաւարութեան բնականոն ընթացքը: Յատկապէս ջանացել են ազդել Ռազմական ստեանի անդամների վրայ՝ թեթեւացրելու մեղադրեալների յանցանքը: Կ. Պոլսում լոյս են տեսնում մի քանի կեղծ հրատարակումներ, որոնց Հեղինակները փորձում են սպաւոյցել, որ հայերն են իրբեւրանութիւններ գործադրել թուրքերի նկատմամբ(41):

Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների եւ երբաթուրքական պետական գործիչների դատաւարութեան վերջում, զլխաւոր դատախազի օգնական Ռեշատ պէլը իր ընդարձակ ելոյթում, քաղաքական նենդ նպատակներով կանգ է առել հայ-թուրքական յարաբերութիւնների անցեալի իրադարձութիւնների վրայ, մեղադրելի հայերին, իրենց սպասաւորական պայքարի համար, յայտարարելով, որ շիրանսիական բուրժուական մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ, երբ Յունաստանը անկախութիւն ձեռք բերեց, հայերը մի ազատ Հայաստան հիմնելու նպատակով սկսեցին ապստամբական շարժումներ ծաւալել սամանեան պետութեան դէմ, առանց մտածելու, որ Օսմանեան կայսրութեան ոչ մի տարածքում, հայերը մահմետականութեան Հետ համեմատած մեծամասնութիւն չեն կազմել(42): Ռեշատ պէլը ամբոխաւար կերպով անտեսում է այն հանգամանքը, որ հայերն ապրում էին իրենց հայրե-

նիքում:

Ռեշառ պէ՛լը 1909 թուականի Ատանայի ողբերգական դէպքերը նոյնպէս հետեւանք է համարում հայերի ապրտամբական շարժման: Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, իբր հայերը թիկունքից սպառնացել են թուրքական բանակի գործողութիւններին: Այսպիսի կեղծ յայտարարութիւններից յետոյ, այնուհանդերձ Ռեշառ պէ՛լը իր ելոյթի վերջում ասիպում խոստովանում է, որ հայերի նկատմամբ գործադրուած տեղահանութեան օրէնքը ի շարն է գործադրուել, տեղահանութեան է ենթարկուել նոյնիսկ ռազմաճակատից հեռու գտնուող վիլայէթների հայ բնակչութիւնը, եւ գործադրուած բռնութիւնների հետեւանքով տեղի է ունեցել այդ ողբերգութիւնը:

Հարկ է նշել, որ արեւմտահայերի բեկորների հալածանքի, բնաջնջման քաղաքականութիւնը շարունակուեց նաեւ յետագայում՝ քեմալականների վարած ազգայնական շարժման շրջանում: 1919-1922 թուականներին, նրանք զանգուածային նոր կոտորածներ կազմակերպեցին Արեւմտեան եւ Արեւելեան Հայաստանում, կիլիկիայում եւ թուրքիայի մի շարք վայրերում, որոնց զոհ գնացին մօտ 250 հազար հայեր:

Մեր օրերում, թուրքական կառավարող շրջաններն ու պատմաբանները յամառօրէն շարունակում են մերժել արեւմտահայութեան հանդէպ կատարուած ցեղասպանութիւնը եւ ընդհանրապէս ձգտում են զանազան միջոցներով եւ հակադիտական հրատարակութիւններով նենգափոխել հայ ժողովրդի պատմութիւնը: Նրանց կարծիքով «հայ-թուրքական բախումները» իբր առաջ են եկել մեծ պետութիւնների խարդաւանքների հետեւանքով, որ 1915-1916 թթ. հայերն են բռնութիւն գործադրել թուրքերի նկատմամբ: Իսկ 1919 թ. Պոլսում տեղի ունեցած երկու-թուրքերի պարագլուխների դատաքննութիւնը համարում

են իթթիհասականների եւ իթիլաթիականների միջեւ գոյութիւն ունեցող միջկուսակցական ռիակալութեան արդիւնք:

Հակառակ թուրք կեղծարարների գործադրած շարամիտ ջանքերի, համաշխարհային հասարակական կարծիքը դատապարտել եւ դատապարտում է հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարուած յանցագործութիւնը: Բնականաբար, պատերազմի սուրտից յետոյ, երիտթուրքերի պարագլուխների դատաւարութիւնը խոշոր երեւոյթ էր արեւմտահայութեան նկատմամբ տեղի ունեցած հալածանքներն ու ցեղասպանութիւնը համայն մարդկութեան առաջ բացաշայտելու տեսանկիւնից:

* * *

Դատաւարութիւնների արձանագրութիւններն ու որոշումները 1919-1920 թթ. շատ քիչ տպագրանակով հրատարակուեցին թուրքական պաշտօնական «Թաքվիմ-ի վեքայի»(43), թերթի յաւելումներում (արարատառ): Բոլոր անուանաթերթերը կրում են հետեւեալ խորագիրը. «Նորին մեծութիւն փատիշահի 1335 թ. (1919) Մարտի 8-ի կայսերական հրամանով կազմուած ռազմական արտակարգ ատեանի դատաւարութեան արձանագրութիւնը»: Թերթերի յաւելումների պատճէնները պահոււմ են Հայաստանի կենտրոնական պետական պատմական արխիւում, (Ֆոնտ 450, ցուցակ N° 52):

Առաջօր երիտթուրքերի դատաւարութեան նիւթերի առանձին մասեր հրատարակուել են Ֆրանսերէն, ռուսերէն եւ հայերէն լեզուներով: Ֆրանսիացի հեղինակ Ժան Մարի Կարգուս, 1975 թ. հրատարակած իր «Լեղօրինակելի ցեղասպանութիւն. Հայաստան, 1915»(44) արժէքաւոր աշխատութեան յաւելումում, թուրքերէն բնագրից պատշաճ մակարդակով թարգմանուած բերել է Օոզդաթի, Տը-

բապիզանի եւ Խարբերդի Հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածների պատասխանատուների դատաւարութեան վրձնիւները: Երիտթուրքական կառավարութեան ղեկավարների եւ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների դատաւարութեան մեղադրական եզրակացութեան ռուսերէն թարգմանութիւնը (Ֆրանսերէնից) առաջին անգամ պիտական շէրշանաութեան մէջ գրուեց ակադեմիկոս Մ.Գ. Ներսիսեանի եւ պատմական գիտութիւնների դոկտոր Ռ.Գ. Սահակեանի կողմած «Հայերի գենոցիդը Օսմանեան կայսրութեան մէջ»(45) փաստաթղթերի ժողովածուում, որտեղ որոշ կրճատումներով բերուած են նաեւ Տրապիզոնի եւ Խարբերդի Հայերի տեղահանութեան ու կոտորածների պատասխանատուների վերաբերեալ կայացած դատաւճիտները: Եռզրաթի տեղահանութեան եւ կոտորածի պատասխանատուների դատաւճիտը արեւմտահայերէն է թարգմանել Հայր Գրիկէրը (Հայր Գրիգոր Կէրկէրեան), «Եռզրաթի Հայաստանութեան վաւերագրական պատմութիւնը»(46) շահեկան աշխատութեան մէջ: Գրիկէրը բերել է նաեւ Եռզրաթի դատաքննութեանը վերաբերող մի շարք վաւերագրական նիւթերի թարգմանութիւններ՝ թուրքերէն բընագրերով: Դատաւարութեանը վերաբերող առանձին նիւթերի Հայերէն (Համառօտագրուած), թարգմանութիւնները՝ 1910-1920 թթ. մամուլից քաղուած, բերուած են նաեւ Ծ. Ս. Կիրակոսեանի «Երիտթուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ» գրքում:

Ստորեւ՝ ամբողջութեամբ հրատարակուած են բնագրից Հայերէն թարգմանուած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների, երիտթուրքական կառավարութեան ղեկավարների, կուսակցութեան շէրշանային պատասխանատու քարտուղարների, պաշտօնեաների դատաքննութեան նիւթերը, որոնք առնչուած են արեւմտահայութեան տեղահանու-

թեան եւ կոտորածների հետ: Թարգմանութեան մէջ չեն ընդգրկուած կուսակցութեան համադուժարների, կարգապահական հարցերի, ինչպէս նաեւ պարենային եւ առևտրի խնդրում տեղի ունեցած շարաշահումներին վերաբերող նիւթերը:

Իհարկէ, դատաքննութեան նիւթերը ամբողջական չեն, քանի որ հարցաքննութիւնների բոլոր արձանագրութիւնները չեն հրատարակուել «Թարգման-ի վեթայի»-ի յաւելումներում: Արեւմտահայութեան տեղահանութեան եւ կոտորածին վերաբերող փաւերադրական նիւթերը (հեռազրեր, հրահանգներ, մեղադրեալների նախնական հարցաքննութեան արձանագրութիւններ, ականատեսի վկայութիւններ եւ այլն), ամփոփուած են եղել ռազմական արտակարգ ստեանի 293 թղթադանակներում(47): Բնական է, որ գրանց ամբողջական հրատարակումը առաւել մանրամասն կը բացայայտէր երիտթուրքերի դործադրած վայրագութիւնները:

Դատաքննութեան նիւթերը թարգմանելիս աշխատել ենք հարազատ մնալ բնագրին: Վերջում արուած են անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ:

Սուլբան Մեհմետ Շրդ Վահիստատիմ
(Գահակալութիւնը՝ 1918-1922 թթ.)

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ
ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻ ԵՒ
«ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆ»
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԿՈՄԻՏԷԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 Թ. (1919)
ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՑՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ
ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ(1)

*Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուսատֆա Նազըմ
փաշա.*

Անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուսատֆա փաշա,

Գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

Գնդապետ՝ Ռեհեպ Զերափ պէյ,

Գերագոյն զտտարագ՝ Մուսատֆա Նազմի պէյ:

Դատի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալների
անունները — Սայիտ Հալիմ փաշա, Խալիլ պէյ, Ահմետ
Նեսիմի պէյ, Իպրահիմ պէյ, [Քիւշիւկ](2) Թալատի պէյ,
Ռիզա պէյ, Միսհատ Շիւքրի պէյ, Ջիյա Գէօքալի պէյ,
Քեմալ պէյ, Ճեւատ պէյ, Աթիֆ պէյ:

Հետակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների
անունները — Թալատի էֆենտի, Էնվեր էֆենտի, Ճեմալ
էֆենտի, Դոկա Նազլի էֆենտի, Դոկա Պեհաէտտին Շա-
քիր էֆենտի, Դոկա Ռուզուհի էֆենտի, Ազիզ էֆենտի:

- Նախապահ — Ջերզ մեծութեան անունը,
Սայիտ Հալիմ փաշա — Մեհմետ Սայիտ Հալիմ,
Նախապահ — Հայրանունը,
Սայիտ Հալիմ փաշա — Հալիմ,
Նախապահ — Քանի՞ տարեկան էք,
Սայիտ Հալիմ փաշա — Յիսուսիկեք,
Նախապահ — Որան՞ք էք ծնուել,
Սայիտ Հալիմ փաշա — Փահիրէում,
Նախապահ — Որան՞ք էք բնակուում,
Սայիտ Հալիմ փաշա — Եէնի Քէօյում.(3)
Նախապահ — Ի՞նչ կրթութիւն ունէք,
Սայիտ Հալիմ փաշա — Բարձրագոյն,
Նախապահ — Ամուսնացա՞ծ էք,
Սայիտ Հալիմ փաշա — Այո՛ւ,
Նախապահ — Նախկինում դատաւարութիւն ունեցե՞լ էք,
Սայիտ Հալիմ փաշա — Ո՛չ,
Նախապահ — Նստե՛ք, Ջերզ մեծութեան անունը,
Խալիլ պէյ — Խալիլ,
Նախապահ — Հայրանունը:

- Ինչպիսիք պէ՛տք — Մայի՛ն,
- Նախապա՛հ, — Քանի՛ տարեկան էք:
- Ինչպիսիք պէ՛տք — Քառասունչորս:
- Նախապա՛հ, — Որտե՛ղ էք ծնուել:
- Ինչպիսիք պէ՛տք — Միլլաս(4) քառասրայում:
- Նախապա՛հ, — Որտե՛ղ էք բնակւում:
- Ինչպիսիք պէ՛տք — Նըշանթաշում(5):
- Նախապա՛հ, — Զեր կրթութի՛ւնը:
- Ինչպիսիք պէ՛տք — Բարձրագոյն:
- Նախապա՛հ, — Նախկին եւ ներկայ պաշտօ՛նը:
- Ինչպիսիք պէ՛տք — Մէճլիսի նախկին նախապա՛հ:
- Նախապա՛հ, — Ամուսնացա՞ծ էք:
- Ինչպիսիք պէ՛տք — Այո՛, ամուսնացած եմ:
- Նախապա՛հ, — Նաե՛տք: Զեր անո՛ւնը:
- Ահմեա Նեւիմի պէ՛տք — Ահմեա Նեւիմի:
- Նախապա՛հ, — Նաե՛տք: Հայրանո՛ւնը:
- Ահմեա Նեւիմի պէ՛տք — Իպրահիմ:
- Նախապա՛հ, — Քանի՛ տարեկան էք:
- Ահմեա Նեւիմի պէ՛տք — Քառասուներեք:
- Նախապա՛հ, — Որտե՛ղ էք ծնուել:
- Ահմեա Նեւիմի պէ՛տք — Հանիայում, կրեաէ [կղզի]:
- Նախապա՛հ, — Որտե՛ղ էք բնակւում:
- Ահմեա Նեւիմի պէ՛տք — Զայալ-օղլու, Մահմուտիէ պա-
շտայում(6):
- Նախապա՛հ, — Զեր կրթութի՛ւնը:
- Ահմեա Նեւիմի պէ՛տք — Բարձրագոյն:
- Նախապա՛հ, — Նախկին եւ ներկայ պաշտօ՛նը:
- Ահմեա Նեւիմի պէ՛տք — Արտաքին դորձերի նախարար:
- Նախապա՛հ, — Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ
էք:
- Ահմեա Նեւիմի պէ՛տք — Ո՛չ, էֆենտի:
- Նախապա՛հ, — Նաե՛տք: Զեր անո՛ւնը:
- Աթիֆ պէ՛տք — Աթիֆ:

Նախագահ — Նաակէ՛ք: Հայրանո՛ւնը:

Աթիֆ պէյ — Իպրահիմ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էք:

Աթիֆ պէյ — Երեսունեօթ:

Նախագահ — Որան՞ղ էք ծնուել:

Աթիֆ պէյ — Ջանաբքալէուս(7):

Նախագահ — Որան՞ղ էք բնակուում:

Աթիֆ պէյ — Գաղլ Քէօյուս(8):

Նախագահ — Նախկին եւ ներկայ պաշտօնը:

Աթիֆ պէյ — Անգարայի նախկին պատգամաւոր:

Նախագահ — Ձեր կրթութի՛ւնը:

Աթիֆ պէյ — Բարձրագոյն:

Նախագահ — Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ

էք:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ — Նաակէ՛ք: Ձեր անունը:

Իպրահիմ պէյ — Իպրահիմ:

Նախագահ — Նաակէ՛ք: Հայրանո՛ւնը:

Իպրահիմ պէյ — Մեհմետ Սապիր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էք:

Իպրահիմ պէյ — Երեսունութ:

Նախագահ — Որան՞ղ էք ծնուել:

Իպրահիմ պէյ — Ստամպուլում:

Նախագահ — Որան՞ղ էք բնակուում:

Իպրահիմ պէյ — Փաշա-պաղէէ, Ինճիր Քէօյուս(9):

Նախագահ — Ձեր կրթութի՛ւնը:

Իպրահիմ պէյ — Բարձրագոյն:

Նախագահ — Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ

էք:

Իպրահիմ պէյ — Փառք Ասածոյ, չունեմ:

Նախագահ — Նախկին եւ ներկայ պաշտօնը:

Իպրահիմ պէյ — Աւագանի եմ: Նախկինում պետա-
կան խորհրդի նախագահ:

Նախապահ — Նստէ՛ք: Ձեր անո՞ւնը:

Թալաւաթ պէ՛ձ — Թալաւաթ:

Նախապահ — Հայրանո՞ւնը:

Թալաւաթ պէ՛ձ — Թա՛հիր:

Նախապահ — Քանի՞ տարեկան էք:

Թալաւաթ պէ՛ձ — Երեսուներեք:

Նախապահ — Որտե՞ղ էք ծնուել:

Թալաւաթ պէ՛ձ — Պեշկիթաշուս(10):

Նախապահ — Ձեր կրթութի՞ւնը:

Թալաւաթ պէ՛ձ — Բարձրագոյն:

Նախապահ — Նախկին եւ ներկայ պաշտո՞նը:

Թալաւաթ պէ՛ձ — «Մրտթիւն եւ Առաջադիմութիւն»

կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

Նախապահ — Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Թալաւաթ պէ՛ձ — Ո՛չ:

Նախապահ — Ձեր ինքնութի՞ւնը:

Ռիզա պէ՛ձ — Իմը յայտնի է: Տրապիզոնի տեղահա-

նութեան ընթացքում յայտնել էի(11):

Նախապահ — Ձեր անո՞ւնը:

Միսէասո Շիւքրի — Միահաս Շիւքրի:

Նախապահ — Նստէ՛ք: Հայրանո՞ւնը:

Միսէասո Շիւքրի — Մե՛հմետ Շիւքրի:

Նախապահ — Քանի՞ տարեկան էք:

Միսէասո Շիւքրի — Քառասունհինգ:

Նախապահ — Որտե՞ղ էք ծնուել:

Միսէասո Շիւքրի — Սալոնիկում:

Նախապահ — Որտե՞ղ էք բնակուում:

Միսէասո Շիւքրի — Նուրի Օսմանիէյում(12):

Նախապահ — Նախկին եւ ներկայ պաշտո՞նը:

Միսէասո Շիւքրի — Եղել եմ Պուրտուրի պատգամա-

ւոր:

Նախապահ — Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Միտհաս Շիւքրի - Ո՛չ, էֆենտի:

Նախապահ - Նստէ՛ք: Ձեր անո՛ւնը:

Ճեւատ պէ՛յ - Ահմէտ Ճեւատ:

Նախապահ - Հայրանո՛ւնը:

Ճեւատ պէ՛յ - Մուստաֆա:

Նախապահ - Քանի՞ տարեկան էք:

Ճեւատ պէ՛յ - Քառասունեօթ:

Նախապահ - Որտե՞ղ էք ծնուել:

Ճեւատ պէ՛յ - Գազանլըքուս(13)

Նախապահ - Որտե՞ղ էք բնակուս:

Ճեւատ պէ՛յ - Գայազէտի չրջանուս(14)

Նախապահ - Ձեր կրթութի՛ւնը:

Ճեւատ պէ՛յ - Աւարակ էմ հրեասնային ուսումնա-
րանը:

Նախապահ - Նախկին եւ ներկայ պաշտօ՛նը:

Ճեւատ պէ՛յ - Նախկինում եղել էմ մայրաքաղաքի
կայազօրի հրամանատար:

Նախապահ - Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Ճեւատ պէ՛յ - Ո՛չ, էֆենտի:

Նախապահ - Նստէ՛ք: Ձեր անո՛ւնը:

Ջիյա Գէօքալի - Ջիյա Գէօքալի:

Նախապահ - Հայրանո՛ւնը:

Ջիյա Գէօքալի - Թեւֆիկ:

Նախապահ - Քանի՞ տարեկան էք:

Ջիյա Գէօքալի - Քառասուներեք:

Նախապահ - Որտե՞ղ էք ծնուել:

Ջիյա Գէօքալի - Տիարպեքիրուս:

Նախապահ - Որտե՞ղ էք բնակուս:

Ջիյա Գէօքալի - Ջազալ-օղլուլուս(15):

Նախապահ - Ձեր կրթութի՛ւնը:

Ջիյա Գէօքալի - Բարձրագոյն:

Նախապահ - Նախկին եւ ներկայ պաշտօ՛նը:

Ջիյա Գէօքալի - Նախկինում եղել էմ համալսարանի

դասարան:

Նախապահ. — Նախկինում դասուածութիւն ունեցել էք:
Զիյա Գէօքալի — Այո՛, մի քաղաքական հարցով:

Նախապահ. — Ո՞ր դասարանում:

Զիյա Գէօքալի — Թաշ-Բըշլայի(16) դասարանում:

Նախապահ. — Նաե՛ք: Զեր անո՞նք:

Քեմալ պէյ — Քեմալ:

Նախապահ. — Հայրանո՞նք:

Քեմալ պէյ — Արի՛ֆ:

Նախապահ. — Քանի՞ տարեկան էք:

Քեմալ պէյ — Քառասուն:

Նախապահ. — Որտե՞ղ էք ծնուել:

Քեմալ պէյ — Ստամպուլում:

Նախապահ. — Որտե՞ղ էք բնակւում:

Քեմալ պէյ — Նուրի Օսմանիէյում:

Նախապահ. — Զեր կրթութի՞ւնը:

Քեմալ պէյ — Բարձրագոյն:

Նախապահ. — Նախկինում դասուածութիւն ունեցել էք:

Քեմալ պէյ — Ոչ՛ էֆենտի:

Նախապահ. — Նախկին եւ ներկայ պաշտո՞նք:

Քեմալ պէյ — Եղել եմ Պարենաւորման նախկին նա-

խարար:

Նախապահ. — Նաե՛ք: Զեր անո՞նք:

Եիւքրի պէյ — Եիւքրի:

Նախապահ. — Հայրանո՞նք:

Եիւքրի պէյ — Հիւսէյն:

Նախապահ. — Որտե՞ղ էք ծնուել:

Եիւքրի պէյ — Քաստամոնուում:

Նախապահ. — Քանի՞ տարեկան էք:

Եիւքրի պէյ — Քառասուններեք:

Նախապահ. — Որտե՞ղ էք բնակւում:

Եիւքրի պէյ — Եիշլիում(17):

Նախապահ. — Նախկին եւ ներկայ պաշտո՞նք:

Երևբրի պէճ — Նախկինում եղել է՞ Հանրակրթական նախարար:

Նախագահ, — Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ է՞:
Երևբրի պէճ — Ոչ՝ էֆենտի:

Նախագահ, — (Քօսքն ուղղելով քարտուղարին) — Փախուստի մէջ դանուտղներէից որեւէ մէկը ներկայացե՞լ է թէ՞ ոչ: Կարդացէ՛ք [որտշումը]:

ՈՐՈՇՈՒՄ

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ Մէհլիաի գլխաւոր խորհրդի փախուստի մէջ դատուող անդամներէից նախկին մեծ վեզիր Թալաաթ փաշան, զինուորական շարքերից փախուած նախկին Ռազմական նախարար էնվեր էֆենտին, նախկին Մովսէյին նախարար Ճեմալ էֆենտին, Հանրակրթական նախկին նախարար՝ Դոկա Նազըմ պէյը, Դոկա Պեհաէտտին Շաքիր պէյը, Դոկա Ռուզուհի պէյը, եւ նախկին Հասարակական անխտանդութեան տեսուչ Ազիզ պէյը մեղադրում են [երկիրը] պատերազմի մէջ ներքաշելու, «Թեշքիլաթ-ը մահաուսէ»-ի («Զատուկ կազմակերպութիւն»), հետ սերտ առընչութիւն ունենալու եւ այլ յանցադործութիւններ կատարելու համար Դատարան ներկայանալու համար քրէական օրէնսգրքի 371-րդ յօդուածի համաձայն, նախագահութեան կողմից յատկացուել էր 10 օր Այդ ընթացքում շներկայանալու դէպքում, նրանք համարում են օրինազանցներ, եւ դատաւարութիւնը նրանց նկատմամբ ընթանալու է հեռակայ կարգով: Այսպիսով, նրանք, շներկայանալով դատաւարութեան, զրկւում են քաղաքացիական իրաւունքից՝ ունեցուածքի բռնադրումով, եւ այդ կազակցութեամբ նրանք երբեւէ իրաւունք չունեն դատական հայց ներկայացնելու: Դատաւարութեան ընթացքում մեղադրեալ-

ների թաքստոցները խմացողները պէտք է յայտնեն դատարանին, իսկ արդարադատութեան պաշտօնակատարները պարտաւոր են անյապաղ ձերբակալելու նրանց: Գլխաւոր դատախազութեան կողմից վերոյիշեալներին կալանքի տակ առնելը եւ ունեցուածքի բռնագրաւումը բխում է քրէական օրէնագրքի 372 յօդուածից:

Գլխաւոր դատախազ Մուստաֆա Նազմի պէյ — Նշէ՞ք ամսաթիւը:

Դատական քարտուղար — Ապրիլ 14:

Գլխաւոր դատախազ — Առայսօր չեն ներկայացել ուստի պահանջում եմ նրանց դատել հեռակայ կարգով:

Նախագահ — Նորին մեծութիւն Սայիա Հալիմ փաշա՛, ձեռնադրուածին Արիֆ եւ Հասան Հայրի պէյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Սայիա Հալիմ փաշա — Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ — Եստ լաւ: Խալիլ պէյ-էֆենտի, հասա եւ Քեազիմ պէյերը, ինչպէս նաեւ Թահսին էֆենտին ձեր դատապաշտպաններն են:

Խալիլ պէյ — Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ — Ահմետ Նեպիի պէյ- Եաթիր եւ հասա Մուհլիս պէյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Ահմետ Նեպիի պէյ — Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ — Հանրակրթութեան նախկին նախարար Եիւքրի պէյ էֆենտի՛: Սատէտին Չերիտ պէյը ձեր դատապաշտպանն է:

Եիւքրի պէյ — Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ — Իպրահիմ պէյ էֆենտի՛: դուք ո՞ւմ էք դատապաշտպան ընտրել:

Իպրահիմ պէյ — Մահիր, Մուսուֆ, ձեմալ եւ Քասրի պէյերին:

Նախագահ — Քեմալ պէյ՛: Սատէտին, էմին Աաիլ, Ահմետ Ռամիզ եւ Հասան Հայրի պէյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Միա՛նտա Շիւքրի պէ՛յ — Այո՛, ինչպէ՛ս նաեւ Սա-
տէտօրին Ֆերրա եւ Ռամիզ պէ՛յերը:

Նախապա՛ւ. — Այտտեղ նրանց անունները չկան, ու-
րեմն՝ նրանք եւս մեր դատապաշտպաններն են:

Միա՛նտա Շիւքրի պէ՛յ — Այո՛, էֆենտօր:

Նախապա՛ւ. — Ձրա Գէօքալի պէ՛յ. Հայտար Ռիֆաիֆ
եւ Իսմայիլ Թեֆիկ պէ՛յերը մեր դատապաշտպաններն են:

Ձիյա Գեօքալի — Այո՛, էֆենտօր:

Նախապա՛ւ. — Փաստարան էֆենտօրներ, ռազմական
ատեաններում, աւելի ճիշդ՝ ռազմական սրտակարգ ատեան-
ներում մեղադրեալների պաշտպանութիւնը դիւրացնելու
կամ անհրաժեշտութեան դէպքում նրանց օժանդակելու
համար օրէնքը երբեւէ չի ստիպել եւ ընդհանրապէս ան-
հրաժեշտ էլ չի եղել դատաւարութեան ընթացքում դա-
տապաշտպանների ներկայութիւնը: Այնպէս որ, այս դա-
տաւարութեան բացարձակ արդար եւ անշահախնդիր ըն-
թացքը վկայակոչելու համար Ռազմական ատեանը թոյ-
լատրեց, որ այն ընթանայ դո՛ւրաց: Այնուհանդերձ, ստի-
պուած ենք մեզ զգուշացնելու, որ այս թոյլտուութիւնը
չչարաշահէք եւ մինչեւ հարցաքննութեան աւարտը հակա-
ռակ օրէնքի որեւէ միջամտութիւն չկատարէք եւ բացար-
ձակ լուռ մնալով ունկնդրէք:

(Դիմելով դատական քարտուղարին)

— Խնդրեմ, կարգացէ՛ք մեղադրական եզրակացութիւնը:

(Մեղադրական եզրակացութիւնը ընթերցում է դա-
տական քարտուղար՝ Շէֆիք պէյը):

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Մանրամասն քննարկեցինք հարցաքննութեան վերա-
բերող փաստաթղթերը, ինչպէ՛ս նաեւ Ռազմական ատեանի
գլխաւոր դատախազութեան վերոյիշեալ որոշումը, որը
վերաբերում է լուծարքի ենթարկուած Վիրութիւն եւ

Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան նախագահ՝ Սայիտ Հալիմ փաշայի, Մէճլիսի գլխաւոր խորհրդի անդամներ՝ Թալաաթի, Ճեմալի, Խպրահիմի, Շիւքրիի, Ռալիլի, Ահմետ Նեմիտի, կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղար՝ Միահաս Շիւքրիի, կենտրոնական կոմիտէի անդամներ՝ Ստամպուլի պատգամաւոր Բեմալի, Չիյա Գէօքալփի, Դոկա Ռուզուհիի, Բիւշիկ Թալաաթի, ինչպէս նաեւ նոյն կոմիտէի անդամներ եւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի ղեկավարներ՝ Դոկա Պեհէտօֆն Շաքիրի, Դոկա Նազըմի, Ռիպայի եւ նոյն կազմակերպութեան գործադիր կոմիտէի անդամներ՝ նախկին Հասարակական անվտանգութեան անօրէն Ազիզ պէյի եւ մայրաքաղաքի նախկին պարեա՝ Ճեւատ պէյի գաղտնիութեամբ:

Դատական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն միաժամանակ բազկացած է եղել երկու յատուկ կազմակերպութիւններից, որոնցից մէկը գործել է հրատարակչութեան կուսակցութեան ներքին կանոնադրութեան եւ ծրագրի համաձայն, իսկ միւսը գործել է ընդհատակեայ եւ զազտնի հրահանգներով: Փաստերը, որոնք հաստատում են այդ կոմիտէի վերոյիշեալ ազդեցիկ ղեկավարների պատասխանատուութիւնը, վկայում են, որ կոմիտէն, նրա իրաւական դէմքը, մեղադրում է օրինազանցութեան, շարաշահումների եւ մի շարք կոտորածներ կատարելու յանցանքով: Ստորեւ բերուած փաստարկները լիովին ապացուցում են նրանց գործադրած յանցագործութիւնների շարքը:

Անցած 1330 (1914) թուականի Յուլիոսին, կուսակցութեան ազդեցիկ ղեկավարների, այդ թւում ներկայումս գինուորական շարքերից վտարուած, փախուստի մէջ գտնուող էնվիրի, Ճեմալի, Թալաաթի եւ միւս գործընկերների մասնակցութեամբ տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնից անմիջապէս յետոյ, երբ պատերազմ յայտարարուեց, նրանք

ձգտեցին օգտագործել այն առիթը, որ Եւրոպան գրա-
դուած է Համաշխարհային պատերազմով եւ աշխատեցին
աւարեկութեամբ, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր,
որոնք կարելի էր հարթել հանդարտօրէն, արդար եւ
առողջ բանականութեամբ: Այդպիսով, իրենց նակատա-
գրական գործունէութեամբ ստեղծեցին անվերջ խռովա-
յոյզ վիճակ՝ խիստ ծանրացնելով ժողովրդի կացութիւնը:

Արտաքուստ նրանք այնպէս էին ձեւացնում, թէ իբր
պայքարում են ազգային շահերի համար, մինչդեռ իրա-
կանում հետապնդում էին միայն իրենց անձնական շահը
եւ պատերազմի հետ կապուած ծանր հոգսեր ստեղծելով
աշխատում էին լուեցնել ժողովրդին: Իրենց նենգ դի-
տուորութիւնները իրականացնելու համար, նրանք ի վեր-
ջոյ կարողացան երկիրը ներքաշել Համաշխարհային պա-
տերազմի մէջ: Ռազմական գործողութիւնների ընթաց-
քում, իրենց գաղտնի ծրագրերը իրականացնելու համար,
սկսեցին աշխուժացնել գաղտնի կոմիտէների գործունէու-
թիւնը: Այսպէս, յանցագործներին բանտերից ազատ ար-
ձակելով, ստեղծուեց «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ն, որն իր
գաղտնի հրամաններն ու հրահանգները ստանում էր
Ստամպուլում ստեղծուած յատուկ կոմիտէից, որի կազմի
մէջ մտնում էին Հասարակական անվտանգութեան տնօրէն
Ազիզ պէշը, կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի ան-
գամներ՝ Աթիֆ եւ Դոկա Նազըմ պէշերը: Կոմիտէի որո-
շումները հաստատում եւ կեանքի էին կոչում Ռազմական
սպայակոչստի կամ Ստամպուլի կայազօրի հրամանատար՝
Ճեւատ պէշի կողմից:

«Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ի գործակալներին եւ ընդ-
հանրապէս նրա գործունէութեան շրջաններն առաքում
էին հսկայական գումարներ:

Դոկա Պեհաշտտին Շաքիրը «Թեշքիլաթ-ը մահ-
ուսէ»-ի ղեկավարներին տուել էր ծածկագրի բանալին,
արամազրել ինքնաշարժեր, գրամական մեծ գումարներ

և այլ անհրաժեշտ զինամթերք: Այս ձեռով նա սկսել էր
գաղտնապէս իրազործել «Միութիւն և Առաջադիմու-
թիւն» կուսակցութեան ծրագրերը:

Առանձին շրջաններ ուղարկուած այս կազմակերպու-
թեան գործակալներից մի քանիսը, իրենց ղեկավարների
ցուցմունքներով, ինչպէս նաեւ «Միութիւն և Առաջադի-
մութիւն» կուսակցութեան այլ վայրերի կոմիտէների ներ-
կայացուցիչներն ու պետական պաշտօնեաները, իբրեւ թէ
կուսակցութեան հրամանները կատարելու մղումով, կամ
էլ որոշ մարդկանց գործադրած հարկադրանքի ներքոյ,
սուանց ազդի և հաւատքի խտրականութեան, սկսեցին
ժողովրդին կոտորել, կոզոպտել, ունեցուածքը այրել և
շատերին տանջամահ անել: Չնայած որ ահարեկման սլաքը
հիմնականում ուղղուած էր հայերի դէմ, այնուհանդերձ
սուժեցին նաեւ [կայսրութեան] այլ սարրերն ու մեծ
թուով թուրքեր:(18)

Ներկայ հետաքննութեան գլխաւոր հարցն այն է, որ
հայերի տեղահանութեան ընթացքում, տարրեր ժամանակ-
ներում և զանազան վայրերում տեղի ունեցած յանցա-
գործութիւնները և յատկապէս իւրաքանչիւր յանցագոր-
ծութեան նկատմամբ օրէնքի հիման վրայ կատարուած
քննութիւնները ցոյց են տալիս, որ դրանք ոչ թէ սահմա-
նափակ կամ տեղական բնոյթ են ունեցել, այլ կանխամը-
տածուած իրականացուել են վերոյիշեալ անձերից բազկա-
ցած և միասնական ուժ հանդիսացող «յատուկ կենտրո-
նի» բանաւոր հրահանգներով և գազանի հրամաններով:
Գրաւոր ապացոյցների, փաստաթղթերի և հաւատարմ կա-
յութիւնների հետաքննութեան արդիւնքը հետեւեալն էր՝
«Միութիւն և Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ղեկա-
վարների կողմից սկզբնական շրջանում պատերազմական
գործողութիւններին ժամակցելու համար ստեղծուած «Թեշ-
քիլաթ-ը մահսուտէ»-ն, ինչպէս պարզ երևում է մեղա-
դրական փաստաթղթերից, բացառապէս գաղտնի բնոյթ

էր կրում, եւ նրա բուն նպատակը յանցազորք արարքներ կատարելն էր: Այդ գաղտնի ցանցը ղեկավարում էին կենտրոնական կոմիտէի անդամներ՝ Դուկա. Նազըմը, Պեհաէտին Շաքիրը, Աթիֆը, Ռիզան եւ Հասարակական անվտանգութեան նախկին անօրէն՝ Ազիզ պէյը: Սրանցից Պեհաէտին Շաքիր պէյի կենտրոնը էր գրում քաղաքն էր, որտեղից նա ղեկավարում էր արեւելեան վիլայէթներէ ուժերը: Ազիզ, Աթիֆ եւ Նազըմ պէյերը գործում էին Ստամպուլում, որոնց արարքները հաստատում եւ կեանքի էր կոչում մայրաքաղաքի կայազօրի հրամանատար՝ Ճեւատ պէյը: Պեհաէտին Շաքիր պէյին ուղղուած N° 150 Գաղտնի կարգազրուիթիւնը բովանդակում է հետեւեալը. «Կոմիտէն պահանջում է, որպէսզի գալաթացի Խալիլը պատժուի Աւանդազրուած դրամը վերցուելու է փոստանից եւ անհրաժեշտութեան դէպքում բաժանուելու է բընակչութեանը» (տե՛ս գործ N° 10, փաստաթուղթ (N° 1)(19):

Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Ազիզ, Աթիֆ եւ Նազըմ պէյերը եւ վաւերացուած է Ճեւատի ստորագրութեամբ: Ներքեւում գրուած է նաեւ «Դրդապատճառը՝ խարդաւանք. դրամ հուսքելն է»: Վերոյիշեալ կարգազրուիթեան հետ ուղարկուած է նաեւ մի ծածկագիր հեռագիր «Ա. Ճեւատ» ստորագրութեամբ, որտեղ ստուած է. «Արտուին, Պեհաէտին Շաքիր պէյին, վերձանել անձամբ»:

Խալիլ, Նազըմ, Աթիֆ եւ Ազիզ պէյերի ստորագրութիւններով Միահաս Շիւքրի պէյին ուղղուած N° 59 զըրուիթիւնը ցոյց է տալիս, որ փախուստի մէջ գանուող էնվեր պէյի հօրեղբայր՝ Խալիլ փաշան, Ստամպուլի կայազօրի հրամանատար եղած ժամանակ, նոյնպէս ընդգըրկուած է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի մէջ, որ սուեալ կազմակերպութիւնը ներքին կապ է ունեցել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան հետ: Այդ սպացուցում է նաեւ Խալիլ պէյի Իզմիտի քաղաքապետին ուղարկած N° 67 Հեռագրով, որտեղ խօսուած է կալանաւորներին

բանախց սպասեցու, աւաջնորդներ նշանակելու եւ այլ ծրագրերի մասին (տե՛ս գործ N° 10, փաստաթուղթ N° 4):

1330 (1914) թուականի Նոյեմբերի 16-ին, Խալիլ պէյի՛ Ռազմական գերատեսչութեանն ուղղուած N° 68 գրութիւնից պարզուե՛մ է, որ կործանիչ սարքերը ուղարկուած են «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ի համար: Այս կազմակերպութեան վերաբերող թղթապանակներու՛մ գտնուե՛մ են նաեւ համանման այլ փաստաթղթեր:

Հետաքննութիւնից պարզուե՛մ է նաեւ, որ «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ին եւ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէին վերաբերող կարեւոր գրութիւնները մէջտեղից վերացուած են: Հաստատի սպացոյցները վկայուե՛մ են նոյնպէս, որ Թալաաթ պէյի պաշտօնանկութիւնից առաջ Ներքին Գործերի նախարարութիւնից Հասարակական անվտանգութեան նախկին տնօրէն՝ Ազիզ պէյին ուղղուած հրահանգներն ու այլ կարեւոր թղթակցութիւնները ետ ընեն վերադարձուել (տե՛ս գործ N° 31): Պարզուե՛մ է նաեւ, որ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն, ղեռնու պատերազմ յայտարարելուց առաջ, նպատակադրուած է եղել պատերազմի մէջ մտնելու: Այս պարագան անհերքելիօրէն հաստատուե՛մ է 1330 (1914) թուականի Օգոստոսի 17-ի կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղար՝ Միահատ Շիւքրի պէյի ստորագրութիւնը կրող գրութիւնից, որը էրզրումի քաղաքապետի միջոցով յանձնուել է Պեհախատին Շաքիր պէյին:

Տխարպէքիլում խոշտանկումներն ու կոտորածները տեղի են ունեցել փախուստի մէջ գտնուող Թալաաթ պէյի զբոսմամբ: Այն հաստատուե՛մ է Տէր-Զորի մութասարքի՛ն Ալի Սուստ պէյի կողմից յիշեալ Թալաաթ պէյին ուղարկուած ծածկագիր շեռագրի բովանդակութիւնից, ուր խօսուե՛մ է վալիին եւ կոմիտար Մեմտուհին իր համհարցի հետ մահապատժի ենթարկելու անհրաժեշտութեան մասին: Վերծանուած պատասխան ծածկագիր շեռագրում կայ չի պահ

դնել» նշումը: (Գործ N° 8, փաստաթուղթ N° 1):

Ներքին գործերի նախարարութեան յատուկ գրասենեակի պետ՝ Իհսան պէյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը դանուելիս է եղել Քիլիսի դաշտագամի պաշտօնում, Ստամբուլից Հալէպ գործուղուած Ապաուլահատ Նուրի պէյը յայտարարել է, որ «տեղահանման հիմնական նպատակը [հայերի] ոչնչացումն է» եւ աւելացրել է նաեւ, որ ինքն այդ հարցով կապի մէջ մտնելով թալաաթ պէյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կատարածի հրաման, որ նա [Թալաաթը] ձգտել է համոզել իրեն, որ դա՛ է երկրի փրկութիւնը: (Տե՛ս հարցաքննութեան փաստաթղթերը, էջ 15):

Բալուի քաղաքապետի Միւֆիտ պէյը 1331 (1915) Անգլոնոստրի 11-ի թուազրութեամբ, Ներքին Գործերի նախարարութեան ուղարկած ծածկագիրը հեռագրով հարդրել է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Դուկա Միտհատ պէյը դեռեւս Բալուի պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, Չանկըրիից գէպի Բալուի մութասարրիֆութիւն ուղարկած հեռագրով յայտնել է, որ Անգարայի վիլայէթից աքսորուած հայերի ընդհանուր թիւը հասել է 61,000-ի, որ այդ տեղահանութիւնը նպատակայարմար է նախ տեղի մահմեդականների թիւը կայունացնելու, միւս կողմից էլ, այն յետագայում նպատակը կը լինի Բալուի համար (գործ N° 8, փաստաթուղթ N° 2): Այս փաստը վկայում է, որ տեղահանութիւնը ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զուտ կոմիտէի ցանկութեամբ եւ նախաձեռնութեամբ, ինչից եւ ներշնչուել է Միտհատ պէյը:

Կարճ ժամանակով, Չանկըրիում գանուող այս անձը հեռուից չէր կարող տպաւորութիւն ունենալ Անգարայի վիլայէթի բնակչութեան մասին: Նա սխալ կարծիք ունէր

նաեւ իբր վիլայէթի բնակչութեան մասին: Չանկըրին մտնում է Քաստամոնուի մէջ եւ այդտեղի մահմետականները շրջակայ վայրերում տեղի ունեցող դէպքերին վերաբերուել են ատելութեամբ: Նոյնիսկ մի օր, մի խումբ մեծամեծներ եւ աւագանիներ իրենց միւֆթիի հետ դիմել են քաղաքագլուխ Ռեշիտ փաշային հետեւեալ խօսքերով: «Շրջակայ վիլայէթներից հայերին իրենց երեխաներով միասին մորթուող անասունների նման քշում են դէպի լեռները եւ այնտեղ կտորում: Մենք չենք ուզում, որ մեր վիլայէթում այդպիսի բան կատարուի: Մենք վախենում ենք Աստոնյ ցառումից: Պետութիւնը ոչ թէ դաժանութեամբ է կատարում, այլ բանականութեամբ: Խընդրում ենք, որպէսզի մեր վիլայէթում այդպիսի կտորած տեղի չունենայ»: Այս անձինք, արտասուալի աշքերով հեռացել են քաղաքագլխի մօտից, խօսք անելով, որ իրենց վիլայէթում նման արարք չկատարուի: (Այս մասին արձանագրուած է վկայութիւնների երկրորդ մասի 15րդ էջում):

Ստորեւ բերում է էրզրումի վիլայէթի վալի Քահսին պէյի 1331 (1915) Յուլիսի 15-ի թուագրութեամբ ծածկագիր հեռագիրը, ուր խօսուում է «Թեշթիլաթ-ը մահսուսէ»-ի եւ նրա հետ համագործակցող ժամատարմների կողմից հայերի հանդէպ գործադրուած բռնութիւնների եւ վայրագութիւնների մասին: «Փայիք անունով մի լեյտե-նանա տիրացել է Արապեանի շորս աղջիկներին, իսկ լեյտե-նանա ֆեամիլ էֆենտին՝ յափշտակել է 1863 լիբա գումար, 35 բեռ սպրանք եւ մեծ քանակութեամբ գոհարեղէն: Դրամի յափշտակութիւնը եւ կանանց հանդէպ գործադրուած բռնութիւնները չափազանց ամօթալի եւ քաջութեան հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող երեւոյթներ են: Անհրաժեշտ է այդ վայրագութիւններին վերջ տալ, յատկապէս «Թեշթիլաթ-ը մահսուսէ» անուան տակ բոլոր կողմերում դեպքերով հրտակներին: Խարբերդի վալին հարդում է, որ բոլոր ճանապարհները լի են կանանց եւ զորդում է, որ բոլոր ճանապարհները լի են կանանց եւ

երեխաների դիակներով, որոնց շեն հասցնում թաղել: Լա-
կը լինի, որ մենք պաշտպանենք մեր անցեալի քա-
ջութեան նկարագիրը»: (Գործ N° 8, փաստաթուղթ N° 4):
Փախուստի մէջ գանուող Թալաթ պէյին ուղղուած այս
հեռագիրը, պահուած է Մէճլիսի 5-րդ բաժնի թղթապա-
նակում: Այս հեռագիրը հաստատուած է, Տէր-Չօրի քա-
ղաքապետի Ալի Սուսս պէյի վերոյիշեալ ծածկագիրը հե-
ռագրում արտայայտուած գաղտնի նպաստակները:

Ստորեւ բերուած է էրզրումի «Թեշքիլաթ-ը մահաու-
սէ»-ի նախագահ՝ Պեհաեօտին Շաքիր պէյի ստորագրու-
թեամբ, Խարբերդի վալի Սապիթ պէյին եւ Նազըմ պէյին
ուղղուած ծածկագիրը հեռագրի բովանդակութիւնը, որի
Փոթոպատմէնը գտնուած է N° 9 գործում:

«Եղբայր իմ, մեզ պարզորոշ տեղեկացրէք, այդտեղից
ուղարկուող հայերին գտնւմ էք, թէ ոչ: Վտանգաւոր
մարդկանց, որոնց վտարման ու արտոյի մասին յայտնել
ենք, ոչնչացնու՞մ էք, թէ համբու էք դնում»:

Այս փաստը ցոյց է տալիս, որ մինչեւ այսօր փա-
խուստի մէջ գանուող վերոյիշեալ Ռեսնէյի Նազըմ պէյը,
այդ ժամանակ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կու-
սակցութեան Խարբերդի քննիչ-լիազօրը լինելով, գաղտնի
կապ է ունեցել «Թեշքիլաթ-ը մահաուսէ»-ի հետ եւ դրա-
ղուել է հայերի բնաջնջման դործով:

Սամսոնի պատասխանատու քարտուղար Ռուշդի պէյի
ստորագրութեամբ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կու-
սակցութեան կենտրոնական կոմիտէին ուղղուած հեռա-
գիրը, ինչպէս նաեւ Միահաս Շիւքրի պէյի կողմից «Թեշ-
քիլաթ-ը մահաուսէ»-ի ներկայացուցիչ Դուկա Նազըմին
հասցեագրուած 1330 (1914) Դեկտեմբերի 16-ի թուա-
գրութիւնը կրող հետեւեալ բովանդակութեամբ հեռա-
գիրը՝ «55 հոգուց բաղկացած շեթէների 5-րդ խումբը
Թուֆան աղայի գլխաւորութեամբ, մոթորային նաւով
ուղարկէք»: լիովին հաստատուած է, որ կուսակցութեան

կոմիտէն կապուած է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ի հետ եւ այլ վայրերում գտնուող նրա մասնաճիւղերը վաղուց ի վեր գրառուած են եղել հրատակախմբեր պատրաստելու գործով:

«Մրութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Պայքարի քննիչ-լիազոր Մուսայի ստորագրութեամբ 1330 (1914) Նոյեմբերի 20-ի թուագրութեամբ Միտհատ Շիւքրի պէյին եւ դոկա. Նազըմին հասցեագրուած նամակների բովանդակութիւնից լիովին բացայայտում է, որ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն համագործակցել է Ներքին Գործերի նախարարութեան հետ՝ հրատակախմբեր պատրաստատելու գործում:

Կուսակցութեան Պրուսայի ներկայացուցչի 1330 (1914) թուականի Դեկտեմբեր 19-ին, կենտրոնական կոմիտէին ուղարկուած գրութիւնը նայնպէս հաստատում է, որ բանաբերից դուրս բերուած յանցագործներն ու աւագակներն ընդգրկուելու են «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ի մէջ: Եւ այս կապակցութեամբ, սկզբնական շրջանում, ջանք գործադրուեց միամիտ մարդկանց համոզելու, որ այդ աւագակախմբերը իբրեւ թէ մասնակցելու են պատերազմական գործողութիւններին: Մինչդեռ վերոյիշեալ ապացոյցներն ու բոլոր փաստաթղթերը ցոյց են տալիս, որ այդ հրատակախմբերը ստեղծուած էին անգահանուած [հայերի] քարուանդները կոտորելու եւ ոչնչացնելու նպատակով:

Լիովին ապացուցուած է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում Թալասթ, Էնփեր եւ Զեմալ պէյերի անմիջական հրամաններով եւ գիտութեամբ (գործ 11): 1331 (1915) Յուլիսի 21-ի թուագրութիւնը կրող Թալասթ պէյի ծածկագիրը հեռագիրը, որն ուղղուած է Տիարպէթրի, Խարբերգի, Ուրֆայի եւ Տէր-Զօրի վայրերին եւ մութասարիֆներին, հրահանուած է ճանապարհներին մնացած գիականները թողելու, լքեալ գոյքը վառելու եւ ընդհանրապէս գիականները ձորերը, գետերը եւ լճերը շփոթելու:

մասին:

Չորրորդ բանակի հրամանատար՝ Ճեմալ պէյի 1331 (1915) Յուլիտի 1-ի թուադրութեամբ, Տխարպեքիլի վալիին ուղղուած մի այլ հեռագրից ենթադրուած է, որ Ափրատ դեփի հարաւային մասում, չրի երեսին յայտնուող դիակները կարող են ապաստանական(20) շարժման ընթացքում սպաննուած հայեր լինեն, ուստի պահանջուած է, որ դրանք հաւաքուեն եւ թաղուեն իրենց բնակավայրերում (գործ 11, փաստաթուղթ N° 3):

Ի պատասխան Ճեմալ պէյին, 1331 (1915) Յուլիտ 3-ի թուադրութեամբ, «անձամբ» նշուելը կրող հեռագրում ասուած է՝ «Ափրատը առնչութիւն չունի մեր վիլայէթի հետ, հաւանական է, որ այդ դիակները գալիս են էրզրումի եւ Խարբերդի կողմերից: Այստեղ, ապաստանութեան ընթացքում սպաննուածների դիակները գցուած են ամալի վայրերում գանուող խոր քարայրները կամ էլ այլուում են: Թաղելը բացառուած է»:

Տէր-Չորի նախկին մութասարրիֆ Ալի Սուսա պէյը, համանուն լիվան ուղարկուող հայերի ճակատագրի մասին տեղեկութիւն տալով, նշել է, որ Հալէպի հեռագրական գործակալութիւնում աշխատող «Թասվիր-ի էֆֆեայ»(21) թերթի նախկին թղթակից՝ Աքեհազ պէյը Տէր-Չորի մութասարրիֆ Սալիհ Չէքի պէյի հետ զրուցելիս, հարցրել է՝ «Քո մասին ասում են, որ 10 հազար հայ եւ ոչնչացրել, ճիշդ է»: Ի պատասխան այդ հարցումի, Չէքի պէյը պարծենալով ասել է՝ «Ես նստուս ունեմ, 10 հազարը ի՞նչ է որ, մի քիչ վերեւ բարձրացիր»: (տե՛ս գործ 6 եւ 14՝ փաստաթուղթ N° 4, ինչպէս նաեւ գործ 11, փաստաթուղթ N° 1):

Խարբերդի վալիի կողմից Մալաթիայի մութասարրիֆին ուղարկուած ծածկագիր հեռագրի առաջին մասում հաղորդուած է, որ ճանապարհների շտա մեծ թուով դիակներ կան, եւ նրանք կարող են վտանգաւոր հետե-

ւանքներ ունենայ: Խորհուրդ է տրուում զգուշացնել Ներքին Գործերի նախարարութեանը, որպէսզի զեռական քայլեր ձեռնարկուի այս Հարցը անուշադրութեան մասնող պատօնեաներին պատճելու համար: Նշուում է նաեւ, որ անհրաժեշտ է մի քանի ազդեցիկ ղեկավարների տրամադրութեան տակ բաւարար թուով ժանտարմներ նշանակել սահմանի ներսում գտնուող բոլոր գիտկները թողելու համար: 1331 (1915) Մեկտեմբերի 15-ի թուազրութեամբ, Ռեչխտի կողմից Ներքին Գործերի նախարարութեանն ուղարկուած ծածկագիրը հետազրոււմ նշուում է, որ Տիար պեքիրից արտաքսուած Հայերի թիւը Համոււմ է Հարիւր քսան Հազարի, որը ցոյց է տալիս կատարուած գործողութեան ծաւալն ու նշանակութիւնը (զործ 12, փաստաթուղթ N° 1):

Երրորդ բանակի հրամանատար՝ Մահմուտ Բեամիլի ստորագրութիւնը կրող հետազրոււմ նշուած է, որ Հայերից որեւէ մէկին հովանաւորող մահմեդականը մահապատիժի է երթարկուելու իր բնակավայրում, եւ տունն էլ հրդեհուելու է: Եթէ հովանաւորողը պետական պաշտօնեայ լինի, ապա զործից վտարուելով՝ դատուելու է գինուորական դատարանով: Իսկ եթէ գինուորական լինի, ապա որպէս յանցադործ՝ կանգնելու է բարձր տեւանի առաջ (զործ 13, փաստաթուղթ N° 1): Այս խտտութիւնները ցոյց են տալիս, թէ ինչու տուեալ վայրի մահմեդականները եւ մանր պաշտօնեաները շէին կարողանում տեղի ունեցող դազանութիւնների առջեւն առնել:

Տրապիզոնի նախկին պատգամաւոր՝ Հաֆրզ Մեհմետ պէյի տուած ցուցմունքից (զործ N° 15), բացայայտոււմ է, թէ ինչպէս Հայերին Սեւ ծովի ափերին նաւ նստեցնելով խեղդամահ են արել: Նոյնիսկ այս ողբերգութեան մասին, երբ ինքը յայտնել է Թալաթ պէյին, վերջինս ոչ մի քայլ էր բռնաւ յայտնել է Թալաթ պէյին [Տրապիզոնի] վայր ճեմալ Ալվիի նկատմամբ: Այս հանգամանքն առաւել եւս ծանրացնում է

Թայաթ պէյի յանցադորժութիւնը:

Էրզրումի վայի Միւնիբ պէյի 1831 (1915) Դեկտեմբերի 14-ի թուագրութիւնը կրող ծածկագիր Հեռադիրը (գործ N° 16), ցոյց է տալիս, որ Հակառակ նախկին վայի Թահսին պէյի դորժադրած ջանքերին, էրզրումից Քըլիի ճանապարհով ուղարկուած հայերի քարաւանները կոտորածի են ենթարկուել կենտրոնական կոմիտէի անդամ Պեհաէտօին Շաքիր պէյի կազմած հրոսակախմբերի եւ տերսիմցիներին(22) կողմից:

Ճեմալ Ասաֆ պէյի գրաւոր ցուցմունքի մէջ (գործ N° 18), նշուած է, թէ ինչպէս տեղահանուածները կոտորածի են ենթարկուել քուրդ Ալոյի սուպակախմբերի կողմից, որը կազմակերպել էր Չանկըրբի կուսակցութեան նախկին պատասխանատու քարտուղար, այժմ առեւտրական Ճեմալ Օզուզ պէյը: Այս հանգամանքը եւս ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս կենտրոնական կոմիտէն այս խընդրում համադորժակցել է կուսակցութեան [չբջանային] ներկայացուցիչներին Հեռ:

Յասկապէս ուշադրութեան արժանի տեղեկութիւններ կան գնդապետ Խալիլ Ռիճայ պէյի ընդարձակ տեղեկագրում, որը կազմուած է որոշակի անուններով եւ փաստացի վկայութիւնների հիման վրայ (տե՛ս գործ N° 2) էջ 1): Այսպէս, Անդարայի տեղահանութեան ընթացքում, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան տեղական ակումբի վարիչի մօտ ուղարկելով Թայիբ անունով մէկին, կենտրոնական կոմիտէն հրահանգել է, որ պէտքի պաշտօնից Հեռացուեն զինուորական առողջապահութեան հայ ծառայողները: Մեծտուհ Եեվթէյի պէյը եւ նրա եղբայր Ռաֆեա պէյը, այդ ժամանակամիջոցին Անգարայում լինելով, գործակցել են կենտրոնական կոմիտէի Հեռ եւ ձեռք բերել հակայական կարողութիւն: Տեղեկագրում նշուած է, թէ ինչպէս կուսակցութեան ներկայացուցիչ-քարտուղար Նեջատի պէյը միջամտել է

Անդառայի տեղաճանութեան գործին եւ այդ խնդրում իր եռանդուն մասնակցութիւնն է ունեցել նաեւ յիշեալ վերայէթի նախկին ստիկանապետ մանասարցի՝ Պեճաշտափն պէյը:

Այն ժամանակ, երբ տեղի ռազմական դատարանը մեղադրական գործ է յարուցել վերոյիշեալ Պեճաշտափն պէյի նկատմամբ, նրան շտապ կանչել են Ստամբուլ: Հակառակ Ներքին գործերի նախարարութեան ներկայացրած պահանջին, նրան վերաբերող Հեռաքննութեան փաստաթղթերը մնացել են տեղում: Յետագայում, նրա գործը քննարկուել է Ռազմական նախարարութիւնում, եւ այդպիսով վերջինս ազատուել է դատաքննութիւնից:

Հեռաքննութեան արդիւնքների Համաձայն, նրանք, ովքեր քննադատել եւ չեն մասնակցել կատարուող ողբերգութիւններին, Համարուել են Հայրենիքի դաւաճաններ, իսկ [մանասարցի] Պեճաշտափնի նման ակտիւ գործիչներն արժանացել են շափից աւելի հովանուորութեան: Նոյնիսկ Ներքին Գործերի նախկին նախարար Թայասթ պէյը յիշեալ [մանասարցի] պէյին յատուկ ծանուցազրոյ ծառայութեան է ուղարկել արեւելեան զօրքերի օպերատիւ զօրախմբի հրամանատար՝ Վեհիպ փաշայի մօտ Միւստաֆա մանակ նա աշխատել է Սամսոնի ռազմական ատենուում, այնուհետեւ նոր նշանակում ստանալով, մեկնել է անյայտ ուղղութեամբ (Նրա մասին տրուած ցուցմունքները գտնուում են Վեհիպ փաշային վերաբերող թղթագանակում):

Փաստերը ցոյց են տալիս, որ Քաստամոնուի վալի Ռեշիտ փաշան ծածկագիր Հեռագիր է ստացել Պեճաշտափն Եաթիր պէյից, ուր նշուած է եղել, որ Հայերի տեղաճանութեան հարցը խիստ անհրաժեշտութիւն է (տես զգործ N° 2, էջ 13): Իսկ կուսակցութեան Քաստամոնուի քարտուզար՝ Հասան Ինճի էֆենտին, ընայած, որ իր ժամանակին զգուշացրել է [Ներքին Գործերի] նախարարութեանը տեղի ունեցող տեղաճանութեան, կտորածի եւ

այլ վայրագութիւնների մասին, սակայն նրա գործադրած ջանքերը մնացել են ասարդիւն:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան դումարած մի ժողովում, նախագահը «Թաքրիբ» է ներկայացրել Թալաթի պէյիին, ուր նկարագրուած են եղել Հայերի Հանդէպ գործադրուած դատաւութիւններն ու կատարածները, եւ այս կապակցութեամբ պահանջել է դատաքնութեան ենթարկել կուսակցութեան մի շարք շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, այդ թւում Դոկտ. Ռեշիտին, Ճեմալ Ազմիին, Սապիթին, Մուսամբերին, Աթիֆին եւ կայանատների ընդհանուր անօրէն Իպրահիմ պէյին: Մինչդեռ Թալաթի պէյը մի կողմ է շարտել այդ Թաքրիբը, ակնարկելով, որ այն պահուի:

Իզմիրի պատգամաւոր Իհսան Օննիկ էֆենտի ցուցմունքում նշուած է, որ ինքը Իզմիրի «Սպորտինդ կլուբ»ի մէջ Թալաթի պէյին ասել է, որ Դոկտ. Նազըմը եւ իր գործընկերներն են իսկական բռնութիւն գործադրողները, Թալաթը պատասխանել է. «Ես այստեղացիներին միւսներին նման կ'ենթարկէի նոյն ճակատագրին» (տե՛ս գործ N° 3):

Վեհիպ փաշայի վկայութեան մէջ (տե՛ս գործ N° 7, էջ 3), նշուած է, որ Հայերի նկատմամբ կատարուած վայրագութիւններն ու կատորածները, նրանց ունեցուածքի թալանն ու կողոպուտը սրօշուած է եղել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կողմից: Եւ այդ կոտորածների, ինչպէս նաեւ բոլոր գաղանութիւնների իրագործման համար, Պեհաէտտին Շաքիր պէյը Երրորդ բանակի շրջանում պատրաստել է յատուկ ժարդասպաններ եւ անձամբ ղեկավարել նրանց: Նոյնիսկ պետութեան ղեկավարները ենթարկուել են Պեհաէտտին Շաքիրի հրամաններին եւ հրահանգներին: Երրորդ բանակի կողմից կատարուած բոլոր բռնութիւնների, խարդաւանքների եւ բանասրկութիւնների մտայղա-

ցողը նոյնպէս եղել է Պեհաշատին Եաքիրը: Նրա կողմից
հաւաքադրուած մարդկանց մի մասը եղել են մահա-
պատժի ենթակայ յանցադործներ, իսկ մի մասն էլ առ-
նախուստ ժանտարմներ-- Գրուոր բերուած բոլոր ցուց-
մունքները մեղադրական հուսաստի ապացոյցներ են, ուղ-
ղուած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան
կենտրոնական կոմիտէի եւ Մէնչիսի անդամների դէմ:

Հարցաքննութեան վերաբերող փաստաթղթերի Ե-րդ
էջում նշուած է, որ Սուլէյման Նազիֆ պէյը Պաղատափց
դէպի Տիարպեքիրի սահմանամերձ շրջանները դալու ժա-
մանակ, դիակների դարչահատութիւնից փակել է թիթը(23):
Արք ձեւով փաշան Հարցում է կատարել Թալաաթ պէյին,
Գոնիայի նախկին վալի Ճելալ պէյի Հալէպից հեռացուե-
լու մասին, վերջինս պատասխանել է, որ Հայկական Հար-
ցին վերաբերող իր տեսակէտը համընկնում է կենտրո-
նական կառավարութեան տեսակէտի հետ, որ Դոկա- Նա-
զըմի կողմից ուզարկուած պատղամաւոր Ալի Ռիզայի
նշանակման Հարցը վճռուած է եղել կենտրոնական կոմի-
տէում մանրամասն քննարկուելուց յետոյ:

[Ճելալ պէյի](24) հեռացման պատճառը այս ձեւով
բացատրուելուց յետոյ, երբ [ձեմալ փաշան] այս Հարցի
վտանգաւորութեան մասին Ստամբուլում զգուշացրել է
Թալաաթին եւ Նազըմին, նրանց պատասխանել են, որ դա
անհրաժեշտ է եւ օգտակար: Դոկա- Նազըմը նոյնիսկ ասել
է, որ այս նախաձեռնութիւնը վերջնականապէս կը լուծի
արեւելեան Հարցը:

Հայրի էֆենտին իր վկայութեան մէջ նշում է, որ
ինքը ամէն ջանք գործադրել է այդ բոլորը կանխելու,
բայց եւ այնպէս տեղահանութեան եւ կոտորածին հակա-
ռակուելու համար իրեն եւս հեռացրել են պաշտօնից
(Հարցաքննութեան թղթապանակ, էջ 17): Քաղաքացիական
հետաքննութեան յանձնաժողովի նախկին վալի Մազհար
պէյը հեռացուել է պաշտօնից, իսկ Տիարպեքիրի վալին,

ոչնչացրել է իր երկու գայմազամներին, այն բանի համար, որ նրանք դէմ են եղել [հայերի] տեղահանութեանը, ինչպէս նաեւ արարների դէմ գործադրուող բռնութիւններին ու սպանութիւններին:

Հարցաքննութեան վերաբերող թղթապանակի 34, 38, 43 էջերում տրուած է Ֆինանսների նախարարութեան եկամուտի բաժնի ընդհանուր տնօրէն՝ Լուիֆի պէյի ցուցմունքը, որը վերաբերում է կուսակցութեան Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար՝ Նայիլ պէյի գործունէութեանը, ինչպէս նաեւ Տրապիզոնում կատարուած ոչ բերգութեանը եւ պատասխանատուներին:

Պեհաէտփն Եաքիր պէյի էրզրումից Անթալիայի մութասարրիֆին ուղարկած ծածկագիրը հեռագրում նըշուած է՝ «էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի, Տիարպեքիրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ո՛չ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքուէ են Մոսուլի եւ Տէր-Չօրի կողմերը, իսկ դուք ի՞նչ էք անում Անթալիայում»:

Անթալիայի նախկին մութասարրիֆ Սապուր Սամի պէյը իր բացատրագրում (հարցաքննութեան թղթապանակ, էջ 44), նշում է, որ այս հեռագրի պատճէնը ինքն ուղարկել է Թալասի պէյին, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել: Անդարայի տեղահանութեան եւ այդ տեղի կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար՝ Նեհատի պէյի մասին Ռատի պէյի առած տեղեկութիւնները բաւարար սպացոյցներ են այդ տմբասանութիւնը հաստատելու համար:

Պեհաէտփն Եաքիր պէյը, Ներքին Գործերի նախարար Թալասի պէյի միջոցով ծածկագիրը հեռագրի է ուղարկել կենտրոնական կոմիտէ, «Թեշքիլիմ-ը մահաուսէ»-ի փաստաթղթերի թղթապանակներից մէկում յայտնաբերուած եւ ԾԾ Համարի տակ վերծանուած այդ հեռագրի հակառակ կողմում, որպէս պատասխան, գրուած է հետեւեալը՝ «Քանի որ այլեւս այդտեղ գործ չունէք, Ար-

տունից առաւել կարեւոր մի պաշտօն ստանձնելու համար շտապ շարժուէք դէպի Տրտալիզոն: Այստեղից մեկնող եակուր Զեմիլ(25) պէլը ձեզ կը բերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը»:

Այս [հեռագիրը] լիովին հաստատում է նրանց միջեւ գոյութիւն ունեցող ներքին կապն ու համապարձակցութիւնը(26):

Մեղադրուող նախարարները հարցաքննութեան ընթացքում պատճառարանել են, որ իրենց գործը ըստ պաշտօնավարութեան, լուսելու է ոչ թէ Ռազմական տաննում, այլ սահմանադրական սկզբունքով կազմուած Գերագոյն դատարանում: Աւելորդ է բացատրել, որ նրանց կողմից յիշատակուած ԹԶ-րդ յօդուածը «նախարարի կամ նախարարների խորհրդի անդամի պաշտօնավարութեամբ» վերաբերում է քաղաքական յանցագործութեանը: Սահմանադրական օրէնսդրքի 33-րդ յօդուածի համաձայն, նախարարներին սովորական յանցագործութիւն կատարելու, կամ մասնակցութիւն ունենալու դէպքում, ոչ մի արտօնութիւնից օգտուելու իրաւունք չի վերապահուում: Նման յանցագործութիւնները քննելու հարցը մտնում է սովորական դատարանների իրաւասութեան մէջ: Արտակարգ դրութիւն յայտարարուած շրջաններում, քաղաքացիական օրէնքների եւ դատարանների փոխարէն, իրաւասութիւն են ձեռք բերում ուղղական տանաները:

Սպանութիւններին եւ բռնագրաւումներին վերաբերող յօդուածների հաստատումը մտնում է Ռազմական տանանի իրաւասութեան մէջ եւ ըստ մեղադրական եզրակացութեան բովանդակութեան, պաշտօնի հարցում ոչ մի վերապահում չի կատարուելու:

Այսպիսով, մեղադրեալների դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշուած դատական անիրաւասութեան հարցը վերացուում է: Վերելում բերուած փաստերի ու վկայութիւնների հիման վրայ, Դոկտ. Պեհաշտաֆն Շաքիր, Դոկտ.

Նազրը, Աթիֆ, Ռիզա, Ճեւատ, Ազիզ, Էնփեր, Ճեմալ եւ Թալասաթ պէյերը, որպէս յանցազործութեան անմիջական մասնակիցներ՝ մեղադրուած են քրէական օրէնագրքի 45-րդ յօդուածի առաջին կէտով եւ 171-րդ յօդուածով(27): Սոյնիս Հալիմ փաշան, Միսհատ Շիւքրի, Դոկտ. Ռուզուհի, Քիւշիւկ Թալասաթ, Չիյա Գէօքալի, Քեմալ, Ահմետ Նեւիսի, Շիւքրի, Իպրահիմ, Քալիլ պէյերը, շնայած որ անմիջական մասնակցութիւն չեն ունեցել կատարուած յանցազործութիւններին, անուղղակիօրէն մասնակցել են վերոյիշեալ յանցազործութիւններին, որի համար էլ մեղադրուած են քրէական օրէնագրքի 45-րդ յօդուածի երկրորդ մասով: Մեղադրեալների դատաքննութեան գործը ներկայացուած է Ստամպուլի կայսերական Ռազմական ստեանին, իսկ մեղադրական փաստաթղթերի մանրամասն հետաքննութիւնը՝ նոյն ստեանի դատախազութեան(28):

10 Ռեքեպ 1335 թ. [1919, թ. Ապրիլի 12]

Նախապա՛հ — «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան անդամներ հանդիտացող այս անձինք ընդհանուր ժողովի եւ կենտրոնական կոմիտէի որոշմամբ ընթացան սխալ ճանապարհով եւ, յստկապէս օգտուելով համաշխարհային պատերազմի ճգնաժամից, իրենց մոլի նպատակներն ու ահա՛ թուացող հարցերը ձգտեցին իրագործել հապճեպօրէն եւ դաժանութեամբ: Ո՛չ մի ողջամիտ մարդ չէր կարող համաձայնուել նրանց գործադրած այդ արարքների հետ: Նրանք արտաքուստ ցոյց էին տալիս, թէ իբր պաշտպանուած են ազգային շահերը եւ ապահովուած՝ երկրի ամբողջականութիւնը, մինչդեռ իրականում իրենց նախաձեռնած գործողութիւններով մեծ դժուարութիւններ ստեղծեցին պետութեան քաղաքականութեան եւ արմատեանութեան ասպարէզում: Այդ ձեւով, ընդհանուր գորահասարի կապակցութեամբ բոլոր կողմերու՛մ յայտարար-

բուած արտակարգ դրութիւնից օգուտ քաղելով, սկսեցին ժողովրդին բարոյապէս հնչել, բռնութիւններ գործադրել եւ մեծ դժուարութիւններ տեսնել պետութեան կառավարման գործում: Խօսքի ազատութեան նշոյլն անգամ չէր մնացել: Ժողովրդին հասցուած վնասը չափ ու սահման չունէր: Միւս կողմից, իրենց գիււային ծրագրերը իրականացրին իրենց իսկ կազմակերպած մարդասպան հրտակախմբերի միջոցով: Գործադրուած դաժան արարքները ոչ միայն առնչութիւն չունեն օսմանեան օրէնքների եւ կանոնադրութիւնների հետ, այլեւ անհամատեղելի են եւ հաւաստքին(29): Բնական է, որ այդ բազում բռնութիւններն ու վայրագութիւնները խոր ասելութիւն տալացրին մարդկանց սրտերում: Արդ, որպէս անմիջական մասնակիցներ, դուք եւս մեծ դեր էք խաղացել այդ յանցադործութիւնների խնդրում, որի համար էլ մեղադրուած էք: Ուշադիր եղէք, այդ մեղադրանքը բացայայտուելու եւ էք: Ուշադիր եղէք, այդ մեղադրանքը բացայայտուելու եւ ապացուցուելու է գատտախազի կողմից (խօսքն ողղելով դատասխազին)՝ խնդրեմ:

Դատասխազ Մուստաֆա Նազմի պէչ – Դատարանում ներկայ գտնուողների եւ բացակաների ամբաստանութեանը վերաբերող քրէական յօդուածները պարզարանուած են մեղադրական եզրակացութիւնում: Իսկ մեղադրանքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու վկայութիւններն անուանական կարգով դատաւորուած են թղթազանակների մէջ: Ես կարծում եմ, որ աւելորդ ժամանակ չփտնելու համար անհրաժեշտութիւն չկայ այդ բոլորի վրայ կրկին կանգ առնելու եւ այսօրուայ համար նշանակուած դատաքննութիւնը յետաձգելու յաջորդ օրուան: Հարցաքննութեան ընթացքում ճշմարտութիւնը բացայայտուել է կատարելապէս: Այնուհանդերձ դատաքննութեան կարելորութեան եւ նրա միայն արդարութեան վրայ հիմնուելու փաստը ապացուցելու նկատառումով, ուզում եմ մի քանի խօսք եւս աւելացնել: Յայտնի է, որ ազգերի հա-

մատեղութիւնը, պետութիւնների գոյատեւումը ուղղակի
 առնչում են իրաւունքի, արդարութեան եւ հաւատարու-
 թեան կատարեալ ազանոյութեան հետ: Հետեւաբար, մի
 երկրում իրաւունքի եւ արդարութեան առկայութեամբ է
 պայմանաւորուած այդ երկրի հասարակական կեանքի գո-
 յատեւումը: Այդ գործօնների բացակայութեան դէպքում,
 հասարակութիւնը չի կարող յարատեւել: Տարիներէ ի վեր
 Օսմանեան կայսրութեան մէջ տարրեր ազգութիւնների
 առկայութիւնը մեծ դժուարութիւններ է յարուցել եւ
 զժրախտաբար երբեմն նրանք իրար բախուելով, արխ-
 նալի էջեր են արձանագրել նրա պատմութեան մէջ(30):
 Օսմանեան օրէնսդրութեան, օսմանցու խղճին անյարիժ
 այնպիսի յանցագործութիւններ են տեղի ունեցել, որոնք
 երբեւէ չէին կարող ընդունուել սուլթանութեան եւ մեծ
 խալիֆայութեան կողմից: Օսմանեան օրէնքները, որոնց
 թարգմանն եմ ես այսօր, երբեք չեն կարող հանդուրժել
 եւ ներել այդ բոլորը: Օսմանեան տարածքում անպատիժ
 մնացած յանցագործութիւններն պատժուելու են Օսմա-
 նեան օրէնքի համապատասխան յօդուածներով: Պիտի հա-
 տուցուի զօճ զնացած անմեղ մարդկանց արիւնը եւ ար-
 դարութիւնը տենչացող Օսմանեան ժողովուրդներն ի
 վերջոյ պիտի հասնեն դրան: Իրականում, Օսմանեան տա-
 րածքում դանուող երկրները ծարաւի են արդարութեան:
 Դարերի ընթացքում, իսլամի բոլոր աւանդոյթների
 աստիճանաբար թուլացման հետեւանքով, այդ երկրները
 չեն կարողացել, ինչպէս հարկն է, օգտուել նրա իրաւական
 կանոններից, իրաւունքն ու արդարութիւնը վերականգ-
 նելու ներշնչանքով է, որ մահմեդականները, քրիստոնեա-
 ները եւ բոլոր ազգութիւններն ամէն կերպ նեցուկ են
 կանդնել 1908 թուականի սահմանադրութեանը: Չնայած
 այդ բանին, որ բոլոր մտաւորականներն ու գիտակից
 մարդիկ իրենց ուժերով ջանացին վերահաստատել սահ-
 մանադրութիւնը, աւանգ, արդարութեան եւ իրաւունքի

պաշտպանութեան փոխարէն երկրում ծայր առան անթիւ անհամար վատ երեւոյթներ, որոնց հետեւանքով էլ օսմանեան ազգութիւնները սկսեցին իրարից մեկուսանալ: Յուսախար եղան նաեւ բազմաթիւ հայրենասէր անձինք: Ահամանադրութեան հռչակումից յետոյ, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան թելադրանքով կատարուած սպանութիւնները, աւերածութիւնները, վայրագութիւնները, շարաշահումները ծանր հետեւանքներ թողեցին ժողովրդի վրայ: Օսմանեան պետութեան համար մեծ աղէտ եղան նաեւ Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած արիւնշայեղութիւններն ու կոտորածները:

Բարբարոտարար իրականացուած կոտորածները, աւարդ շարաշահումները, դժբախտարար, նայնպէս վերադարձուած են «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէին, նրա լիակազմ ժողովներին եւ «Թեշքիւլաթ-ը մահսուսէ»-ի գործունէութեանը: Եւ այս անձնաւորութիւնները դատի են տրուած ոչ թէ նախարարի պաշտօնում գտնուելու համար, այլ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան մէջ ղեկավար դիրք ունենալու եւ կենտրոնական կոմիտէի անդամ լինելու հանգամանքով: Կոտորածների եւ շարաշահումների հետեւանքով, օսմանցիների արժանապատուութեան վրայ ընկած արիւնտա հեաքերը, օսմանցիների ճակատը մրտաձ սեւ բծերը կարելի է ջնջել միմիայն արդարութեան դրչով: Եւ այս ձեւով ջնջելու համար նրանց դէմ յայտարարում է ճիշատ Պատժուելու են յանցագործութիւն կատարած մահմետական թէ քրիստոնեայ անձինք: Դատախազութիւնը չի կոչուած միակողմանի հետաքննութիւններ կատարելու: Բոլոր դատախազութիւնների նման, մենք եւս պատրաստ ենք բողոքները քննարկելու եւ լսելու տուժած կողմի գանդատները: Լինի մահմետական կամ քրիստոնեայ, օսմանցու թափած արիւնը անհաստից չի մնալու:

Այդ աղէտալի բախումների ընթացքում, մահմետական սպաննոց քրիստոնեայ օսմանցիների նկատմամբ նոյնպէ՛ս հետաքննութիւն եւ կատարելու(31)։ Այնպէ՛ս որ, յանցադործները պատժուելու են, եւ արկածախնդրական պատերազմի պատճառով անմեղ մարդկանց կորցրած արխներ հատուցուելու է այս բարձր ասեանում։ Ամբողջ մահմետական աշխարհի խալիֆ, օսմանցիների փատիշահ՝ Նորին Մեծութիւն Մեհմետ խանը(32) հաստատականօրէն վճռել է, որ լիովին վերականգնուի իրամի արդարութիւնը։ Նոյն նպատակն է հետապնդում նաեւ ներկայիս կառավարութիւնը։ Մի խօսքով, Օսմանեան ազգութիւնները խորը վատաճութիւն են տածում իրենց փատիշահի արդարացի որոշման եւ այս Բարձր Ատեանի(33) արդարադատ գործունէութեան նկատմամբ։ Համոզուած ենք, որ դատական այս յանձնաժողովը գործադրելու է իր բոլոր կարողութիւնները՝ հիմնուելով միմիայն իզգէի եւ արդարութեան վրայ։ Բնական է, որ սրդար գատարանի վրայ չի կարելի քաղաքական վրէժխնդրութեան նկատառումներով ճշնշում գործադրել եւ կամ վերապահումներ անել։ Ո՛չ մի պետութիւն կամ քաղաքակիրթ ժողովուրդ Օսմանեան պետութիւնից եւ գատարանից ցայսօր չեն պահանջել եւ չեն էլ կարող պահանջել՝ որպէսզի պատժի ենթարկուած յանցադործը արդարացուի։ Մեզանից պահանջուած է, յանուն մարդկային իրաւունքի պաշտպանութեան, գործադրել արդարադատութիւնը։ Նոյնիսկ մեծ խալիֆները յարգանքով գլուխ են խոնարհել իրամի արդարադատութեան առաջ։ Օսմանեան գատարանի եւ գատարանների առաջ նոյն վերաբերմունքը պիտի ունենան նաեւ նախարարներն ու վեզիրները։

Մեղադրական եզրակացութիւնում ցոյց տրուած եւ անմիջական իրենց հեղինակութեամբ կատարուած յանցադործութիւնների համար մեղադրուած են՝ Գոկտ. Պեհաէտաին Շաքիրը, Նազըմը, Աթիֆը, Ռիզան, Ճեւատը,

Ազիզը, Էնզիբը, Ճեմալը եւ Թալաաթը: Այս յանցագործութիւններին անուղղակիօրէն մասնակցութիւն ունեցալու համար մեղադրուած են Միտհատ Շիւքրին, Դոկա Ռուզուհին, Քիւշիւկ Թալաաթը, Ջիյա Գէօքալփը, Քեմալ պէլը, Սայիտ Հալիմ փաշան, Ահմետ Նեսիմին, Շիւքրին, Իպրահիմը եւ Խալիլը: Օսմանեան սրգարադատութեան հիման վրայ պահանջուած էր սրանց ենթարկել զոմբաց դատաքննութեան:

(Նախագահից մայն է ինդրում դաստարաշտարան Մե-լալէտտին Արիֆ պէլը):

Ճելալէտտին Արիֆ պէլ - Տուեալ դատաքննութեան այս Բարձր Ատեանի իրաւատութեան մէջ մանկու հարցը, ըստ օրէնքի քննարկելու անհրաժեշտութիւն է զգացուած: Յայտնի է, որ Սայիտ Հալիմ փաշան, Խալիլ, Նեսիմի, Իպրահիմ եւ Շիւքրի պէլերը նախարարներ են եղել նախկին կառավարութեան մէջ: Եթէ ուշադրութիւն դարձնենք սահմանադրութեան պետական նախարարներին վերաբերող 31 եւ 33րդ յօդուածներին, ապա կը տեսնենք, որ նախարարների եւ այլ պետական բարձր պաշտօնների հետ առնչուող դատական գործերը քննարկուելու են միմիայն Գերագոյն դատարանում, իսկ պաշտօնից դուրս իրենց անձին վերաբերող դատական գործերը կարող են լուսել ընդհանուր դատարաններում: Սահմանադրութեան 23րդ յօդուածն ասում է՝ «Իւրաքանչիւր անձի դատական գործը լուսելու է միմիայն օրէնքով հաստատուած դատարաններում»: Այսպիսով, նախարարների գործը, օրէնքի նշած այդ կէտերի համաձայն, պէտք է լուսի Գերագոյն դատարանում(34):

Գասախալ Մուստաֆա Նազմի պէլ - [Դատապաշտպանների] կողմից առաջ քաշուած պաշտօնի եւ իրաւատութեան հարցի մասին ես եւս ուզում եմ յայտնել իմ տեսակէտը (ձայներ՝ չի լուսւմ): Այս դատաքննութիւնը Ռազմական ատեանում կամ սահմանադրութեան մէջ

նշուած Գերագոյն դատարանում լսելու հարցը բխում է այդ յանցագործութիւնները պաշտօնավարութեան ընթացքում կատարելու կամ չկատարելու հանգամանքից ինչպէս բացառապէս մեղադրական եզրակացութիւնում, ցոյց տրուած յանցագործութիւնները տեղի են ունեցել ոչ թէ պաշտօնավարութեան բերումով, այլ կենտրոնական կոմիտէի, ինչպէս նաեւ նրա լիակազմ ժողովների գործադրած յանցագործութիւններին մասնակից դառնալու հանգամանքով: Հետեւաբար, այս դատավարութիւնը պաշտօնավարութեան հիման վրայ մեկնարանելու խնդիրը բացառուած է: Խմբակային յանցագործութեան մասնակից դառնալու Իպրահիմ պէյլի խնդիրը դեռեւս պարզորոշ չէ: Մեզ տեղեկացրին, որ նախարարների խորհրդից մի շարք փաստաթղթեր յանձնուելու են դատախազութեանը: Դատաքննութեան ընթացքում յանցանքի միմիայն պաշտօնավարութեան հետ կապ ունենալը եթէ հստատուի, ապա այդ ժամանակ տուեալ կէտին ուշադրութիւն կը դարձուի: Այլ դէպքում պաշտօնի եւ իրաւասութեան հարցը բնաւ օրակարգի հարց չի կարող դառնալ, քանի որ առկայ փաստերը վկայում են, որ այդ դատավարութիւնը մտնում է ձեր իրաւասութեան մէջ: Մեղադրական եզրակացութիւնում փաստերը ցոյց են տալիս, որ գործադրուած յանցագործութիւններն անձնական բնոյթ են ունեցել: Եթէ դատավարութեան ընթացքում [հարցն] այլ բնոյթ ընդունի, ապա այդ հանգամանքը նկատի կ'առնուի:

Նախագահ. — Մենք մեր վերուը կը յայտնենք անհրաժեշտ քննարկումից յետոյ:

Takvim-i Vekai, 27 Nisan 1335 (1919) № 3540 (ilave)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ (35)

1335 (1919) թ. Մայիսի 4

[Ատամպուլի նախկին կայսզորի քրամամատար,
«Թեշթիլաթ-ը մահսուտէ»-ի անդամ
Ա.Ռմեստ Ենաստ պէյի հարցազննութիւնը]

Նախապահ — Համաշխարհային պատերազմի ընթաց-
քում կուսակցութեան կողմից կազմակերպուած «Թեշ-
թիլաթ-ը մահսուտէ»-ի մէջ որեւէ պաշտօն ունեցել էք:

ձեռատ պէյ — [1914 թ.] Դեկտեմբերի կէսերին ընդու-
նեցի մայրաքաղաքի կայսզորի հրամանատարի պաշտօնը,
դրա հետ առնչուող հրէջջային դունդը եւ այլ զօրամա-
սեր: Ինձ յետոյ ասացին, որ դրանք Ռազմական նախարա-
րութեան հետ կապ ունեցող «Թեշթիլաթ-ը մահսուտէ»-ի
[զօրազնեղերն են]:

Նախապահ — Ինչպիսի՞ն էր այդ «Թեշթիլաթ»-ը:

ձեռատ պէյ — Ես չգիտեմ, թէ մինչեւ իմ ընդունելը,
այն ե՞րբ է կազմակերպուել Սկզբում, նրա ղեկավարը Սու-
լէյման Աօքերի պէյն էր, յետոյ Խալիլ պէյը նշանակուեց:
Նրանից յետոյ էլ ես ընդունեցի: Ինձ յանձնուած ուղ-
մամթերքի եւ զինուորական զօրծողութիւնների ծրա-
զրերն իրազօրծելու համար ես միջնորդի դեր էի կատա-
րում Ռազմական նախարարութեան պաշտօնեաների մի-
ջեւ: Այդ զօրծողութիւններն իրազօրծելու համար կային
բաւականաչափ թւով սպաներ, որոնք ծառայում էին գա-
նազան մասնաճիւղերուն: Այդ մամանակ նրանց շարքե-
րում էին գտնուում նաեւ Դոկա Նազըմը, Աթիֆ պէյը եւ

Հասարակական անխտանդութեան անօրէն՝ Ազիզ պէյլը՝
Նախապահ, — Բացարարութիւն տուէ՞ք «Թեշքիլաթ»-ը
մահաւսէ՞ք»-ի մասնաճիւղերի մասին:

Ճեւատ պէյձ — Այդ մասնակ յատկապէս գրադուած
էինք Կովկասի գործերով:

Նախապահ, — Քանի՞ մասնաճիւղ կար:

Ճեւատ պէյձ — Իմ պաշտօնախարարութեան ընթացքում
գրադուած էինք միայն Կովկասեան գործողութիւններով
եւ մէկ էլ Թրքիոյի հարցերով:

Նախապահ, — Այն բաժանուած էր արդեօք մասնա-
ճիւղերի:

Ճեւատ պէյձ — Այո՛, բաժանուած էր եւ իւրաքանչիւր
մասնաճիւղերի համար նշանակուած էր մի սպայ:

Նախապահ, — Ի՞նչ պարտականութիւններ ունէին այդ
մասնաճիւղերը:

Ճեւատ պէյձ — Մասնաճիւղերի պարտականութիւնը
Կովկասի ներսում մի շարք կամաւորական կազմակերպու-
թիւններ ստեղծելն էր:

Նախապահ, — Ո՞ր մասնաճիւղի մասին է խօսքը:

Ճեւատ պէյձ — Կովկասի մասնաճիւղի:

Նախապահ, — Ինչպէ՞ս հասկանալ «Թեշքիլաթ»-ը մահ-
աւսուսէ՞ք»-ին հետեւում էր մի կազմակերպութիւն, իսկ Ելեւ-
մտական հաշիւներին մի ա՛յլ կազմակերպութիւն: Բացա-
րարութիւն տուէ՞ք, Ելեւմտական հաշիւներին, ուսնիկներին,
համազգեստին հետեւելը ո՞ր մասնաճիւղերի պարտակա-
նութեան մէջ էր մտնում:

Ճեւատ պէյձ — Դրանց համար նշանակուած էին մի
շարք սպաներ, որոնք յետապայում միացան [զինուորա-
կան] անձնակազմին: Ռիզա անուանով մէկը հաշուետու էր
Կովկասի «Թեշքիլաթ»-ը մահաւսուսէ՞ք»-ին:

Նախապահ, — Ես հարցնում եմ կենտրոնական [կոմի-
տէի] «Թեշքիլաթ»-ը մահաւսուսէ՞ք»-ի մասին: Ձեր գործըն-
կերներէից ովքե՞ր էին գտնուում նրա կազմում:

Ճեւատս պէ՛յ — Մեծարդոյ փաշա, նրանք անծիջակա-
նորէն իմ արամազրութեան տակ չէին գտնուում: Կայա-
զորի Հրամանատարութիւնը եւ նրանց ղեկավարութիւնը
տարբեր պաշտօնատններում էին կատարում իրենց պար-
տականութիւնները:

Նախապահ. — Մի՞թէ նրանց պաշտօնավարութիւնը ձե-
րի համեմատ տարբեր բնոյթ էր կրում:

Ճեւատս պէ՛յ — Այո՛, էֆենտի:

Նախապահ. — Որտե՞ղ էր գտնուում ձեր պաշտօնատն-
դին:

Ճեւատս պէ՛յ — Կայազորի Հրամանատարութիւնը գըտ-
նուում էր Ռազմական նախարարութիւնում:

Նախապահ. — Իսկ «Թեշքիլաթ»-ը մահաւսէ՞-ի պաշ-
տօնատանդին որտե՞ղ էր գտնուում:

Ճեւատս պէ՛յ — Նուրի Օսմանիէի կողմերում:

Նախապահ. — Այդ գործերով զբաղուող քանի՞ մա-
նանիւղ կար այնտեղ:

Ճեւատս պէ՛յ — Արիֆ պէ՛յ անուամով մէկը կար, որը
հետեւում էր միայն Մակեդոնիայի գործերին:

Նախապահ. — Բնութագրէ՛ք Արիֆ պէ՛յին:

Ճեւատս պէ՛յ — Խօսքը դապիղան Արիֆ պէ՛յի մասին
է: Ռիզա անուամով մի դապիղան կար, որը լայն արտօ-
նութիւններ ունէր: Կար Մուխտար պէ՛յ անուամով մի այլ
դապիղան, ինչպէս նաեւ գայմազամ Հիւսամէտտին պէ՛յը:

Նախապահ. — Սրանք ի՞նչ պաշտօն ունէին:

Ճեւատս պէ՛յ — Ղեկավարում էին ռազմական գործու-
ղութիւնները:

Նախապահ. — Քիչ տա՞ք ձեր կողմից նշուած Դակա.
Նազըմ պէ՛յը եւ նրա գործընկերները ի՞նչ պարտականու-
թիւն ունէին:

Ճեւատս պէ՛յ — Նրանք բնագրկուած էին կամաւորներ
Հաւաքագրելու գործին: Դրա համար էլ գտնոււմ էին
այնտեղ:

Նախապահ. — Նրանք ի՞նչ կապ ունենին ձեզ հետ

Ճեւատ պէ՛յ — Ոչ մի կապ, էֆենտի:

Նախապահ. — Եթէ ոչ մի կապ չունէին, ինչո՞ւ էին
ձեզ մտ գտնուում:

Ճեւատ պէ՛յ — Նրանք մեզ մտ չէին գտնուում:

Նախապահ. — Այսինքն ձեր պաշտօնատեղիում:

Ճեւատ պէ՛յ — Նրանք «Թեչքիլաթ»-ը մահաուսէ՞-ի
պաշտօնատանն էին գտնուում:

Նախապահ. — Դուք այնտեղ չէ՞իք լինում:

Ճեւատ պէ՛յ — Ես հազուապէս էի այնտեղ լինում:

Նախապահ. — Գնալ-գալու ժամանակ ձեզ հետ չէ՞ին
տեսակցում:

Ճեւատ պէ՛յ — Տեսակցում էին:

Նախապահ. — Ի՞նչ հարցերի կապակցութեամբ:

Ճեւատ պէ՛յ — Մի շարք անձեր եւ կամ կամաւոր ջո-
կատներ կովկաս ուղարկելու համար:

Նախապահ. — Այդ անձերը, գիւուորական շլիներով
հանդերձ, ինչպէ՞ս էին ղեկավարում այդ գործերը:

Ճեւատ պէ՛յ — Հաւանական է, գիւուորական անձնա-
կազմի հետ կապ չունեցող կամաւորներ հաւաքադրելու
իւնդրով:

Նախապահ. — Այդ կապակցութեամբ գրաւոր հրա-
հանդ կա՞ր:

Ճեւատ պէ՛յ — Ես նրանց էի հաղորդում Ռազմական
նախարարութիւնից ստացուած հրամանի այն մասերը, ո-
րոնք վերաբերում էին իրենց:

Նախապահ. — Ծառուկ հրահանգ չկար, այդպէս չէ՞:

Ճեւատ պէ՛յ — Ես նրանց էի հաղորդում Ռազմական
նախարարութեան օրերաթիւ գործողութիւնների մասնա-
ճիւղից եւ գլխաւոր շտաբից ստացուած հրամանները:

Նախապահ. — Ո՞ւմ էիք հաղորդում այդ հրամանները:

Ճեւատ պէ՛յ — Այդ հրամանները արւում էին կայա-
զօրի հրամանատարութեան անունով: Կայազօրի հրամանա-

տարութեան միջոցով էլ մի օրինակ ուղարկում էր նրանց:
Նախագահ. — Ո՞ւմ էր ուղարկում:

Ճեւատ պէյ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ին:

Նախագահ. — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի որեւէ մաս-
նաճիւղի՞ն:

Ճեւատ պէյ — Ո՞չ, էֆենտի, «Թեշքիլաթ-ը մահսու-
սէ»-ի գրասենեակին: Նրանք եւս փաստաթղթեր, թղթա-
պանակներ ունէին եւ ընդունում էին այդ հրամանագրե-
րը: Երբեմն մի շարք փաերագրեր եւս էին վերադարձ-
նում, երբեմն էլ պահանջում որոշ փաերագրերի պատ-
ճէնները:

Նախագահ. — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի մէջ ցուցա-
դրուածները զինուորականութեան հետ որեւէ անչու-
թիւն ունէ՞ին:

Ճեւատ պէյ — Ռազմական գործողութիւնների [կեն-
տրոնից] նշանակուած սպաներ կային:

Նախագահ. — Սպաներից բացի զինուոր կա՞ր:

Ճեւատ պէյ — Մի խումբ զինուորներ կային, որոնք
ծառայում էին վարձատրութեամբ:

Նախագահ. — Նրանք ի՞նչ անչութիւն ունէին զի-
նուորական [պարտադիր] ծառայութեան հետ:

Ճեւատ պէյ — Ստացուած հրամանի համաձայն ծա-
ռայութեան էին վերցնում զինուորականութեան հետ ա-
ռընչութիւն շունեցող մարդկանց:

Նախագահ. — Ո՞վ էր հոգում նրանց սնունդը, հա-
մազգեւորը եւ զինամթերքի ծախսերը:

Ճեւատ պէյ — Մեզ մաս գտնուողները դոնապահ եւ
սահմանափակ թուով ծառաներ էին:

Նախագահ. — Ճակատ զնացողների զինումը եւ ռազ-
մամթերքով ապահովումը ձեր միջոցով էր կատարում:

Ճեւատ պէյ — Նրանց կարիքների ապահովումը մա-
սամբ կատարում էինք մենք, անհրաժեշտ պաշտօնաստեղի-
ներ գիմելու միջոցով:

Նախապա՛ւ. — Իսկ միւս մասը ինչպէ՞ս էր կատարոււմ:
Ճեւատ պէ՛յ — Մի շարք սովորական դործագութիւն-
ները իրենք էին կատարոււմ:

Նախապա՛ւ. — Դուք ասացիք մասամբ: Իմ հարցը վե-
րաբերոււ է ուտելիքին, հազնելիքին եւ գինամթերքին:
Այդ ծախսերը ո՞վ էր հոգում:

Ճեւատ պէ՛յ — Էֆենտի, բոլորն էլ այնտեղից էր կա-
տարոււմ(36):

Նախապա՛ւ. — Այս խնդրի հետ առնչուող [մարդկանց]
ի՞նչ միջոցներով էիք ուղարկոււմ:

Ճեւատ պէ՛յ — Կամուորների ֆոկառը կազմակերպը-
ւելուց յետոյ, Ռազմական նախարարութեան հրահանգի
համաձայն, ենթարկոււմ էր բանակի հրամանատարու-
թեանը: Իմ պաշտօնավարութիւնից առաջ մի քանի խում-
բեր զնացել էին Կովկաս: Իսկ պաշտօնավարութեան ըն-
թացքում նրանք զնոււմ էին բանակի հրամանատարու-
թեան կարգադրութեանը:

Նախապա՛ւ. — (...) (37):

Ճեւատ պէ՛յ — Սպանների եւ գինուորների համար մի
ցուցակ կազմուելով՝ յանձնոււմ էր իրենց, իջեւանաոր-
ներոււմ նրանց ապահովոււմ էին ուտելիքով: Այնուհետեւ
անցնոււմ էին բանակի շարքերը: Միայն թէ գինուորական
ծառայութեան հետ առնչութիւն չուներցողների ընտանիք-
ներին այստեղ ուճիկ էր յասակացոււմ: Մրանց մի մասն էլ
գինապարանների նման վերցոււմ էին ծառայութեան, բայց
վարձատրոււմ էին իրենց պաշտօնատեղիներին:

Նախապա՛ւ. — Մրանց ընդհանուր թիւը միշտ չէ, որ
որոշակի է եղել: Այդ մասին ձեզ անդեկութիւն տալի՞ս
էին, թէ ոչ:

Ճեւատ պէ՛յ — Ո՛չ, Էֆենտի, թղթապանակներոււմ
բազմաթիւ հրամաններ կան այն մասին, որ [այդ խմբերը]
գնալուց յետոյ բոլորովին թղթակցութիւն չուներան այս-
տեղի հետ: Նոյնիսկ հրահանգ էր եղել, որ կոշիկ եւ այլ

անհրաժեշտ իրերը ստանան բանակից:

Նախագահ, — Իրենց կատարած գործունեությունից մասին տեղեկություն տալի՞ս էին, թէ ոչ:

Ճեւատտ պէյ — Ո՛չ:

Նախագահ, — «Թեշթիլաթ-ը մահաուսէ»-ի հրամանատարների նշանակումը այստե՞ղ էր կատարում:

Ճեւատտ պէյ — Իմ պաշտօնավարությունից ընթացքում, մեկնող ջոկատների հրամանատարները այստեղից էին նշանակում:

Նախագահ, — Կարո՞ղ էր պատահել, որ այդ հրամանատարները փոփոխություն ենթարկուէին իրենց դանդաղ վայրերում:

Ճեւատտ պէյ — Նկատի ունենալով, որ նրանք իրենց պարտականությունները կատարելու էին բանակի շարքերում [հրամանատարները] նշանակում էին այստեղից:

Նախագահ, — Ռազմածակատներում դանուսղ «Թեշթիլաթ-ը մահաուսէ»-ի ջոկատները, բացառապէս բանակի հրամանատարությունն էին ենթարկում:

Ճեւատտ պէյ — Անկատկած, էֆենտի, նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մէջ: Մինչև այսօր էլ նրանց մի մասը գտնոււմ է այդ գորտղնդերում: Նրանց կազմը համալրում էր զինուորներով, բանակի հրամանատարությունից կոզմից, եւ այդ ձևով էլ շարունակում էին ծառայությունը:

Նախագահ, — Ասում են, որ «Միություն եւ Առաջադիմություն» կուսակցությունից կենտրոնական կոմիտէի անդամներից մի քանիսը (38) այդ ջոկատների ղյուխն անցած, որոշակի գործողություններ են ծաւալել: Ճի՞շդ է:

Ճեւատտ պէյ — Դա տեղի չի ունեցել իմ պաշտօնավարությունից ընթացքում: Տուեալ ժամանակ, ես գտնոււմ էի Եւրոպայում: Դա տեղի է ունեցել իմ բացակայությունից ժամանակ:

Նախագահ, — Որքա՞ն ժամանակ պաշտօնավարեցիք:

Ե՛րբ հեռացար պաշտօնից:

Ճեւատ պէ՛յ — Պաշտօնի անցայ 1330 [1914] թուականի
Դեկտեմբերի սկզբին, իսկ [1918] թուականի վերջերին
թողեցի մայրաքաղաքի կայազօրի հրամանատարութիւնը՝
Նախագահ, — Եւրոպայում եղար:

Ճեւատ պէ՛յ — Այո՛, ընդհանուր զօրահաւարի ընթաց-
քում գանուած էի Եւրոպայում: 1330 թ. [1914] Դեկտեմբե-
րին նշանակուեցի մայրաքաղաքի կայազօրի հրամանատար:
Նախագահ, — Ձեզանից առաջ ո՞վ էր ղեկավարում
«Թեշքիլաթ»-ը մահաուէ՞ն:

Ճեւատ պէ՛յ — Ինձանից առաջ մայրաքաղաքի կայա-
զօրի հրամանատարը՝ Խալիլ պէյն(39) էր: Այդ ժամանակ-
Նախագահ, — Խալիլ պէյի ղեկավարութեան ժամա-
նակ:

Ճեւատ պէ՛յ — Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ, — Այդ «Թեշքիլաթ»-ը զինուորական հը-
րամանատարութեան կողմից էր ստեղծուել:

Ճեւատ պէ՛յ — Մի ժամանակ այն ստեղծուեց Ռազմա-
կան նախարարութիւնում:

Նախագահ, — [Կուսակցութեան] կենտրոնական կոմի-
տէն ի՞նչ մեւով է օժանդակել այդ «Թեշքիլաթ»-ին:

Ճեւատ պէ՛յ — Ես չեմ յիշում, թէ կենտրոնական կո-
միտէն ի՞նչ օժանդակութիւն է ցոյց տուել: Մեծարգոյ փա-
շա, կենտրոնական կոմիտէն ոչ մի օժանդակութիւն ցոյց
չի տուել:

Նախագահ, — Այդ դէպքում, ի՞նչ դրդապատճառնե-
րով են Դսկա. Նազըմ պէյը եւ միւսները ենթարկուել
մեզ:

Ճեւատ պէ՛յ — Երբ ես պաշտօնի անցայ, նրանք արդէն
գանուած էին դրա կազմում: Մեծարգոյ փաշա, ես տե-
ղեկութիւն չունեմ [նշանակումների] մասին:

Նախագահ, — Այդ ջոկատների կազմը նուազել է: Յե-
տագայում, որտեղից էր այն համալրում:

Ճեւատ պէ՛ճ — Կամուոր ջոկատները անցնում էին բանակի...:

Նախապա՛ւ, — Մի՞թէ բանակում կամուոր ջոկատներ կայի՞ն:

Ճեւատ պէ՛ճ — Նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մէջ:

Նախապա՛ւ, — Այդ մասին ասացիք Շատ շաւ, կազմը նուազելու դէպքում, այն որտեղի՞ց էր համալրում:

Ճեւատ պէ՛ճ — Այստեղից չէր համալրում:

Նախապա՛ւ, — Շատ շաւ, որտեղի՞ց էր կատարում:

Ճեւատ պէ՛ճ — Այն համալրում էր ծառայութեան համար բանակ եկած զինուորներից:

Նախապա՛ւ, — Նրանք այդպէս խառը ձեւով էին ծառայում:

Ճեւատ պէ՛ճ — Մեծարգոյ փաշա, ես ինքս էլ չգիտեմ: Միայն թէ մի քանի ջոկատներ, իբրեւ թէ բանակում ծառայելու համար, սպաների եւ զինուորների հետ...

Նախապա՛ւ, — Յանձնուել են մի շարք փայիների արամադրութեանը: Այդ հրամանը ի՞նչ ձեւով էք ստել:

Ճեւատ պէ՛ճ — Ես տեղեկութիւն չունեմ: Կարելի է ստուգել իմ պաշտօնավարութեան ընթացքում կամուոր մեկնած ջոկատների թղթապահակները: Նրանց գտնուած եւ ծառայած փայրերի մասին կարելի է տեղեկանալ նաեւ նրանց հրամանատարներից:

Նախապա՛ւ, — Պատերազմական դրութեան պատճառով նրանց թիւը բնական է, որ նուազում էր: Այդ ուղղութեամբ ինչպիսի՞ միջոցներ էիք ձեռնարկում:

Ճեւատ պէ՛ճ — Ստամբուլից մեկնելուց յետոյ մենք ոչ մի յարարերութիւն չէինք ունենում նրանց հետ:

Նախապա՛ւ, — Եթէ ձեր պաշտօնավարութիւնը միմիայն այստեղի համար էր, ուրեմն դրանք ստեղծուած պէտք է լինէին պատերազմի սկզբում մի քանի ամիսների համար: Բայց նրանց զործունէութիւնը շարունակուել է:

Միթէ դուք իրազեկ չպէ՞աք է լինէիք իրենց յետագայ
գործերի ընթացքի մասին:

Ճեւատ պէ՛յ — Մեծարգոյ փաշա, նրանց գործունէու-
թիւնը չի շարունակուել: Ռազմական նախարարութիւնից
ստացուած հրամանի համաձայն, կամաւոր «Թեշքիլաթ»-ի
[գործունէութեանը] վերջ է արուել:

Նախագահ. — Այդ ե՛րբ:

Ճեւատ պէ՛յ — Յուշուար ամսուայ ընթացքում: Այդ
մասին Ռազմական նախարարութեան կողմից բանակնե-
րին եւ գորամիւսորութենէն ուղղուած հրամանի մի օրի-
նակը գտնուած է ինձ մօտ:

Նախագահ. — Ո՞ր թուականին:

Ճեւատ պէ՛յ — 1330 [1914] թուականին...

Նախագահ. — Այդ թուականից յետոյ մի՞թէ «Թեշ-
քիլաթ»-ը լուծարքի ենթարկուեց:

Ճեւատ պէ՛յ — Ստացուած հրամանագրում նշուած էր
գոյութիւն ունեցող ջոկատները ուղարկելու մասին: Բա-
նակի հրամանատարներին առաքուած գրութիւնը նոյնու-
թեամբ ուղարկել էին ինձ:

Նախագահ. — Ինչպէ՞ս էր այդ շրջաբերականի բովան-
դակութիւնը:

Ճեւատ պէ՛յ — «Բանակի հրամանատարներին, առա-
ջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ գորամիւ-
սորների եւ իզմիրի շրջանի հրամանատարներին: Չեթէնե-
րի կազմակերպութեանը(40) արուած Ռազմական նախա-
րարութեան հրամանի բովանդակութիւնը հետեւեալն է:

«Թեշքիլաթ»-ի շեթէների համալրուած [ջոկատները]
ուղարկել նշանակուած վայրերը: Մինչ այդ ուղարկուած-
ները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այնուհետեւ
վերջ է արուելու շեթէների ստեղծմանը: Ուղարկուած գի-
տուարները բաժանել գորամասերին եւ կամ սրահետային
գումարտակներին»:

Այս հրամանը արուելուց յետոյ, առկայ [ջոկատները]

ուղարկուեցին եւ այդ աշխատանքներին վերջ տրուեց:

Նախագահ — Ո՛ր թուականին:

Ծեւատ պէ՛յ — 1330 (1915) թուականի Յունուարի 21-ին:

Նախագահ — Ո՞վ է ստորագրել:

Ծեւատ պէ՛յ — Բանակի Հրամանատարութեան Հտարի անունից՝ Պիհրճը:

Նախագահ — Տուէ՛ք դրա պատճէ՛նը:

Ծեւատ պէ՛յ — Այդ ի՞մ դատապաշտպանի մօտ է:

Նախագահ — Ձեր ընթերցածը աուէ՛ք, դուք միւսը վերցրէ՛ք:

Գտտապաշտպան Խուլուսի պէ՛յ — Հրամայեցէ՛ք:

Նախագահ — (Սուսքն ուղղելով քարտուղարին) Կար-
դացէ՛ք:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԲԱՆԱԿԻ
ՍԳԱՅԱԿՈՅՏ

ՍԱԵՐԱՔԱՂԱՔԻ
ԿԱՅԱԶՕՐԻ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆԸ
ՍՏԱՄՊՈՒԼ 1330 թ.
[1915 Յունուարի 21]
N° 1117

159 Ի պատասխան 17 Նոյեմբեր 1330 (1914) թուակիր N°
գրուեցեան:

1. Բանակի Հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ զորամիասորներին եւ Իգ-
միրի շրջանի Հրամանատարներին:

Ձեթէների կազմակերպութեանը տրուած Ռազմական
Նախարարութեան Հրամանի բովանդակութիւնը Հեռե-
ւեալն է.

«Թեշքլիթ»-ի շեթէների համալրուած [ջոկատները]
ուղարկել նշանակուած վայրերը: Մինչ այդ ուղարկուած-
ները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այսուհետեւ
վերջ է տրուելու շեթէների ստեղծմանը: Ռազարկուած զի-
նուորները բաժանել զորամասերին եւ կամ պահեստային

գումարտակներին.

Նախապահ — Այստեղ ոչինչ չի ասուած չհամայն-
բուած «Թեչփիլաթ»-ի [ջոկատների] մասին: Խօսուած է
միայն համայնբուածների մասին եւ ոչ մի նշում չկայ չհա-
մայնուած [ջոկատների] մասին: Ի՞նչ միջոցներ ձեռնար-
կեցիք: Դրանց ցրեցի՞ք, թէ՞, ըստ ձեր անձնական հայե-
ցողութեան, գործեցիք:

Ճեւատ պէ՛յ — Բնական է որ նրանք չընդգրկուեցին
[«Թեչփիլաթ»-ի] մէջ, այլ յանձնուեցին բանակի արա-
մադրութեանը եւ պահեստային զօրամասերին:

Դատապաշտպան Խուլուսի պէ՛յ — Մեծարգոյ փաշա,
այդ մասին նշուած է ստորեւ բերուած կէտերում:

Նախապահ — (Խօսքն ուղղելով արձանագրող քաղ-
աուղարին) — Որ այդպէս է, կարդացէ՛ք:

2. Բանտարկեալներին ու դատապարտուածներին բա-
նակի մէջ ընդգրկելու եւ նրանց ծառայութեան մասին
կազմուած է յատուկ օրէնք(41), որի հրապարակումից յետ-
ոյ [փայիները] գործելու են ըստ օրէնքի: Ըստ տեղե-
կագրերի, տարբեր բանակերից ուղարկուած 2267 անձերի
մասին առայժմ անհրաժեշտութիւն չկայ որեւէ գործո-
ղութիւն ձեռնարկելու:

3. Մի յատուկ նպատակի գործադրման համար կազ-
մակերպուող 531 հոգիանոց ջոկատը անհրաժեշտ է հա-
մայրել եւ ուղարկել նշուած փայրը(42):

4. Պաթումից եւ շրջակայքից եկած գաղթականներից
դեռեւս այստեղ դառնուող 335 անձանց անհրաժեշտ է ար-
բամադրել 3-րդ բանակի հրամանատարութեանը:

«Թեչփիլաթ»-ը մահուսէ՛-ի
յանձնաժողովին ծանօթանալուց
յետոյ փրադարձել:
1330 թ.
[1914] Նոյեմբերի 26

Բանակի պաշտօնէջաթ
հրամանատարութեան անունից
[ստորագրել է] Պիւհիճը:
Մանթեթայուկ է [1914 թ.
Նոյեմբերի] 26-ին
պատասխանատու քարտուղար

Նախապահ. — Այստեղ այդպիսի բան չկայ: չհամալը-
րուած [Բուկատները] ի՞նչ արեցիք: Յրեցի՞ք, թէ՞ համալը-
ցիք: Դրա մասին այստեղ նշում չկայ: Այս հրամանագիրը
նախապէս արուած հարցումի պատասխանն է: Այնպէս,
որ սա Ռազմական նախարարութիւնից արուած հրաման
կամ հրահանգ չէ:

Ճեւատ պէճ — Հաւանական է, որ սրա պատճառարա-
նութիւնը գտնուի թղթապանակներում: Անշուշտ, Ռազ-
մական նախարարութիւնից մի հրաման չեղած, մայրաքա-
ղաքի կայազօրի հրամանատարութիւնը չէր կարող նրանց
մասին հրաման արձակել:

Նախապահ. — Նրանք ինչպիսի՞ զէնքերով եւ ի՞նչ
ուազմամթերքով էին զինուած:

Ճեւատ պէճ — Նրանք զինուած էին Ռազմական նա-
խարարութիւնից, բանակի շտաբից յատկացուած զէնքերով:

Նախապահ. — Ի՞նչ մակնիշի եւ տեսակի [զէնքերով]:

Ճեւատ պէճ — Որքան եւ յիշում եմ, սկզբում
արուածը «մարթին»(43) էր:

Նախապահ. — Նրանք Հեծեալներ կամ թնդանօթածի-
զեր ունէի՞ն:

Ճեւատ պէճ — Ո՛չ, էֆե՛նտի:

Նախապահ. — Բեռներ եւ ծանրութիւններ տեղափո-
խելու յարմարանքնե՞ր:

Ճեւատ պէճ — Ո՛չ, էֆե՛նտի:

Նախապահ. — Սրանց հրամանատարները ուղղակի Ռազ-
մական նախարարութեան Հե՛տ էին կապում, թէ՞ ձեզ Հեա:

Ճեւատ պէճ — Հաւանական է, որ նրանց կապը բանա-
կի հրամանատարների Հեա էր:

Նախապահ. — Ուղղակի նրա՞նց Հեա:

Ճեւատ պէճ — Բանակի հրամանատարութեան Հեա
ուղղակի կապուելու իրաւունք չունէին:

Նախապահ. — Նրանց գլխավորելու գտնուող յատուկ
հրամանատարներն ինչ ձեւով էին կապի մէջ մտնում

կենտրոնի հետ:

Ճեւատ պէ՛յ — Իհարկէ, այդպիսի կապ գոյութիւն ունեցել է: «Թեշքիլաթ-ը մահաուսէ»-ի մէջ այդ թղթակցութիւնները պահող պաշտօնեաներ կային: Ես չեմ կարողանում յիշել, թէ ի՞նչ ձեւով էր կատարուած այդ կապը:

Անգարայի նախկին պատգամաւոր, «Յատուկ կազմակերպութեան» անդամ Աթիֆ պէյի հարցաքննութիւնը

Նախապահ — Ինչպէ՞ս ստեղծուեց «Թեշքիլաթ-ը մահաուսէ»-ն:

Աթիֆ պէյ — Պալքանեան պատերազմի վերջերին, Սուլէյման Ասքերի պէյը ծառայում էր Արեւմտեան Թըրաքիայում: Այնտեղ միեւնոյն նպատակի համար նրա հետ աշխատակցել էին մի շարք գործընկերներ: [Պատերազմից] յետոյ, սրանք դեռեւս ծառայելու համար ոչ մի տեղ չէին նշանակուել: Երբ ընդհանուր գորահաւաք յայտարարուեց, նրանց միջոցով ստեղծուեց «Թեշքիլաթ-ը մահաուսէ»-ն: Զորահաւաքի ընթացքում, երբ գործերը շատացան, չորս հարի, մի յանձնաժողովի ձեւով հաւաքուեցինք սաղմական նախարարութիւնում: Այդ թւում՝ ես, Սուլէյման Ասքերի պէյը, Դոկտ. Նազըմը, Ինչպէս նաեւ Հասարակական անվտանգութեան անօրէնը:

Նախապահ. — Ասացէք նաեւ Հասարակական անվտանգութեան անօրէնի անունը:

Աթիֆ պէյ — Ազիզ պէյ, էֆենտի... Տուեալ վայրերի իրադրութեան ծանօթ հայրենասէր մարդկանց ուղարկեցինք Ռուսաստանի խորքերը եւ նրանց միջոցով մի «Թեշքիլաթ» ստեղծեցինք մահաուսական բնակչութեան շրջանում: Մեր բանակը այնտեղ մտնելու դէպքում, այդ «Թեշքիլաթ»-ը օժանդակութիւն էր ցոյց տալու եւ ընդհանրապէս հետեւելու էր սուսական բանակի տեղաշար-

ժերին: Միեւնոյն ժամանակ, պահեստներն ու այլ կենտրոն-
նասեղիները պայթեցնելու համար ուղարկեցինք անհրա-
ժեշտ ռազմամթերք: Այսպիսով, [ռազմական] գործողու-
թիւնները ծառայուելու ընթացքում, ռազմաճակատի թոյլ
մասերում, այսինքն՝ սպակենտրոնացուած գինուորական
չբնակներում, հայրենիքը պաշտպանելու համար կամաւոր
հիմունքներով ստեղծեցինք մի «կազմակերպութիւն»:
Հիմունքներով ստեղծեցինք մի «կազմակերպութիւն», ու-
հիմնաբար ծառայելով հայրենիքին՝ երկար ժա-
մանակ պաշտպանեցին ծովեզերեայ եւ այլ թոյլ վայրերը:

Նախապա՛ւ — Ինչի՞ց էր կազմուած կայսրոջի հրա-
մանատարութեան տակ գտնուող «Թեշթիլաթ»-ը:

Աթիֆ պէյ — Մեր յանձնաժողովը գտնուած էր այս-
պիսի վիճակում: Ռազմական նախարարութեան հետ մեր
կապը, մեր որոշումների հաղորդումը կատարուած էր Սուլէյ-
ման Ասքերի պէյի միջոցով: Նրա գնալուց յետոյ, կարճ ժա-
մանակով մայրաքաղաքի պարետային հրամանատարութիւ-
նում նշանակուեց Թալիկ պէյը: Յետագայում, նա էլ մի գի-
նում նշանակուեց Թալիկ պէյը: Յետագայում նշանակուեց
հետեւ պարետային հրամանատարութիւնում նշանակուեց
ձեւատ պէյը: Թրիփոլիում(44) եւ այլ վայրերում յատուկ
սպանների ղեկավարութեան տակ մասնաճիւղեր ունէինք:
Այսինքն «Թեշթիլաթ»-ը ունէր իր մասնաճիւղերը, այնպէս
որ, մեր յանձնաժողովը գտնուած էր օրինական վիճակում:

Նախապա՛ւ — «Թեշթիլաթ»-ը քանի՞ մասնաճիւղ ունէր:

Աթիֆ պէյ — Հիմնաբար, ընդհանուր թիւը չեմ կարո-
ղանում լաւ յիշել, կարծեմ շոք մասնաճիւղ ունէր: Ռու-
մելիի, Կովկասի, Աֆրիկայի եւ Թրիփոլիի մասնաճիւղերը:

Նախապա՛ւ — «Թեշթիլաթ»-ը մահուսէ՞ն որքա՞ն ժա-
մանակ գոյութիւն ունեցաւ: Ե՞րբ կազմալուծուեց:

Աթիֆ պէյ — Կարծեմ այն կազմալուծուեց գինազա-
դարի ժամանակ, 1331 (1915) թուականի Ապրիլի վերջերին
մենք ցրուեցինք: Այդ թուականին, հնգեր փաշայի նշա-

Նակումով պաշտօնավարում էր ձեզախրցի Ալի պէյլը՝ Նառոնիկով, ախինքն՝ պաշտօնապէս էր նշանակուած, իսկ մենք ծառայում էինք անվճար: Այդ ժամանակ էլ մեր յանձնաժողովի պարտականութիւնը ււարտուեց:

Նախագահ. — Ո՞ր թուականին:

Աթիֆ պէյ — 1331 (1915) թուականի Ապրիլի վերջին:

Նախագահ. — Մինչեւ այդ թուականը ձեր կազմ [Ռազմական] նախարարութեան չէ՞տ էր:

Աթիֆ պէյ — Նախարարութիւնը մեզ արտօնութիւն էր տուել: Կապը դոյութիւն ունէր (45):

Նախագահ. — Բնական է, որ այսանդից ուղարկուող ջոկատների ընդհանուր թիւը պիտի պահպանուէր: Ինչպէ՞ս էր կատարուած նրանց համալրումը:

Աթիֆ պէյ — Նրանք ենթարկուած էին բանակին: Նըրանց համալրումը կատարուած էր բանակի կողմից: Միտե՛ս ժամանակ յետոյ, ախինքն մի քանի ամիս յետոյ, նրանք անցնում էին բանակի անձնակազմի շարքերը: Մեզ չեառ ոչ մի անչութիւն չունէին: Նոյնիսկ ստաջին չերթին գնացողներից մնացել էր 50 հոգի: Նրանց թիւը կատարելապէս նուազեց, քանի որ նրանք կռուեցին չերտարար:

Նախագահ. — Ստացուած է այնպէս, որ կանոնաւոր գորքը գտնուում էր իստը վիճակում:

Աթիֆ պէյ — Այո՛, մասամբ այդպէս էր: Յատկապէս վերջերս, Տրապիզոնի շրջակայքում, համարեա թէ այդպէս էր:

Նախագահ. — Դուք գիտէ՞ք, որ մի շարք վիլայէթներում այդ ջոկատներից մի քանիսը ենթարկուել են վալիների հրամանատարութեանը:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ, էֆենտի, երբեք վալիների հրամանատարութեանը չեն տրուել: Միմիայն, սահմանամերձ շրջանում գտնուող վիլայէթների վալիները, այդ թւում՝ Տրապիզոնի եւ էրզրումի վալիները, օգնութիւն են ցու-

ցարերել: Այսինքն՝ նրանք մի տեսակ համարում էին այդ վայրերի «Թեշքիլաթ-ը մահաուսէ»-ի մասնաճիւղերի անդամները: Տուեալ վայրերում, մի քանի մասնաճիւղեր էին ստեղծուել: Յետագայում դրանք էլ վերացուեցին:

Նախապէ՛ւ - Այդ գործողութիւնների ընթացքում նրանք երբեւէ ձեռ չէ՛ն դիմել:

Աթիֆ պէ՛յ - Սկզբնական շրջանում, «Մեզ գինուորներ ուղարկէք» ասելով, մի քանի դիմողներ եղան: Յետագայում Ռազմական նախարարութիւնը յայանեց, որ «Դուք մի խառնուէք [«Թեշքիլաթ»-ի] գործունէութեանը, նրանք ենթարկոււմ են բանակներին»: Մենք չմիջամբտեցինք: Միմիայն սկզբնական շրջանում որոշ համադործակցութիւն է եղել:

Նախապէ՛ւ - Համալրման խնդրում եղած պահանջարկը նրանք ուղղակիորէն ձե՛զ էին ներկայացնում:

Աթիֆ պէ՛յ - Ո՛չ, էֆենտի, չեմ յիշում:

Նախապէ՛ւ - Երբեւէ փող ուղարկուե՞լ է, թէ՞ ոչ:

Աթիֆ պէ՛յ - Փող ուղարկուելը չեմ կարողանում յիշել:

Takvim-i Vekayi, 4 Mayıs 1335 (1919) № 3543

ԵՐՐՈՐԳ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ(46)

1919 թ. Մայիսի 6

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի քարտուղար Միտհատ պէյի հարցաքննութիւնը(47)

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի պէյ - Տեղահանութեան եւ կոտորածի հարցում, կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն ինչպիսի՞ գիրքորոշում ունէր:

Միտևատ ԵԼՔԻՒ սէՅ — Տեղահանութեան Հարցի մասին չգիտեմ, որովհետեւ այն տեղի է ունեցել գինուորական տեսանկիւնից, ինչ որ պատերազմական դործողութիւնների հետ կապուած: Ուստի այդ Հարցի մասին ոչինչ չգիտեմ: Կոտորածի Հարցում, կենտրոնական կոմիտէն եւ բոլոր ընկերներս կատարելապէս դէմ էինք: Նոյնիսկ շատ էինք նեղոււմ, երբ Հեռուոր տեղերից կատորածի վայրերից եկած մարդկանցից այդպիսի լուրեր էինք առնում: Ես անձամբ այդ մասին զեկուցեցի Ներքին Գործերի նախարարութեանը՝ յայտնելով. «Իմացանք, որ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունենում, դա ճիշդ բան չէ...»: Իմ զեկոյցին, Ներքին նախարարութիւնից արուեց Հեռուեալ պատասխանը. «Ստուգող յանձնաժողով եմ ուղարկելու, վստահ եղէք, հանգիստ եղէք, այդ արարքները կանխուելու են մի քանի Հարիւր հոգի ձերբակալուեցին եւ յանձնուեցին ռազմական տեսանին, մի քանիսը մահուան են դատապարտուելու»: Այդ ձեւով ինձ կատարելապէս հանդարտեցրին, ասելով նաեւ, որ «դրա համար անհանգստանալու պատճառ չկայ»:

Կենտրոնական կոմիտէի անդամ Զիա Գեօրգիւփի հարցաքննութիւնը

Նախապահ. — «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան եւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի միջեւ ինչպիսի կապ կար:

Զիա Գեօրգիւփ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հետ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը կապ չունէր: Այն ստեղծուած էր Ռազմական նախարարութեան կողմից եւ կատարելապէս գտնոււմ էր նրա արամագրութեան տակ: «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ն Ռազմական նախարարութեան հսկողութեան ներքոյ մի պաշտօնական Հիմնարկութիւն էր: Մենք տեղեակ չէինք տեղահանութեան

և կոտորածի Հեա նրա ունեցած առնչութեան մասին:
Այդ մասին մեզ ոչ մի տեղեկութիւն չի Հասեր:

Նախապա՛ւ. — Կոտորածի մասին կենտրոնական կոմի-
տէն ոչ մի բան չէ՛ր լուսմ:

Զիտ Գէօքչալի — Ծառ ուշ: Իսկական եղելութեան
մասին մեզ պարզ տեղեկութիւն չէ՛ր Հասնում, մեզ շատ
թեթեւ լուրեր էին դալիս:

Նախապա՛ւ. — Ի՞նչ ձեռնարկեցիք այդ կապակցու-
թեամբ:

Զիտ Գէօքչալի — Այդ խնդրի Հեա կապուած՝ կեն-
տրոնական կոմիտէն պաշտօնապէս մի բան ձեռնարկելու
իրաւասութիւն չունէր, սակայն կենտրոնական կոմիտէի
անդամները անձամբ դիմում էին Ներքին Գործերի նա-
խարարութեանը կամ էլ միւս նախարարներին, Հարցնելով
այդ խնդրի առաջ դալը կամ ինչ ձեւով տեղի ունենալը
և ցանկանում էին, որ այդ կանխախի Իր Հերթին, Ներքին
Գործերի նախարարութիւնը պատասխանում էր, որ մի
շարք ստուգող յանձնաժողովներ են ուղարկուած, որ ըս-
տեղծուած են ռազմական ստեաններ և Հետաքննութիւն-
ներ են կատարուում:

Նախապա՛ւ. — «Միութիւն և Առաջադիմութիւն» կու-
սակցութեան պատգամաւորները և պատասխանատու քար-
տուղարները մի շարք վարչերում մասնակցութիւն են ու-
նեցել և նոյնիսկ Հիմնական դեր են խաղացել [տեղաՀա-
նութեան և կոտորածի] խնդրում: Այս մասին մի՞թէ կեն-
տրոնական կոմիտէն տեղեակ չէ՛ր:

Զիտ Գէօքչալի — Ո՛չ:

Նախապա՛ւ. — Օրինակ, ՊեՀաէտարին Ծափիը պէ՛՛՛լ:
Դոկա. Նազըմ պէ՛՛՛լ, դիաէ՛ք, որ իրականում իրենք են
կազմակերպել [կոտորածները]:

Զիտ Գէօքչալի — Տեղեակ չեմ:

Նախապա՛ւ. — Ինչպէ՛ս կարող է պատահել, որ կենտրո-
նական կոմիտէն այդ մասին տեղեկութիւն չունենայ: Զէ՛

որ նրանք անձամբ չբնագայել են վիլայէթներում, ասն-
նաքներում եւ անհրաժեշտ կարգադրութիւններ արել

Զիւս Գէօքալի — Մենք տեղեակ չէինք, այլապէս ան-
հրաժեշտ միջոցներ կը ձեռնարկէինք:

Նախապա՛ւ. — Կենտրոնական կոմիտէի իրազեկ լինելու
մասին բաւականաչափ թւով գրաւոր ապացոյցներ կան:

Զիւս Գէօքալի — Վիլայէթներից Համազումարներին
եկած պատգամաւորներն այդ մասին ոչ մի բան չեն ասել:
Մենք սրտեղից կարող էինք տեղեկանալ:

Նախապա՛ւ. — Կենտրոնական կոմիտէի անդամների վի-
լայէթ գործուղուելու Հարցին Համազումարն էր Հաւա-
նութիւն տալիս:

Զիւս Գէօքալի — Համազումար եկածները, եթէ իմա-
նային, որ նման մարդիկ միջամտել են վիլայէթներում
տեղի ունեցած այդ դէպքերին, անշուշտ մեզ կ'ասէին այդ
մասին: Համազումարում մէկը ձայն վերցնելով կ'ասէր,
որ Պեհաէտին Շաքիր պէյը այսպէս է արել եւ կամ
Նայիլ պէյը այնպէս է արել: Բնական է, որ դրա հիման
վրայ էլ անհրաժեշտ միջոցներ կը ձեռնարկուէին: Սակայն
ո՛չ վիլայէթներից եկած պատգամաւորները, ո՛չ էլ պա-
տուիրակները այդպիսի տեղեկութիւն չեն տուել: Ոչ մի
բան չեն յայտնել նաեւ կենտրոնական կոմիտէին(48):

Նախապա՛ւ. — Սրանից Հասկացուում է, որ նրանք այդ
մասին պէտք է, որ անպայման տեղեկութիւն տային:
Բայց, պարզուում է, որ այստեղի կենտրոնն ու արտաքին
մասնաճիւղերը միաձայն Հաւանութիւն են տուել այդ
գործի իրականացմանը:

Զիւս Գէօքալի — Ինչպէ՞ս կարող է պատահել, էֆեն-
տի: Այդքան պատգամաւորների միջից մի՞թէ մէկը չէր
կարող լուր տալ այդ մասին:

Նախապա՛ւ. — Բնական է, որ անհրաժեշտ կը լինէր
լուր տալ, քանի որ Հնարաւոր չէր՝ դաճուել վիլայէթում
եւ իրազեկ չլինել կոտորածի մասին: Օրինակ, Տրապիզո-

նում դանուող Նախի պէլը կտտորածին ականասես լինելով, ինչպէ՞ս կարող էր վերագտնար այստեղ եւ ոչինչ չառնէր այդ բոլորի մասին: Ուրեմն, նշանակում է, որ կենտրոնական կամխտէն) ոչ միայն իրազեկ է եղել, այլ հասնութիւն է տուել այդ խնդրին:

Զիտ Գէօքալի — Անշուշտ, 300 հողուց բաղկացած համագումարի մէջ պէտք է, որ իրազեկ մարդիկ դանդաղին Եւ նրանց մէջ կարող էին լինել այնպիսիները, որոնք համամիտ չլինէին կտտորածին: Զեր ասածի նման, տուեալ վայրերում կարող էր մէկը համամիտ լինել, իսկ միւրը ոչ: Հասկանալի է, որ այդպիսի մարդիկ եղել են եւ նրանք պէտք է, որ այդ մասին տեղեկացնէին:

Նախապահ — Իսկ դուք ասում էք, որ այդ մասին տեղեկութիւն չեն տուել: Մինչդեռ դրանով ազացուցում է, որ այդ հարցին միաձայն հաւանութիւն է արուած եղել: Այնպէս որ, համագումարում դանուող 300 անձերը բոլորն էլ այդ մտքին են եղել:

Զիտ Գէօքալի — Ինչպէ՞ս կարող է լինել: Զէ՞ որ նրանք տարբեր վայրերից են գալիս եւ նրանց մէջ եղել են տարբեր կրթութեան հայեր, յոյներ, հրեաներ: Մի խօսքով, նրանց մէջ եղել են բոլոր ազգութիւններին պատկանող անձինք: Մի՞թէ նրանք կարող էին հաւանութիւն տալ այդ խնդրին:

Նախապահ — Հասկանալի է, որ կտտորածը բոլոր վայրերում տեղի էի ունեցել: Այն վիլայէթներում, որտեղ կտտորած է եղել, այդտեղի (կուսակցութեան) մասնաճիւղի անդամն է պատգամաւոր ընտրուել: Եւ համագումարին եկողներն էլ նրանք են, ովքեր իրազեկ էին կտտորածին:

Զիտ Գէօքալի — Ոչ-մահճեատկան պատգամաւորներն են եղել, մի՞թէ նրանք էլ հաւանութիւն են տուել:

Նախապահ — Իրենց տեղամասերում ընտրուած եւ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան համագումարին եկածներէից, օրինակ՝ 20 հողու համամիտ լի-

ները, չի նշանակում, որ համադումարի բոլոր 300 մասնակիցներն էլ համամիտ են եղել:

Զիա Գէօքալի — Ինչպէս մի քիչ առաջ ասացինք, համադումարում մէկը պիտի ասէր, որպէսզի կենտրոնական կոմիտէն տեղեակ լինէր կոտորածի մասին: Այդ ժամանակ մենք էլ կ'իմանայինք:

Նախապա՛ւ. — Կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղար Միահաս Շիւքրի պէյն ասաց, որ կենտրոնական կոմիտէն թեթեւակի տեղեակ է եղել կոտորածի մասին եւ զիմել է Ներքին գործերի նախարարութեանը, որ այն կանխուի:

Զիա Գէօքալի — Այո՛, այդ ես էլ ասացի:

Նախապա՛ւ. — Այդ դէպքում, ինչպէ՞ս է, որ [կենտրոնական կոմիտէն] իրազեկ չի եղել:

Զիա Գէօքալի — Այդ մասին ես էլ ասացի, բայց թէ գործնականում ովքե՛ր էին կոտորածի մեղաակիցները...

Նախապա՛ւ. — Հետաքննութեան ընթացքում կը բացայայտուի:

Զիա Գէօքալի — Մենք այդ մասին տեղեկացանք շատ ուշ: Լուրերը արագօրէն շէին հասնում:

Նախապա՛ւ. — Այդ շրջանների պատգամաւորներին եւ պատասխանատու քարտուղարներին պէտք է յանցադործ համարենք, այդպէս չէ՞:

Զիա Գէօքալի — Եթէ նրանց կատարած յանցանքը հաստատուէր:

Նախապա՛ւ. — Ոչ մէկինը չհաստատուեց:

Զիա Գէօքալի — Խարբերդի պատասխանատու քարտուղարի վերաբերեալ մի բոլոր էր եկել: Պարզելու համար, մի պաշտօնեայ ուղարկեցինք: Նա էլ զրեց, որ ոչ մի բան չկայ: Յամենայն դէպս, ինչ որ բան եղել է, որ հետաքննող յանձնաժողովը իր զեկուցագրում պահանջում էր նրա պաշտօնանկութիւնը: Մենք էլ անմիջապէս ընդունեցինք այն:

Նախապա՛ւ. — Կենտրոնական կոմիտէն ինչպիսի՞ տե-

ասկէս ունէր կոտորածի մասին: Դէ՞մ էր, թէ՞ կողմ:

Զիս Գէօքալի — Անշուշտ դէմ էր:

Նախագահ. — Ինչո՞ւ այդ կապակցութեամբ վճիռ չէք կայացրել: Այդ հարցը քննարկել էք:

Զիս Գէօքալի — Այդ լուրերը առնելուց յետոյ բոլորն էլ անիծում եւ ատելութեամբ էին խօսում այդ մասին:

Նախագահ. — Տեսնո՞ւմ էք, պարզոււմ է, որ կենտրոնական կոմիտէն իրազեկ է եղել:

Զիս Գէօքալի — Թեթեւակի եւ շատ ուշ լուր առնելով...

Նախագահ. — Ուշ կամ կանուխ, իրազեկ լինելուց յետոյ, ի՞նչ որոշումներ ընդունուեց:

Զիս Գէօքալի — Անշուշտ դիմեցինք նախարարներին, նրանք էլ հետաքննող յանձնաժողով ուղարկեցին, ուղղմական դատարաններ ստեղծուեցին, ստուգումներ կատարուեցին:

Նախագահ. — Շատ լաւ, այդ որոշման կամ միջոցաւմանը հետամուտ եղա՞ք: Դուք վատա՞ն էք, որ այդպիսի նախաձեռնութիւններ կատարուել են:

Զիս Գէօքալի — Եթէ սուտ տեղեկութիւններ տային, ինչպէ՞ս կարող էինք վճիռ կայացնել:

Նախագահ. — Ուրեմն, միջոցառումներ եղել են:

Զիս Գէօքալի — Յանձնաժողովների գնալը տեսնում էինք: Այդ յանձնաժողովները նշանակոււմ էին այստեղ եւ այնուհետեւ ուղարկոււմ վիլայէթները:

Նախագահ. — Շատ լաւ: Դուք իւրաքանչիւր վիլայէթում ներկայացուցիչներ ունէիք: Այդ յանձնաժողովների գործունէութիւնը ստուգւում էր նրանց միջոցով, թէ՞ ոչ:

Զիս Գէօքալի — Մի շարք մարդիկ այնտեղ դատի են տրուել, մահուան են դատապարտուել: Այս բոլորի մասին տեղեկութիւն առնում էինք: Բնական է, որ գործերին վերաբերող փաստաթղթերը գանոււմ են զինուորական դա-

տարաններում:

Դատախազ Մուստաֆա Նազմի պէճ — Ինչպէ՞ս կարող էք ապացուցել, որ կոտորածի հարցում դուք դէժ էք եղել ի՞նչ էք ձեռնարկել այդ ուղղութեամբ:

Նախագահ. — Պատասխանէ՛ք դատախազի հարցին:

Զիա Գէօքալի — Բազմաթիւ անդամ բողոքարկել ենք նախարարներին եւ մենք ենք պատճառ հանդիսացել, որ պէտքի այդ յանձնաժողովները ուղարկուեն... Ուրիշ ի՞նչ կարող էինք անել:

Նախագահ. — Ձեր դիմումը բանաւոր էր կատարում, թէ՞ գրաւոր:

Զիա Գէօքալի — Անշուշտ բանաւոր, քանի որ պաշտօնապէս միջամտելու իրաւասութիւն չունէինք: Կենտրոնական կոմիտէն պաշտօնապէս չէր կարող միջամտել:

Նախագահ. — Ի՞նչ էք կարծում, տեղի ունեցած այդ վատ արարքների համար պաշտօնականների հետաքննութեան ենթարկելը միթէ չէ՞ր մտնում ձեր պարտականութեան մէջ:

Զիա Գէօքալի — Տեղեկանալուց յետոյ, անշուշտ կատարում էինք:

Նախագահ. — Գործնականում ի՞նչ էք արել այս հարցի կապակցութեամբ, որ պատասխանատու քարտուղարին յանդիմանեցիք կամ պատժեցիք:

Զիա Գէօքալի — Ինչպէ՞ս մի քիչ առաջ ասացի, լսեցինք, որ Պրուսայի մեր պատասխանատու քարտուղարը [Հայերի] լքեալ գոյքից մի տուն է վերցրել:

Նախագահ. — Տան հարցը ուրիշ է: Կոտորածի վերաբերեալ...

Զիա Գէօքալի — Այդ մասին լսեցինք: Այն, ինչ-որ լուսն էինք, բնական է, քննարկում էինք:

Նախագահ. — Տեղեկանալով այս մասին, նախարարներին դիմեցի՞ք արդեօք: Այդ մասին խօսէ՛ք:

Զիա Գէօքալի — Էֆենտի, իմացանք, որ կոտորած է

տեղի ունենում, բայց մեզ չտեղեկացրին, որ այդ կատարածների հետ մեր պատասխանատու քարտուղարները կապ ունեն: Մենք կարող էինք քննութեան ենթարկել միմիայն մեր պատասխանատու քարտուղարների գործերը:

Takvim-i Vekayi, Mayıs 1335 (1919) № 3517

ԶՈՐՐՈՐԳ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ (49)

1335 (1919) թ. Մայիսի 8

Զիա Գէօքալիի հարցաքննութիւնը (50)

Նախապահ — Կուսակցութեան մի շարք ներկայացուցիչներ, դնալով Սիվաս, Քաստամունու, Երզնիսան, Եոզղաթ եւ այլ վիլայէթներ, որոշակի հրահանգներ են տուել Դուք տեղեկութիւն ունէ՞ք այդ մասին:

Զիա Գէօքալի — Ո՛չ:

Նախապահ — Պեհաշտտին Շաքիր պէյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թէ՞ ոչ:

Զիա Գէօքալի — Կենտրոնական կոմիտէն ծածկագիր չի ունեցել, ուստի նա էլ չպէտք է ունենար:

Նախապահ — Յատուկ օգտագործելու համար նրան ծածկագիր է տրուել եւ դրանով մի շարք վայրեր գաղտնի հրամաններ է ուղարկել: Ի՞նչ կ'ասէք այդ մասին:

Զիա Գէօքալի — Տեղեակ չեմ:

Նախապահ — Դուք կատարելապէս վստահ էք, որ կենտրոնական կոմիտէն չի իմացել այդ մասին:

Զիա Գէօքալի — Ես չեմ լսել:

Ռիզա պէյի հարցաքննութիւնը

Նախապահ — Ռիզա պէյ, ասում են, որ երկու տեսակ «թեշթիլաթ»-ը մահտուսէ՞ է եղել: Մէկը գործել է Ռազ-

մական նախարարութեան, իսկ միւսը՝ «Մութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից: Դուք ո՞ր մէկի հետ էք աշխատել:

Ռիլա պէյ - Ես չգիտեմ, որ երկու տեսակի «Թեչքի-լաթ-ը մահուսէ» է եղել Մինչեւ դորահաւաքը, ես գտնելուս էի Տրտպիլդոնում: Դեռեւս, պատերազմը սկսուելուց առաջ այդտեղ էին ուղարկում որոշ մարդկանց: Ես նրանց ուղարկեցի Կովկաս: Երբ պատերազմը սկսուեց, իմ ձեռքի տակ 3,000 վրացի կար: Ես ենթարկուած էի բանակի հրամանատարութեանը:

Նախապա՛ւ - Պեհաէտօին Շաքիր պէյը մի շարք լի՛ վաներ շրջապաշտիով՝ գաղտնի հրամաններ է տուել: Դուք տեղեակ չէ՞ք այդ մասին:

Ռիլա պէյ - Ո՛չ, տեղեակ չեմ:

Նախապա՛ւ - Պեհաէտօին Շաքիր պէյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թէ՞ ոչ:

Ռիլա պէյ - Չգիտեմ:

Նախապա՛ւ - Գիտե՞ք, որ Պեհաէտօին Շաքիր պէյի այդ շրջապաշտիւնից յետոյ սկսել են տեղի ունենալ [հայերի] տեղահանութիւնն ու կոտորածները:

Ռիլա պէյ - Ես յետապաշտում, այստեղ իմացայ այդ մասին: (51)

Takvim-i Vekayi, 8 Mayıs 1335 (1919) № 3549

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ (52)

Անաստ պէյի հարցաքննութիւնը

Նախապա՛ւի կարգադրութեամբ արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է Անաստ պէյի կողմից գրուած Հեռագրերը:

ՊԵՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ ՊԷՅԻՆ

Կամխանն պահանջում է դադարեցնել Խայկին պատժել Աւան-
զազրուած գրամը փոստատանից վերցնելով՝ անհրաժեշտութեան գէպ-
քում բաժանուելու է բնակչութեանը(53):

Նազըմ, Աթիֆ, Ազիզ
Համաձայնեցում է, Ճնատ

1330 ք. (1915) Յունուարի 8

Դրոյապատեւոր՝ խորհրատանք՝ գրամ հուտքն է:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՎԻԼԱՅԷԹԻՆ

Բաղաքային կազմակերպութեան տնօրէն՝ Ահմեա էյուզ պէյին
և գործընկերներին յանձնելու համար, հետագայով 50 ամանեան լիբա
է ուղարկուած: Ետագ Վերադառնալու մասին իրենց ծանուցէք:

Ստամպուլի պարտա՝ Ճնատ
1331 ք. (1915) Մարտի 7

Նախագահ. — Մի հեռագիր էլ կայ, ուր նշուած է
գրամ չուղարկելու մասին: Մինչդեռ, այստեղ գրամ ու-
ղարկելու մասին հեռագիր է արուած: Այդ գրամը ինչո՞ւ
տուիք այդ մարդկանց:

Ճնատ պէյ — Մեծարգոյ փաշա, բոլորովին շեմ յի-
շում:

Նախագահ. — «Թեշքիլաթ-ը մահուտէ»-ն ձեր արա-
մազրութեան տակ եղած ժամանակ զինուորական կազ-
մակերպութիւն է եղել, մինչդեռ, դուք գրամը ուղարկել
մասին ոչ զինուորական պաշտօնեաներին: Բացի այդ, հե-
նք ոչ զինուորական լուսանցքային նշում կայ, ուր
ուղարի ներքեւի մասում լուսանցքային հեռագրի բնագիրը ըստ
ասում է, որ այդպիսի կարելու հեռագրի բնագիրը ըստ
որէնքի վերադարձում է, որ այն վերաբերում է «Թեշ-
քիլաթ-ը մահուտէ»-ին եւ անհրաժեշտ է թաքցնել: Ինչ
է նշանակում այս (կարդում է թնտագիրը):

ԹԵՇԳԻԼԱԹ-Ը ՄԱՀՍՈՒՍԷ-ԻՆ

Ըստ որէնքի, հեռագրի բնագիրը վերադարձում են, բայց

1918 թ. Յունուարի 8

Նախագահ, — Խալիլ փառայի կողմից Միահատ Շիւքրի պէյին ուղարկուած հեռագրերը, որոնք կարգացուելու են հիմա, պարզորոշ ցոյց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ-ը մահ-սուսէ»-ի եւ կենտրոնական կոմիտէի միջեւ ներքին կապ է գոյութիւն ունեցել: (Քարտուղարը կարդում է):

ՄԻՏՀԱՏ ՇԻՒՔՐԻ ՊԷՅ ԷՖԵՆՏԻՆ

Յարգելի եղբայրս,

Իզմիտի, Պրուսայի, Պանտրմայի, Պալքթէսերի եւ այլ վայրերի պատասխանատու քարաուղարների միջոցով մէկ շարաքնուայ ընթացքում, յատուկ մարդկանց դադարնապէս հաւաքելու հնարաւորութեան մասին ինդրուած էք տեղեկութիւն տայ:

13 Թեշրիւն-ի ամսի 1330 թ.
[1914 թ. Նոյեմբերի 15]

Ազիլ, Աթիֆ, Նազմ, Խալիլ

ԻԶՄԻՏԻ ՄՈՒԹԱՍԱՐՐԻՖՈՒԹԵԱՆ

Առաջնորդ նշանակուած երեք Հոգու ընտանիքներին Հեղական տասնհինգ լիբա տուէք: Դրամը դանուած է փոստատանը: Այս Հեռագրից ցոյց տուէք առաքել պաշտանեային: Ձեթէի անուան տակ ցանկութիւն ունեցող 100 Հոգու նամբու գրէք գիմուորի անուան տակ եւ այդ մասին տեղեկացրէք մեզ: Բանտարկեալների պատարման մասին նախարարութիւնից(54) հրաման է արուելու:

Խալիլ

16 Թեշրիւն-ի ամսի 1330 թ.
[1914 թ. Նոյեմբերի 16]

Ճեւատ պէյը կցկտոր պատասխաններ է տալիս, որ ինքը Սիրոպայում է գտնուել տունալ ժամամակ եւ կապ չի ունեցել այդ քուորի հետ

Նախապահ. — «Թեչքիլաթ»-ը մահաուսէ՝-ի ստեղծման
ժամին կայսերական հրամանագիր եղի՞լ է, թէ՞ ոչ:

Ճեւատ պէ՛յ — Չգիտեմ:

Նախապահ. — Ինչպէ՞ս կարող է պատահել, որ առանց
կայսերական հրամանագրի մի հիմնարկութեան կից մի
ժամանակիչ ստեղծուի:

Ճեւատ պէ՛յ — Տեղեկութիւն չունեմ:

Նախապահ. — Ինչպէ՞ս թէ տեղեկութիւն չունէք: Ա-
ռանց մեր ծառայութեան նպատակը իմանալու, ինչպէ՞ս
էք պաշտօնավարել այդ հիմնարկում:

Ճեւատ պէ՛յ — Ռազմական նախարարութեան կողմից
նշանակուած պաշտօնեաներ, սպաներ են եղել:

Նախապահ. — Պեհաշտոնն Եաքիր պէյի կողմից Ներ-
քին Գործերի նախարարութեան Թալաթ պէյին ուղ-
ղուած մի հեռագիր կայ, որը ցոյց է տալիս, որ Պեհաշտ-
ոնն Եաքիր պէյը կայ է ունեցել «Թեչքիլաթ»-ը մահաու-
սէ՝-ի հետ: Նոյնիսկ միջամտել է պատերազմական գոր-
ծողութիւններին: Կարգացէ՛ք: (Քարտուղարը կարդում է):

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ՝ ԹԱԼԱԹՔՔՔՔՔՔՔՔՔՔՔ ՄԻՋՈՑՈՎ [ՅԱՆՉՆԵԼ] ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Իմայիլ Հաքքը(55) պէյի ժամանումից յետոյ, իմ պարտեա-
նութիւնը ասարտուած համարելով պատրաստուած էի Արտուինում
գտնուող գիւուորական ուժերի գլուխը անցնել Երբ, մասամբ տեղ
հասաւ «Թեչքիլաթ»-ը մահաուսէ՝-ի համար յատկացուած սազմանը-
թերքը: Իմայիլ Հաքքը պէյի հետ տեսակցեցի, եւ այն կարծիքին եմ,
որ անդորութեան ժամանակ մարթիները, եթէ աշխատանքային
որ մտադրանքներում գտնուող մահաուսականներին բաժանուի, Ապա
Արտուինից մինչեւ Մուրղուլ գտնուող եւ բոլոր միջոցներից զուրկ
«Թեչքիլաթին» որչափ ուժով պէ՛ւս է լինէ՞մ(56): Բասէնի կողմն-
բում 250-ի մտ հծծեալներ ունեմ, որանց Արտուին տեղափոխելու
կամ բանակի թիկուղում, թեւերին ստանգակելու հարցում գեւեւ
վերս չէ արմակուած:

Պեհաշտոնից Եաքիր պէյ

Հեռագրի հակառակ երեսին գրուած է

ՊԵՆԱԷՏՏԻՆ ԸԱՔԻՐ ՊԵՅԻՆ

17 րեշրից-ի սանի 1330 Բ.
[1914 թ. նոյեմբերի 17]

Քանի որ այդտեղ այլևս անելիք չունէք, Արտուինից շտապ շարժուէք դէպի Տրապիզոն, առանկ կարեւոր մի պաշտօն ըստանձնելու համար: Այստեղից եկող Եակուբ Զեմլի պէյը ձեզ կը բերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

Նախապա՛ւ, — Տեան՞ում էք, որ Պեհաէտաին Ծաքիլ պէյը «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսէ՞-ի հետ սերտ յարաբերութեան մէջ է եղել: Նոյնիսկ զինուորական տեղաշարժերի մասին կարծիք է յայտնել: Յետոյ, ձեզ շի գրում, այլ Ներքին Գործերի նախարարութեան:

Ճեւատ պէ՛յ — Իմ պաշտօնավարութեան ընթացքում զնացողները կանոնաւորապէս կազմակերպուած զօրախումբեր են եղել: Ես այդպիսիներին եմ ուղարկել: Աւելի ուշ զնացողների մասին տեղեկութիւն չունեմ:

Նախապա՛ւ, — Հիմա այս հեռագրից ի՞նչ էք հասկանում: Մի՞թէ շի հասկացում, որ Պեհաէտաին Ծաքիլ պէյը «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսէ՞-ի մէջ պաշտօնավարութիւն է ունեցել:

Ճեւատ պէ՛յ — Վսեմափայլ փաշա, այո՛, հասկացում է:

Նախապա՛ւ, — Յետոյ, ձեզ ուղղուած հեռագիրը, լինի «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսէ՞-ի հրամանատարութեան կամ նախադահութեան կողմից, կարեւոր չէ: Այդ պաշտօնը ինչ-որ ձեւով ստանձնել է: Զարմանալին այն է, որ հեռագիրը ձեզ շի յղում, այլ Ներքին Գործերի նախարարութիւն: Այս հանդամանքն առանձին ուշադրութեան առիթ է տալիս: Դուք ինչպէ՞ս էք մեկնարանում այդ:

Նախապաշտպան [Քուլուսի պէյը] ուզում է իմանալ
Քննազրի տարեթիւը: Նախապաշտպանը պատասխանում է. — 17
թէւրին-ի Սանի 1330 թ. (1914 թ. Նոյեմբերի 17):

Քուլուսի պէյ — Այն ճեւատ պէյի պաշտօնավարու-
թեան ընթացքում չի եղել:

Նախապաշտպան. — Այո՛, մենք չենք ասում, որ այն տեղի է
ունեցել ճեւատ պէյի պաշտօնավարութեան ընթացքում:
Մենք մասնացոյց ենք անում հեռազրի թալաթ պէյին
ուղղուած լինելը: Բացի այդ, շատ պարզ երեւում է «թեշ-
թիլաթ»-ը մահաուսէ»-ի եւ Պեհաէտօին Շաքիր պէյի մի-
ջոյզ կենսարոնական կոմիտէի միջեւ գոյութիւն ունեցող
կապը: Մի՞թէ զուք եւս չէք հաստատում այդ:

Ճեւատ պէյ — Ինչպէս ասացի, ես կարծում էի, որ
այդ պաշտօնեաները, որոնց հետ ես գործակցում եմ,
Ռազմական նախարարութիւնից են: Ես չէի կարծում, որ
նրանք այլ պարտականութիւններ ունեն այստեղ:

Նախապաշտպան. — Դուք ո՛ր թուականին տանձնեցիք այդ
պաշտօնը:

Ճեւատ պէյ — 15 Կանուն-ի էփփել 1330 թուականին
(1914 թ. Դեկտեմբերի 15):

Նախապաշտպան. — Ուրեմն, մտաւորապէս մէկուկէս ամսը-
ւայ տարբերութիւն կայ:

Ճեւատ պէյ — Այո՛, էֆենտի: Ես չգիտեմ, թէ զրանից
յետոյ ի՞նչ եղաւ: Արտահանի կամ Կովկասի ռազմական
գործողութիւններն այլ ընթացք ունեցան: Հրաման եղաւ,
որպէսզի մերոնք անցնեն Երրորդ բանակի հրամանա-
տարութեան տակ: Նոյնիսկ հազարագրութիւն եղաւ, որ
այլեւս կամաւորական կազմակերպութեան անհրաժեշտու-
թիւնը չկայ...:

Միտհատ Շիքրի պէյի հարցաքննութիւնը

Նախապաշտպան. — Օգոստոսի 17 թուադրութեամբ, էրզը-

բումբի վալիի միջոցով ծածկագիրը հեռագիր էք ուղարկել,
որից պարզուժ է, որ կենտրոնական կոմիտեն խառնուել
է պետական գործերին: Ի՞նչ կ'առէք այդ մասին:

(Քարտուղարը կարդում է հեռագիրը):

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԱԼԻԻ ՄԻԶՈՑՈՎ [ՅԱՆՁՆԵԼ] ՊԵՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ ՊԷՅԻՆ

Այստեղ, մի քանիսի կողմից սրուած տեղեկութիւններից, ինչ-
պէս նաեւ 1330 (1914) Օգոստոսի 15 թուակիր ձեռ գրութիւնից պար-
զուժ է, որ Հայերը հասակնութիւն չունեն մեզ հետ միատեղ ուղ-
ժական գործադրութիւններին մասնակցելու: Ուստի ձեռնարկուող բոլոր
միջոցները պէտք է գաղանի պահուեն նրանցից: Պետութիւնը եւ կու-
սակցութիւնը փափաքում են, որ մեր Հայրենակիցները մնան ապա-
հով: Այս ուղղութեամբ ցանկալի է, որ անհրաժեշտ քանք գոր-
ծագրութի նրանց որտեղը հանդիստ պահելու համար(57)

Միստատ Շիւքրի սէ՛լ

Միտուտ Շիւքրի պէ՛յ — Այ՛՛, էֆենտի, ճիշդ է, յիշում
եմ: Նախապէս ինձանից այդպիսի բան հարցրել էին: Ինչ-
պէս ասացի, Պեհաէտտին Շաքիր պէյը զօրահաւաքի ժա-
մանակ, պատերազմ յայտարարելուց առաջ, Հայրենիքին
ծառայելու նպատակով՝ գնացել էր այնտեղ: Մենք տե-
ւապէս յարարերութեան մէջ էինք գտնոււմ նրանց հետ
եւ Հաղորդում՝ որպէսզի նրանք եւս պատրաստուեն պա-
տերազմին եւ ինքն գործադրեն Հայրենիքը պաշտպանելու
խնդրում: Սակայն պարզուժ է, որ տեղի ունեցած բա-
նակցութիւնները յաջողութիւն չեն ունեցել, քանի որ
նրանք ստել են: «Մենք չենք կարող բացէիրաց թուրքերի
հետ ընկերակցել, պատերազմ ծագելու զէպքում՝ չէզոք
ենք մնալու»: Բնական է, որ նրան բաց հեռագիր ուղար-
կելը պատշաճ չէր կարող համարուել, ուստի կենտրոնա-
կան կոմիտէի պատասխան հեռագիրը առաքելինք Ներ-
քին Գործերի նախարարութեան միջոցով, որտեղ ստուած

էր: «Տեսակցէ՛ք նրանց հետ, եւ աշխատէ՛ք, ինչպէս որ հարկն է, մեղմութեամբ համաձայնութեան դալ»: Մեր այս փարմունքը կառավարութեան հետ առնչութիւն չունի: Այն գրուած է եղել պատերազմը սկսելուց առաջ, օսմանեան ազգութիւնների միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններ սերմանելու միտումով:

Նախապա՛ւ, — Թէկուզ եւ [պատերազմից] առաջ գըրուած լինի, չէ՞ որ դուք գրանով միջամտել էք [կառավարութեան] գործերին:

Միտւաառ Ելւքրի պէ՛յ — Մեծարդոյ փաշա, ի՞նչ միջամտութեան մասին է խօսքը: Մենք տեւապէս չփման մէջ ենք եղել հայերի հետ: Բոլոր ընտրութիւնների ընթացքում, թեկնածուների առաջադրումը կատարել ենք Դաշնակցութեան հետ միատեղ: Նրանք ձայն են տուել մեր թեկնածուներին, մենք էլ՝ նրանց: Այնպէս որ, ընտրուել է ցանկալի թուացող թեկնածուներ ինչպէս նշուեց, մենք նախաձեռնեցինք, որպէսզի պատերազմի ընթացքում համադորձակցենք իրար հետ: Բայց այդ միջոցները յաջողութիւն չունեցան: Նրանց չհամաձայնելու մասին մենք տեղեկացանք յետագայում: Այնուամենայնիւ, կրկին գրեցինք, որ լաւ վերաբերմունք ցուցաբերուի նրանց հանդէպ: Դա մտնում է, ոչ թէ կառավարութեան, այլ կուսակցութեան պարտականութիւնների մէջ:

Նախապա՛ւ, — Պատերազմ յայտարարելուց առաջ, ուրեմն այդպիսի մտադրութիւն ունէ՛իք:

Միտւաառ Ելւքրի պէ՛յ — Ինչպիսի՞, է՞ֆենտի:

Նախապա՛ւ, — Պատերազմ յայտարարելուց առաջ, ուրեմն նախօրօք գիտէ՛իք, որ մանչուլ էք պատերազմի մէջ:

Միտւաառ Ելւքրի պէ՛յ — Ո՛չ, է՞ֆենտի, զօրահաւաք յայտարարելու հետեւանքով կարելի էր ամէն ինչ սպասել: Զօրահաւաք յայտարարելը մի՞թէ՛ չպատրաստ եղիր՞ չի նշանակում:

Նախապա՛ւ, — Տուեալ ժամանակ, պետութեան դիրքո-

բողոքը գինուած շէզգոթութեան մէջ մնայն էր: Ուստի
գորահաւաք յայտարարելը անհրաժեշտութիւն էր:

Միտհաս Երւքրի պէճ — Չէզգոթութիւն, էֆենտի:

Նախապա՛ւ. — Այո, զա գինուած շէզգոթութիւն էր: Զօ-
րահաւաք յայտարարելը անպայման պատերազմի մէջ
մտնել չէ:

Միտհաս Երւքրի պէճ — Ո՛չ, էֆենտի: [գորահաւաք]
յայտարարուել է, որպէսզի Ռուսաստանի կողմից յարձակում
լինելու զէջքում զանուենք պատրաստ վիճակում(58):

Նախապա՛ւ. — Կարդացէ՛ք:

(Ընթերցում է Պետաւտոյի Օսքիր պէյի կողմից Ներ-
քին Գործերի նախարար՝ Թալաաթ պէյի միջոցով կենտրո-
նակաւ կոմիտէին ուղղուած վերոյիշեալ ճեռագիրը):

Նախապա՛ւ. — Տեսնում էք, որ կենտրոնակաւ կամխէն
ոչ միայն մասնակցել է ռազմական գործողութիւններին,
այլեւ հանդէս է եկել որոշ նախաձեռնութիւններով:

Միտհաս Երւքրի պէճ — էֆենտի, կենտրոնակաւ կո-
միտէն հանդէս է եկել միջնորդի դերում: Ես ինքս զատա՛
հմ, որ այն ուղղուած է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահաուսէ»-ին,
քանի որ գործերին հետեւելու համար մեզ ամէն տեղերից
գրութիւններ էր գալիս:

Նախապա՛ւ. — Անցեալում ասել էիք, որ ծածկազիր
չունէք:

Միտհաս Երւքրի պէճ — Ծածկազիր չունենք, այդ մեր
ծածկազիրը չէ:

Նախապա՛ւ. — Այսինքն, Ներքին Գործերի նախարար-
ութիւն գրելու փոխարէն, կարող էր ուղղակի ձեռք գրել:

Միտհաս Երւքրի պէճ — Ներքին Գործերի նախարար-
ութիւն գրելուց հասկացում է, որ մենք ծածկազիր
չենք ունեցել: Ուղղակի Ներքին Գործերի նախարարու-
թիւն առաքելը գրա զա ապացոյցն է:

Նախապա՛ւ. — Եստ լաւ, ի՛նչ նպատակ է հետապնդել
Ներքին Գործերի նախարարութեանը միջնորդազրեւոյթ:

Ստացւում է այնպէս, որ նման ձեւով կատարուելը ասի-
պողական անհրաժեշտութիւն է:

Միտւտտ Եիւրբի պէյ - Բացէիրաց շի կարողացել
գրել: Քաղանի գրելու համար էլ դիմել է այգանդի վա-
լիին:

Նախագահ - Կարդացէ՛ք, [հեռագրի] հակառակ կող-
մում գրուած հրահանգը:

ՊԵՆԱԼՏՏԻՆ ԸԱՔԻՐ ՊԷՅԻՆ

Քանի որ այդտեղ այլեւս անելիք չունէք, Արտուինից շտապ
չարժուէք դէպի Տրապիզոն, առանկ կարելոր մի պաշտօն ստանձնե-
լու համար: Այգանդից եկող Սահուր Ճեմիլ պէյը ձեզ կը բերի ան-
հրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

1914 թ. Նոյեմբերի 17.

Միտւտտ Եիւրբի պէյ - Այո՛, էֆենտի, ինչպէս ձեզ
յայտնի է, Դոկա-Նազըմը եւս ընդգրկուած էր «Թեշ-
քիլաթ»-ը մահաուսէ՞ի մէջ: Չնայած, որ բաւական ժամա-
նակ է անցել, բայց յիշում եմ: Կովկասի կողմերը դուրս
գալու համար յարձակման պիտի անցնէին: Սահուր Ճեմիլ
պէյի եւ այլ ուժերի հետ միանալով, գնալու էին այդ
յարձակումը իրազօրծելու: Կարծում եմ, այդ կապակ-
ցութեամբ էլ տուեալ պատասխանն ենք գրել:

Նախագահ - Ծառ յաւ, այդ հրահանգը դ՛ուք էք
գրել:

Միտւտտ Եիւրբի պէյ - Ծառ հաւանական է, որ «Թեշ-
քիլաթ»-ը մահաուսէ՞-ից կամ Ռազմական նախարարութիւ-
նից, կամ էլ մի այլ տեղից գրուած լինի: Այո, մի տեղից
անհրաժեշտ եղել է, որ գրել են: Ըստ երեւոյթին, այնտեղ
գտնուող Պենալտտին Ծաքիր պէյի հարցումի հիման վրայ
գրուել է կենարտնական կոմիտէին կից գտնուող մի հա-
տասութիւնից: Պենալտտին Ծաքիր պէյին արուած հրա-
հանգից այդպէս է երեւում: Այդ է եղել նրա պաշտօնը:

Այսինքն՝ տուեալ գործին ուղղակիօրէն մասնակցութիւն չունենար: Չեմ կարողանում մտաբերել, թէ այդ ստորագրութիւնները ո՞ւմ են պատկանում:

Նախագահ, — Դուք ստացիք, որ Պեհաէտօին Շաքիրը «Հայրենիքին ծառայելու» նպատակով պարտականութիւն էր ստանձնել, ուրեմն՝ մինչեւ այդ պարտականութեան աւարտը մեզ հետ յարաբերութիւն չպէտք է ունենար: Մինչդեռ նա իր յարաբերութիւնը չի խզում եւ անընդհատ մեզ է գրում:

Միտհատ Եր. քրի պէճ — Շատ հաւանական է էֆենտօի չէ՞ որ նա կենտրոնական կոմիտէի անդամ էր: Բայց նա այնպէզ չի գնացել կենտրոնական կոմիտէի հետ սուրճնչուող մի պաշտօնով: Նա գնացել է մի այլ պարտականութիւն կատարելու: Նման գրութիւններ միայն Շաքիր պէյից չենք ստացել, այլ մի շարք տեղերից եւս: Պատասխանները տարբեր տեղեր էին ուղարկուում: Մեր աշխատակիցներից մէկը այդ գործին հետամուտ լինելով, զբրում էր պատասխանները: Որեւէ գրութեան ուղղակի մեզ գալը չի նշանակում, որ այն ուղարկողի հետ մենք յարաբերութեան մէջ ենք եղել: Պեհաէտօին Շաքիր պէյի՛ հեռագիրն էլ, ահա, այդպիսին է եղել: Այսինքն՝ կենտրոնական կոմիտէն այդպիսի գործերով չի զբաղուել:

Նախագահ, — Իսկ ո՞րն է դրա իմաստը:

Միտհատ Եր. քրի պէճ — Իմաստը երեւի «Հայրենիքի ծառայութեան» մէջ լինելն է:

Նախագահ, — Ասում են, որ դա ցոյց է տալիս, «Թեշթիլիմ»-ը մահտուսէ՛-ի եւ կենտրոնական կոմիտէի միջեւ գոյութիւն ունեցող կապը:

Միտհատ Եր. քրի պէճ — Ո՛չ, էֆենտօի: Նման թղթեր մեզ գալիս էին նաեւ ուրիշ տեղերից, Օրինակ՝ «Կարմիր մահիկին» վերաբերող մի շարք գրութիւններ էինք ստանում: Պատասխանն ուղարկում էինք «Կարմիր մահիկին», որն էլ իր հերթին գրութիւն էր ուղարկում Համապա-

տասխան կազմակերպութեանը: Օրինակ, շրջաբերականներ էինք ստանում «Որբանոցային կազմակերպութիւնից», ուր նշուած էր լինում՝ «Գրէք ձեր մասնաճիւղերին, որպէսզի նրանց օգնեն»: Որբանոցը կատարելապէս ինքնուրոյն կազմակերպութիւն լինելով հանդերձ, մեզ գրութիւն էր ուղարկում, յայտնելով, որ մի շաբթ տեղերում պակասորդ ունեն: Մենք էլ գրում էինք մեր մասնաճիւղերին, խընդրելով, որ նրանց պակասորդները փոխհասուցուեն: Դա գրելով, որ նրանց պակասորդները փոխարոնական կոմիտէի չի նշանակում, որ որբանոցի եւ կենտրոնական կոմիտէի միջեւ կապ գոյութիւն ունի: Դա ցոյց է տալիս, որ նրանք իրար հետ փոխօգնութեան մէջ են գտնուել պատերազմի ընթացքում: Դրա մէջ վնասակար մի բան եթէ նկատէի, եւ ընթացք չէի տայ: Բոլոր դէպքերում, գրա իմաստը միջնորդ լինելու մէջ է: Նոյնիակ կենտրոնական կոմիտէում պաշտօն չունենալու դէպքում էլ, եթէ նման գրութիւն անցնէր ձեռքս, կը գնայի, ջանք կը թափէի, պատասխանը կը գրէի եւ կ'ուղարկէի: Բոլորովին չէի պատկերացնում, որ յետագայում նման վիճակի առաջ կը կանգնեմ:

Նախապա՛ւ. — Սուչէյման Ասքերի պէյը ի՞նչ յարաբերութիւն ունի կենտրոնական կոմիտէի հետ:

Միւսճասա Եիւքրի պէյ — Նա միշտ էլ զինուորական է եղել: Պարզ է, որ սպաների հետ կենտրոնական կոմիտէն չի կարող յարաբերութիւններ ունենար:

Նախապա՛ւ. — Նրա կողմից Պեհաէտտին Եաքիր պէյին ուղղուած մի հեռագիր կայ, որը լիովին ցոյց է տալիս «Թեշքիլաթ-ը մահաուսէ»-ի հետ նրա ունեցած համագործակցութիւնը:

Միւսճասա Եիւքրի պէյ — Մեծարգոյ փաշա, ինչպիսի՞ կապ:

Նախապա՛ւ. — Կարդացէ՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիթ պէյը ընթերցում է):

ԵՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻՂԱՅԷԹԻՆ

Վերծանել անձամբ

Երանկազիրը ուղղուած է
Պեմաւետոսին Շաքիր պէյին:

Տրապիզոնի Ռիզա պէյը ընտրուած է էրզրումի կենտրոնական կոմիտէի անդամ, Ռիզա պէյի փոխարէն որպէս պատասխանատու քարտուղար ուղարկուելու է Մեմնուռ պէյը:

Սուլէյման Ասքերի

3 Թեշրիբ-ի սանի 1380 թ.

[1914 թ. Նոյեմբերի 9]

Նախապա՛ւ. — կենտրոնական կոմիտէին է գրել:

Միտւառ Շիւքրի պէյ — Սուլէյման Ասքերի պէյը «Թեշրիբ-ը մահաուսէ»-ից է գրել Գրեյն է էրզրումի Հասցէով, Արդէն Պեհաւետոսին Շաքիր պէյը կապ ունի «Թեշրիբ-ը մահաուսէ»-ի հետ, այդպէս չէ՞, էֆենտի: Ռիզա պէյը կենտրոնական կոմիտէի [անդամ] ընտրուելու կապակցութեամբ, մենք դիմել ենք «Թեշրիբ-ը մահաուսէ»-ին: «Գրէք Պեհաւետոսին Շաքիր պէյին, որպէսզի Տրապիզոնցի Ռիզա պէյին ուղարկի մեզ մօտ, քանի որ նա ընտրուած է կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

Նախապա՛ւ. — Ի՞նչ նպատակով Սուլէյման Ասքերի պէյը միջնորդ է Հանդիսանում Այնպէս է Հասկացում, որ նրանց միջև ներքին կապ է գոյութիւն ունեցել:

Միտւառ Շիւքրի պէյ — Ձե՞ որ Պեհաւետոսին պէյը կապուած է եղել «Թեշրիբ-ը մահաուսէ»-ի հետ Պեհաւետոսին Շաքիր պէյը զօրահաւաքից յետոյ Հայրենիքին ծառայելու նպատակով դնաց ուղարկուած Զեմեւարալի նա ենթարկուելու էր Սուլէյման Ասքերի պէյին: Ուստի մենք խնդրել էինք Սուլէյման Ասքերի պէյին, որպէսզի Ռիզա պէյին ուղարկի այստեղ: Բաւական ժամանակ է անցել, լուռ չեմ յիշում:

Նախապա՛ւ. — Ռիզա պէյին ուղարկում են էրզրումի

կենսարոնական կամխառն:

Միտհասո Շիւքրի պէյ - էրզրումում կենսարոնական կամխառն չկայ:

Նախազաւ - Հեռագրում այդպէս է գրուած:

Միտհասո Շիւքրի պէյ - Սուլէյման Ասքերի պէյը «Թեշքիւթ-ը մահաուսէ»-ի գործերին իրազեկ շլինելու պատճառով, այդպէս սխալ է գրել:

Նախազաւ - Կարգացէ՛ք հեռագիրը:

(Արձանագրող քարտուղար Օնֆիք պէյը կարդում է հետագիրը):

«ՄԻՌՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆ»

[ԿՈՒՍԱԿՏՈՒԹԵԱՆ] ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Յարգանքներով անդեկացեալում ենք, որ ՅՏ հագուց բազկացած երգ շէքէների [խումբը](58) Արասիինց Թուֆան աղայի հրամանատարութեամբ հենց նոր ճանապարհ գրեցինք մոթորով(60):

Սամսոնի պատասխանատու-քարտուղար Ռուշտի

18 Կամուս-ի էջվել 1330 թ.
[1914 թ. Դեկտեմբերի 16]

Եղբորս Դոկտ. Նազըմ պէյ էֆենտիին ՄԻՏՀԱՏ ՕՒԻՔԻՒ

Միտհասո Շիւքրի պէյ - Մի քիչ առաջ ասացի, որ մենք եւս պատասխանատու քարտուղարներին գրել էինք, որ Հայրենիքին ծառայելու համար ցանկութիւն ունեցող մարդկանց, որպէս կամաւորներ հաւաքապարհն «Թեշքիւթ-ը մահաուսէ»-ի համար Որքան մեզ յայտնի է, այս Ռուշտի պէյը գործիչանի կոչում ունէր եւ հրամանատար էր մի զինուորական գասակի Ըստ երեւոյթին, այնտեղ կամաւորներ է հաւաքել եւ մեզ ուղարկելու մասին անդեկութիւն է տուել: Յետագայում իմացանք, որ Ռուշտի պէյը շատ գործեր ունի եւ իրատ ծանրաբեռնուած է: Լսեցինք նաեւ, որ աւազակներին հետապնդելու համար մութասար-

րիֆի կողմից ընդգրկուել է ժանտարմական գործերի մէջ Կանչեցիինք մեզ մօտ: Երևա գրադուած եւ մեր վարած քաղաքականութիւնից կտրուած լինելով՝ Հեռացրինք պատասխանատու քարտուղարի պաշտօնից: «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ն այդ մասին կարող է մանրամասն տեղեկութիւն տալ:

Նախագահ, — Ասում էք, որ կենտրոնական կոմիտէն «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ի Հեա առնչութիւն շի ունեցել, բայց եւ այնպէս Հասկացուած է, որ նա յաճախակի միջամտել է նման գործերին:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Այո՛, մենք կապի մէջ էինք բոլոր Հաստատութիւնների Հեա Մեզ մօտ եկած գրութիւնները ուղարկում էինք Համապատասխան կազմակերպութիւններին, ինչպէս, օրինակ՝ «Կարմիր Մահիկ»ին, որ բանոցին, Ներքին Գործերի նախարարութիւն եւ այլ տեղեր:

Միլլիվա Մուսաֆա փաշա (յանձնաժողովի անդամ) — Կենտրոնական կոմիտէն ուղղակի գրադուել է «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ի գործերով: Կամաւորներ է ուղարկել: Նշում է, որ այս կազակցութեամբ Հրաման սուեցինք պատասխանատու քարտուղարներին, պատուիրակներին», ուրեմն «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ն Հիմնականում ստեղծուած է եղել մեր կողմից, կենտրոնական կոմիտէի կողմից:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Այ, մեծարգոյ փաշա: Պատերազմի ընթացքում, իւրաքանչիւր մարդու պարտականութիւնն էր՝ իր կարողութեան շափ մինչեւ պատերազմի աւարտը օգտակար լինել իր Հայրենիքին: Արդէն պատերազմը յայտարարուելուց յետոյ մեր ընկերների մեծ մասը սկսեց գրադուել զինուորական, Հայրենիքին ծառայելու գործերով՝ իւրաքանչիւրն ըստ իր կարողութեան: Այդ Ռուչափ էֆենտի ասուած անձնաւորութիւնը, որպէս զինուորական՝ առանել շատ է գրադուել, նոյնիսկ պաշտօնավարել է ժանտարմական ոստիկանութիւնում: Այդ

մասին տեղեկանալով, մենք կանչեցինք նրան եւ խիստ զբաղուածութեան համար հեռացրինք պաշտօնից:

Նախագահ, — Ձեր քարտուղարութեան ընթացքում, ինչո՞ւ հոգաւոր վերաբերմունք չէք ունեցել Դոկա Նազմի կողմից յարկատակուած փաստաթղթերի նկատմամբ: Կուսակցութեան քաղաքական գործունէութեանը վերաբերող այդ կարեւոր փաստաթղթերը մէջտեղից վերացնելը որչափ է տալիս, որ [կուսակցութիւնը] առնչութիւն է ունեցել մի շարք գաղտնի գործարքների հետ: Այս մասին ի՞նչ կ'ասէիք:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Յաւօք սրտի [նրա] մեկնելուց յետոյ տեղեկացայ այդ մասին: Մէկ օր յետոյ մեկնել էր այստեղից:

Նախագահ, — Ծոտ լաւ: Բայց չէ՞ որ այդ բանին աւելի շուտ պէտք է հետամուտ լինէիք:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Երբեք մտքովս չէր անցնում, որ փաստաթղթերը առնելով՝ հետք կը տանի:

Նախագահ, — Ուրեմն փաստաթղթերը նախապէս պէտք է հաւարուած, պատրաստուած լինէին, որ բոլորը միատեղ առնէր ու գնար:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — էֆենտի, արդէն կուսակցութիւնը վերակազմելու ընթացքում բոլոր փաստաթղթերը սնդուկների մէջ էինք դասաւորել: [Այդ ժամանակ] մենք նկատեցինք, որ նա առանձնացնում էր Փարիզում գտնուելու ընթացքում Ահմետ Ռիզա պէյի(61) հետ ունեցած իր թղթակցութիւնները: Ըստ երեւոյթին, դրանք է փնտրուել, տակնուվրայ արել, եւ, չկարողանալով գտնել՝ բոլորը միատեղ վերցնելով՝ գնացել է:

Նախագահ, — Ուրեմն նախապէս զգացել էք, որ Դոկա Նազմը փախուստի է գիմելու:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ, — Հապա, ինչո՞ւ էր ուզում վերցնել:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Հրաժարական տալով՝ խզեց

իր շարաբերութիւնը կուսակցութեան հետ: Հրաժարական տալու ժամանակ ասաց. «Այս փաստաթղթերը կարելոր են եւ վերաբերում են ինձ: Ես չեմ ցանկանում, 20-25 տարի առաջ Փարիզում դաժնուելու ընթացքում իմ աշխատանքին վերաբերող փաստաթղթերն այստեղ մնան: Ես իմ շարաբերութիւնները խզում եմ: Նոյնիսկ այսուհետեւ համագումարներին էլ չեմ մասնակցելու»: Եստ լաւ, ասացինք: Բայց, երբեք չէի պատկերացնում, որ բոլոր փաստաթղթերը կը վերցնի:

Նախապա՛ւ. — Այդ փաստաթղթերը այդպէս անփութօրէն նրան տալու իրաւատութիւնը ունէ՞րք:

Միտ՛ւտա Շիւքրի պէ՛յ — էֆենտի, դրանք իր փաստաթղթերն էին, ինքն էր տուել:

Նախապա՛ւ. — Բայց, չէ՞ որ դրանք կուսակցութեան փաստաթղթերի մէջն էին մտել:

Միտ՛ւտա Շիւքրի պէ՛յ — Ո՛չ, էֆենտի, նշուած էր, որ այդ նիւթերը օգտագործուելու են կուսակցութեան պատմութիւնը շարադրելու ժամանակ: Այսինքն՝ այդ փաստաթղթերը պիտի օգտագործուէին «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ստեղծման, նրա տարրեր փուլերից անցնելու պատմութիւնը շարադրելու ընթացքում:

Նախապա՛ւ. — Անցեալ օրը, ձեր տուած ցուցմունքի ժամանակ, խօսեցիք Իպրահիմ եւ պահեստի սպայ՝ Ճաֆեր էֆենտիների մասին: Դուք գիտէ՞ք արդեօք, թէ ներկայումս նրանք որտեղ են գտնուում:

Միտ՛ւտա Շիւքրի պէ՛յ — Նրանք պէտք է, որ ըմտամպուլում լինեն:

Նախապա՛ւ. — Ո՞ր կողմերում, հասցէն գիտէ՞ք:

Միտ՛ւտա Շիւքրի պէ՛յ — Կարծում եմ, որ Իպրահիմ էֆենտին բնակուում է Պեշիկթաշում, իսկ քարտուղար Ճաֆեր էֆենտին Փաթիւնում կամ էլ Ճահանկիրի շրջանում: Ծիշդ հասցէն չգիտեմ:

Նախապահ. — Ասում են, որ պատերազմ յայտարարելուց յետոյ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը ձեռնամուխ է եղել [ժողովրդից] նպաստ հաւաքելու գործին: Այդ նպատար ինչո՞ւ հաւաքուեց, դուժարը որքա՞նի հասաւ եւ ի՞նչ նպատակի համար ծախսուեց:

Միտհաս Շիւքրի պէյ — Այսի՞նքն, էֆենտի:

Նախապահ. — Պատերազմ յայտարարելուց յետոյ, որոշ նպատակներ են հաւաքուել:

Միտհաս Շիւքրի պէյ — «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան համար է հաւաքուել:

Նախապահ. — Այո՞:

Միտհաս Շիւքրի պէյ — Լուր չունեմ, տեղեկութիւն չունեմ:

Նախապահ. — Այդ հասոյթից որոշ դուժար է ծախուել: Այդ դրամը ի՞նչ ձեւով էք ծախել:

Միտհաս Շիւքրի պէյ — Այո՞, էֆենտի: մօտ 400,000 վրայի չափ մի դուժար էր, որը յետագայում պահ տրուեց պանքերում: Չեք ասածը այդ դուժարի մասին է արդեօք:

Նախապահ. — Այդ է, թէ՞ այդ չէ, չգիտեմ: Բացատրութիւն սուէք:

Միտհաս Շիւքրի պէյ — Իմ իմացածը այդ դուժարի մասին է, ինչպէս գիտէք, պատերազմ յայտարարելուց առաջ, հացի խնդիրը բաւականին դժուարացել էր: Այդ կապակցութեամբ, քաղաքապետարանը որոշեց գնացուցակ սահմանել: Բայց այդ գնացուցակը արդիւնաւէտ չեղաւ: Յետագայում այդ գործով զբաղուեց քաղաքապետարանը: Հացի խնդրին չետեսելու համար գիմեցին նաեւ ֆեմալ պէյին: Նա պարտաւորուեց այդ գործին չետեսել համապէսին: Նա պարտաւորուեց, որ «Ըս հացը վաճառելու եմ այս գնով», իսկ քաղաքապետարանն էլ հաւանութիւն տուեց այդ գնին(62):

Զիա Գէօրգալի հարցաքննութիւնը

Նախագահ — Զիա պէյ, դուք «Ենչի մեհմուա» (Նոր Հանդէս) խորագրով Հանդէս հրատարակու՞մ էք:

Զիա Գէօրգալի — «Ենչի մեհմուա»-ն Հանդէս է, եւ նրան թղթակցում եմ (63).

Նախագահ — Այդ Հանդէսում ինչ-որ թուրանիզմի (64) վերաբերող մի յօդուած ունէ՞ք: Այդ յօդուածում օսմանիզմի (65) փոխարէն նախապատուութիւնը տրոււմ է թուրանիզմին: Այս խնդրի վերաբերեալ բացատրէ՞ք ձեր տեսակէտը:

Զիա Գէօրգալի — «Ի՞նչ է թուրանը» վերնագրով մի յօդուած ունեմ, որտեղ ցոյց եմ տալիս, որ այսօրուայ պատկերացումով այն կուլտուրական թուրան է: Այսինքն օսմանեան թուրքերը պէտք է մէկ կուլտուրա ստեղծեն: Յետագայում, միւս թուրքերը (թիւրքալեզու ժողովուրդները — Ա.Փ.) այն ընդունելու դէպքում, կը ստացուի կուլտուրական թուրան: Եւ դա նպատակն էր կը լինի նաեւ Օսմանեան պետութեան համար, քանի որ նախ կը զարգանայ Օսմանեան երկրի հիմքը Հանդիսացող թրքութիւնը: Բնական է, որ կը զօրանայ նաեւ պետութիւնը, յետագայում էլ ամբողջ թրքութիւնը, որոնք կ'ընդունեն օսմանեան թուրքերէն լեզուն: Ատրպէյճանի թուրքերը արդէն սկսել են կուլտուրական թուրանի ուղղութեամբ աշխատել: Թուրքերէն լեզուի տարածումը, օսմանեան գրականութեան, որպէս ազգային գրականութիւն ընդունելը, բոլոր թուրքերին հոգով-օրտով կապելու է մեզ Հեա: Բոլոր թուրքերը ընթերցելու են մեզ մօտ լոյս տեսած ստեղծագործութիւնները: Թերթերի եւ գրքերի ընթերցողները եթէ շատանան, բնական է, որ գրողները, գրականագէտներն իրենց ստեղծագործութիւններից առաւել շատ օգուտ կը քաղեն: Ահա այդ յօդուածը սկզբից մինչեւ վերջ դրուած է այս նպատակի համար եւ պարզ ցոյց է

որուած, որ այն նպատակով կը լինի օսմանիզմի համար:
Նախապահ — Այդ հանգամանքը արդեօք չի՞ գրդոսի
ոչ-մահամեասական ազգութիւններին:

Զիա Գեօքալի — Ո՛չ, էջենտի, բոլոր օսմանեան ազ-
գութիւններն իրենց մշակոյթի մէջ ազատ են: Այսինքն՝
իւրաքանչիւրը կարող է իր մայրենի լեզուով գրականու-
թիւն հրատարակել: Այնպէս որ, այս կարգը փոխանակ
նրանց վշտացնելու, պէտք է որ գոհացնի: Այդ ազգու-
թիւնները կ'առեն այն մարդկանց, որոնք ասում են, թէ
թուրքական ազգ, թուրքական կուլտուրա գոյութիւն չու-
նի, այլ կայ միմիայն օսմանեան լեզու եւ օսմանեան կուլ-
տուրա: Այսինքն՝ նրանք միւս ազգերին չեն նանաչում եւ
ասում են, որ գոյութիւն ունի միմիայն օսմանեան ազգ:
Արնշդեա իմ համոզմունքով «օսմանեան» անուանումը
վերաբերում է միայն պետութեանը, այսինքն՝ Օսմանեան
պետութեանը: Եւ այդ պետութեան մէջ ընդգրկուած են
արաբ, թուրք, հայ եւ այլ ազգութիւններ: Այս հանգա-
մանքը հաստատում է իւրաքանչիւրի ինչ ազգութիւն
լինելը եւ միեւնոյն ժամանակ կ'ապահովի Օսմանեան
պետութեան հզօրութիւնը: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ,
որ Օսմանեան պետութիւնը, որպէս յենարան, կարող է
ունենալ ազգերի միջեւ գոյութիւն ունեցող միութիւնն ու
փոխադարձ յարգանքը: Իսկ եթէ յայտարարուի, որ բոլորս
օսմանցի ենք եւ ազգութիւն չունենք, ապա ազգութիւն-
ների միջեւ չի կարող միասնականութիւն լինել: Հաս-
կանալի է, որ միւս ազգերը կը մերժեն այս թեզը:

Նախապահ — Տեղահանութեան հարցը ի՞նչ մեով
քննարկուեց կենտրոնական կոմիտէում:

Զիա Գեօքալի — Բոլորովին չքննարկուեց: Պատերազ-
մին վերաբերող օրէնքներն արդէն հրամանագրի մեծ ու-
նէին: Գրանք կազմուած էին պատերազմի պատճառով,
Այն կուսակցութեան ծրագրի հետ առնչութիւն չունի:
Անհրաժեշտութիւնից ելնելով, հարիւրաւոր օրէնքներ էին

կազմւում:

Նախապահ, — Շատերը ասում են, որ այն վճռուած է եղել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէում, մի շարք ղեկավարների մշտադպացմամբ եւ որոշմամբ:

Զիա Գէօքալի — Ճիշդ չէ:

Նախապահ, — Առաջին հերթին այն տեղի է ունեցել Պեհաշտարին Շաքիր պէյի եւ Դոկտ. Նապլմի հրահրմամբ:

Զիա Գէօքալի — Կենտրոնական կոմիտէում:

Նախապահ, — Այո՛, կենտրոնական կոմիտէում եւ ձայների մեծամասնութեամբ: Եւ այս հարցը կենտրոնական կոմիտէի կողմից քաջադերուէլով նրանք ներգործել են Ռազմական նախարարութեան վրայ եւ իրականացնել այն:

Զիա Գէօքալի — Կենտրոնական կոմիտէում այդ մասին ոչ մի խօսք չի եղել:

Նախապահ, — Տեղահանութեան ընթացքում, մի շարք վայրերում կոտորածներ են տեղի ունեցել, կողոպուտ եւ յափշտակութիւն: Կենտրոնական կոմիտէն մնացել է դիտորդի դերում եւ ոչ մի որոշում չի ընդունել այդ մասին:

Զիա Գէօքալի — Կենտրոնական կոմիտէն բաւական ուշ իմացաւ: Այն էլ ոչ բոլորի, այլ մասնակի գէպքերի մասին: Կենտրոնական կոմիտէն տեղեկանալուց յետոյ պահանջեց, որպէսզի ներքին Գործերի եւ Ռազմական նախարարութիւններն արգելեն այդ բոլորը եւ յանցադործներին էլ պատժեն: Մենք պաշտօնապէս կառավարութեան գործերին միջամտելու իրաւասութիւն չունէինք: Ուստի այդ ձեւով պահանջ ներկայացրինք: Այդ հարցումին վրայ մեզ պատասխանեցին, որ մի շարք հետաքննող յանձնարժողովներ են ուղարկել եւ որոշ միջոցներ ձեռնարկել: Մեր հարցազրուաններին միշտ այդ ձեւով էին պատասխանում:

Նախապահ, — Յամենայնդէպս, տեղահանութիւնն ու կոտորածը շարունակում էր իրագործուել: Այդպէս չէ՞:

Զիա Գէօքալի — Այդ արարքներին ո՞վ կարող էր

արգելք հանդիսանալ:

Նախագահ, — Կուսակցութեան պատգամաւորները համեմատաբար կարեւորութիւն չներկայացնող հարցերի նըկատմամբ, նախարարների խորհրդում կառավարութիւնից անմիջապէս բացատրութիւն են պահանջել: Այդ ինչպէ՞ս է եղել, որ այս կարեւոր խնդիրը ձեր կողմից անուշադրութեան է մատնուել:

Զիւս Գէօքալի — Կենտրոնական կոմիտէն պատգամաւորների հետ ոչ մի յարաբերութիւն չունի: Պատգամաւորներն ունէին առանձին կազմակերպութիւն, որը նախորդներն ունէին «Ընդհանուր պիւր», յետագայում կիմում կոչուում էր «Ընդհանուր պիւր», յետագայում այն ընդունեց «Կառավարող յանձնաժողով» անուանումը: Այսպիսին էր նախարարների խորհրդի կազմակերպութիւնը: Պատգամաւորներին կառավարողը այդ յանձնաժողովն էր:

Նախագահ, — Այո՛, այդպէս է: Սակայն նշուեց, որ կենտրոնական կոմիտէն իր ցանկութիւնները իրականացրել է ձեր միջոցով, կամ էլ ձեր միւս պատգամաւոր ընկերների օգնութեամբ: Այսինքն՝ սասցին, որ «Կենտրոնական կոմիտէնում հաւանութեան արժանացած խնդիրները մենք աշխատում էինք իրադրծել նախարարների խորհրդում գտնուող կուսակցականների միջոցով»: Այսխորհրդում գտնուող կուսակցականների միջոցով էր արգելք պիտով, ինչպէս երեւում է, նրանք եռանդալին գրադուել են բոլորովին կարեւորութիւն չներկայացնող գործերով:

Զիւս Գէօքալի — Նրանք գործել են անձնական նախաձեռնութեամբ:

Նախագահ, — Կարեւորութիւն չներկայացնող խնդիրների համար նրանք ամէն ջանք գործադրել են, իսկ ինչո՞ւ կտտորածի հարցով ոչ մի բան չեն նախաձեռնել նախարարների խորհրդում: Այստեղից եզրակացուում է, որ կենտրոնական կոմիտէն հաւանութիւն է տուել կտտորածին:

Զիւս Գէօքալի — Ո՛չ, էֆենափ կենտրոնական կո-

միտէն ղեկավարուած էր «Թեշքիլաթ-ը Հարինէն» (Ակր-
տաքին կազմակերպութիւն): Պատգամաւորներին փրոփա-
կանաւելը արգելուած էր: Սակայն անձնապէս ծանօթ
պատգամաւորների հետ կարող էին որոշ Հարցերի մասին
խօսել: Կենտրոնական կոմիտէն ուղղակի չէր կարող նը-
րանց փրոփականաւել: Փրոփականաւելը չէր մտնում նրա
իրաւասութեան մէջ: Յետոյ պաշտօնները առանձնացուած
էին: «Թեշքիլաթ-ը թեշերրու»-ի («Շարիաթի կազմակեր-
պութիւն») եւ «Թեշքիլաթ-ը Հարինէն»-ի կառավարող
յանձնաժողովները տարբեր էին:

Աթիֆ պէյի հարցաքննութիւնը

Նախապահ, — «Թեշքիլաթ-ը մահուտէ»-ի ստեղծման
մասին կայսերական հրամանագիր արուեց, թէ՛ որ:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ, էֆենտի:

Նախապահ, — Դուք ասացիք՝ «պաշտօնական հաստա-
տութեան մասնահիւղ»: Առանց կայսերական հրամանի
արդեօ՞ք կարող էր պաշտօնական հաստատութեան մաս-
նահիւղ գոյութիւն ունենալ:

Աթիֆ պէյ — Ժամանակաւոր յանձնաժողով լինելու
համար, այն ստեղծուել էր Ռազմական նախարարութեան
կողմից: Բնական է, որ այդ մասին իրազեկ էին նաեւ Ներ-
քին Գործերի նախարարը, մեծ վեդիրը եւ միւսները:

Նախապահ, — Նախարարների խորհրդի որոշմամբ:

Աթիֆ պէյ — Հաւանական է, էֆենտի:

Նախապահ, — Դուք այնպէ՞ղ էիք «Թեշքիլաթ-ը մահ-
ուտէ»-ի ստեղծումից առաջ:

Աթիֆ պէյ — Այնտեղ էի, էֆենտի: Այդ մասին ինձ
սեղեկութիւն տուեց Ռազմական նախարարը:

Նախապահ, — «Թեշքիլաթ-ը մահուտէ»-ի ստեղծման
հրամանը ինչպէ՞ս եղաւ, գրաւո՞ր:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ, գրաւոր չի եղել, այլ՝ բանաւոր: Այդ

մասին առաջին հերթին տեղեկութիւն տուեց Սուլէյման Ասքերի պէյը: Նա տեսակցել էր Ռազմական նախարարի հետ: Յետոյ Ռազմական նախարարը ինձ կանչեց իր մօտ, նա էլ բանաւոր յայտնեց այդ մասին: Ես էլ ընդունեցի: Սակայն Ազիզ պէյի այդ մասին հրաման է տուել Ներքին Գործերի նախարարը: Այստեղից կուսում եմ, որ Ներքին Գործերի նախարարն էլ գիտէր այդ մասին:

Նախապա՛ւ. — Ձեր պաշտօնավարութեան հարցը կարող էր բանաւոր տեղեկացուել: Իսկ մի հաստատութեան հիմնադրումը չէր կարող բանաւոր կատարուել: Անպատճառ որեւէ նախարարութեան հրամանը անհրաժեշտ էր:

Աթիֆ պէյ — Ըստ երեւոյթին, այդպիսի մի հրաման եղել է:

Նախապա՛ւ. — Գուժ այնտեղ չէ՞իք դրա ստեղծումից առաջ:

Աթիֆ պէյ — Այնտեղ էի:

Նախապա՛ւ. — Այս մասին ձեզ հրաման չեկա՞ւ: Ինչպէ՞ս կարող է որեւէ հաստատութիւն առանց հրամանի հիմնուել:

Աթիֆ պէյ — Ձեռ յիշում, էֆենտի:

Նախապա՛ւ. — Սուլէյման Ասքերի պէյը ի՞նչ յարաբերութեան մէջ էր «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսէ՞-ի հետ:

Աթիֆ պէյ — Նա յանձնաժողովի նախագահն էր: Որոշումները յայտնում էր Ռազմական նախարարութիւն եւ ստանում անհրաժեշտ հրահանգներ:

Նախապա՛ւ. — Որտե՞ղ էր նրա պաշտօնատեղին:

Աթիֆ պէյ — Նրա համար յատուկ պաշտօնատեղի էր փարձուած Նուրի Օսմանիէյում: «Թապիր»-ի էֆքեար սպարանի դիմաց, N° 32 տանը:

Նախապա՛ւ. — Նա գրամարկղ ունէ՞ր:

Աթիֆ պէյ — Ի՞նչ:

Նախապա՛ւ. — «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսէ՞-ին յատկացուած գրամարկղ գոյութիւն ունէ՞ր:

Աթիֆ պէյ - Այո՛:

Նախապահ, - Դրամադուխ ունե՞լք:

Աթիֆ պէյ - Անկասկած:

Նախապահ, - Սկզբնական շրջանում որքա՞ն գումար էր յատկացուած:

Աթիֆ պէյ - Քանակը չգիտեմ:

Նախապահ, - Ո՞րտեղից էիք վերցնում այդ գումարը՝

Աթիֆ պէյ - Կարծեմ զրա մասին ասացի: Մի քանի անգամ ստացել են Ազգային պաշտպանութեան նախարարութիւնից: Աւելի շատ ստանում էին ուսանողանց գաղանի հաստատութիւններից:

Նախապահ, - Փոխարէնը՝ ստացական տրու՞մ էր:

Աթիֆ պէյ - Միգուցէ:

Նախապահ, - «Թեչքելլաթ-ը մահսուսէ»-ի եւ կենարտնական կոմիտէի միջեւ ոչ մի կապ գոյութիւն չունէր՝ այդպէս չէ՞:

Աթիֆ պէյ - Ո՛չ, ո՛չ մի կապ գոյութիւն չունէր:

Նախապահ, - Այժմ կարգացուելու են մի շարք հեռազրեր եւ թղթակցութիւններ:

Աթիֆ պէյ - Կարող է թղթակցութիւն լինի, բայց զրանք չեն կարող այդ կապը հաստատել:

Նախապահ, - (Խօսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կարգացէ՛ք:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ «ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԵՐԱՔՔԻ»
ԿՈՒՍԱԿՏՈՒԹԵԱՆ ԻԶՄԻՐԻ ՎԻՂԱՅԷԹԻ
ԿԵՆՏՐՈՆ N° 9

«ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԵՐԱՔՔԻ» ԿՈՒՍԱԿՏՈՒԹԵԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Շտապ

Յարգելի եղբայրներ,

Քերզամայի կազմում, Ռեչատիէ նահիէի անձնատուր

կզած աւազակներից շեշէն Համրա ազան օժանդակութիւն է խնդրել, սակայն, որ կողկասի... (66) վիլայէթի բնակիչներից մի քանի Հայրենակիցների հետ նպատակադրուել է օգնել բանակին: Եթէ իրեն թոյլ տրուի, ապա Տիարպեքերում մի կարեւոր «Թեշքիլաթ» ստեղծելով, շարժուելու է դէպի սահման: Յոյսով ենք, որ յիշեալը կարող է այդ մեւով ծառայութիւն մատուցել ենք, որ նրանց առաքումը կարող է երկու անասնկիւնով (67) օգտակար լինել Հայրենիքի Համար: Թանկագին եղբայրներ, Հայրենասիրական նախաձեռնութիւն Համարելով, խնդրում եմ ձեր թոյլտուութիւնը՝ այն կամ ոչ: Պատասխանէ՛ք հեռագրով:

Իզմիրի միւլլաթի՝ Զուհաի Զատի Ահմետ

23 Թեշրին-ի Սանի 1330 թ.
[1914 թ. Նոյեմբերի 23]

(Այնուհետեւ անխազանց ընթերցել է տալիս վերոգրեւաղ ձեռագրերը):

Նախապա՛ւ. — Ընթերցում բոլոր հեռագրերը ցոյց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսէ՝-ի եւ կենսորոնական կոմիտէի միջեւ ներքին կապ է եղել:

Աթիֆ պէյ՝ — Ո՛չ:

Նախապա՛ւ. — Ինչպէ՞ս թէ ոչ:

Աթիֆ պէյ՝ — Յիշողութիւնս թոյլ է, չեմ կարող պատասխանել: Եթէ մէկ առ մէկ Հարցնէ՛ք, կարող եմ ապացուցել, որ կապ գոյութիւն չի ունեցել:

Նախապա՛ւ. — [Կենսորոնական կոմիտէն] նոյնիսկ միջամտել է գիւնուորական գործադրութիւններին:

Աթիֆ պէյ՝ — Պեհաւատին Շաքիր պէյը «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսէ՝-ի ուղղակի պաշտօնատար անձը լինելով...

Նախապա՛ւ. — Շատ լու. չէ՞ որ Միահատ Շիւքրի պէյին է դրում:

Աթիֆ պէյ — Ուղղակի մեզ հետ թղթակցելու հնարաւորութիւն չի ունեցել, ուստի նրա միջոցով է ուղարկել:

Նախապաշտ — «Ներքին Գործերի նախարարութեան միջոցով Միահաս Շիւքրի պէյին» գրելու փոխարէն, թող ձեզ գրէր:

Աթիֆ պէյ — Եթէ չի գրել՝ դրանում ինքն է մեղաւոր:

Նախապաշտ — Ուրեմն այդպէս է ցանկացել եւ այդպէս էլ գրե՞լ է:

Աթիֆ պէյ — էֆենտի, նա այնքան էլ կարող ու կանոնի հետեւող մարդ չէր: Երբեմն ինքնուրոյն գործեր էր կատարում: Ոչ մէկը չի կարող ասացուցել, որ «Թեշթիւլաթ-ը մահտուէ»-ն կուսակցութեան հետ յարաբերութեան մէջ է եղել:

Նախապաշտ — Ինչո՞ւ:

Աթիֆ պէյ — Թող միւս հեռագրերը կարգան:

(Ընթերցում է Խալիլ, Նազըմ եւ Ազիզ պէյերի ստորագրութիւններով Միտհատ Շիւքրի պէյին ուղղուած Ռնուագիրը):

Աթիֆ պէյ — Սա ցոյց չի տալիս, որ կապ է գոյութիւն ունեցել: Ես նախապէս էլ ասել եմ, որ կամաւորները սակզման հարցում, գրում կազմակերպութիւններ չունենալու պատճառով, որոշեցինք ոգտուել այլ վայրերում գտնուող [կուսակցութեան] պատասխանատու քարտուղարներին: Ուստի այդ մասին գրեցինք կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէին:

Նախապաշտ — Եստ լաւ, գրողը ո՞վ էր:

Աթիֆ պէյ — Մեր յանձնաժողովը:

Նախապաշտ — Բայց չէ՞ որ այդ յանձնաժողովը ուղղակի հրաման է տալիս կուսակցութեան:

Աթիֆ պէյ — Դա հրաման չէ: Նրանց միջնորդութիւ-

նից օգտուելու համար է, որ գիտել ենք:

Նախապահ, — Շատ լաւ, ստենք թէ նման գիտում կարող էիք անել: Բայց չէ՞ որ այդ թղթակցութիւնը կարող էիք ուղղակի անել:

Աթիֆ պէյ — Ուղղակի թղթակցութիւն ունեցել ենք պատասխանատու քարտուղարների հետ: Այստեղ գրում ենք Միսհատ Շիւքրի պէյին: (68)

Ռիզա պէյի հարցաքննութիւնը (69)

Նախապահ, — Ձեր ցուցմունքից այնպէս է հասկացուում, որ տեղահանութիւնն ու կոտորածը իրականացնող ջոկատների, զինուորական միասորումների մէջ գտնուել են նաեւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ին պատկանող խմբաւորումներ:

Ռիզա պէյ — Եթէ թոյլ տաք, այդ էլ կը բացատրեմ: Ես այդ հարցում ինչ-որ սխալ արտայայտութիւն եմ տեսնում: Իմ կարծիքով, գոյութիւն է ունեցել մի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ», որը կազմակերպուել է Ռազմական նախարարութեան հրամանով եւ գործել է ռազմաճակատում եւ ընդհանրապէս հակառակորդի գանուած շրջաններում: Ուզում եմ այս հարցը բացատրել ըստ իմ համոզմունքի: Միւս երկրորդ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ն ստեղծուել է, որպէսզի մի շարք վիլայէթներում, սանստեղծուել է, որպէսզի մի շարք վիլայէթներում, ճակներում, կազաներում իրականացնի տեղահանութիւնը, նկատի ունենալով, որ այդ վայրերում ժանտարմական ոստիկանութիւնը բաւարար ուժ չի ունեցել այն գործադրեալիկանութիւնը բաւարար ուժ չի ունեցել այն գործադրելու: «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի ստեղծած խմբերը բոլորում, առանձին հարց է: Օրինակ՝ Հայերին զիւղերից հանաքելու եւ տարադրելու խնդրում ժանտարմական ուժերը չէին բաւարարում: Ինչպէս գիտէք, բանակը ժանտարմին իր հետ ռազմաճակատ էր տարել: Որեւէ զիւղի տեղա-

Հանութեան Համար ուղարկուած էր երկու ժանտարմ, խակ նրանց օգնելու Համար էլ նշանակուած էին տուեալ գիւղին կամ շրջանին ծանօթ ձեռնհաս եւ փորձառու մի քանի մարդիկ: Հաւաքագրուած էին: Եւ դա անուանուած էին «Թեշքիլաթ-ը մահուուսէ»: Ահա այս գործը շփոթման մէջ էր դրուած մեծ նպատակի Համար ստեղծուած «Թեշքիլաթ-ը մահուուսէ»-ի հետ:

Նախապահ, — Ծատ լաւ, այդ ձեւով մէջտեղ եկած «Թեշքիլաթ-ը մահուուսէ»-ն ո՞վքեր էին կառավարում, վալինե՞րը:

Ռիլա պէյ — Դրանք բոլորն էլ տեղական բնօյթ ունէին:

Նախապահ, — Տեղական լինելով հանդերձ, կառավարումը ո՞ւմ ձեռքին էր գտնուած, վալիների՞, թէ՞ պատասխանատու քարտուղարներին: Այս հանգամանքը բացատրէ՞ք:

Ռիլա պէյ — Բացատրելու եմ ըստ իմ Հայեցողութեան, քանի որ անձամբ ներկայ չեմ գտնուել: Դրանք, այնտեղ, որտեղ ստեղծուել են, կառավարուել են այդ շրջանի քաղաքացիական տաջնորդների կողմից: Տուեալ վայրի պատասխանատու քարտուղարները անպաշտօն խառնրւել են այդ գործերին, դրանք ուղղակիօրէն տեղական բնօյթ ունեցող գործեր են եղել: Մեծարգոյ փաշա, կենտրոնական կոմիտէն դրանից տեղեակ չի եղել:

Նախապահ, — կենտրոնական կոմիտէն զինուելու Համար տուել է իր Համաձայնութիւնը, նայնիսկ այդ մասին Հրամաններ է արձակել: Այդ բոլորը առկայ են փաստաթղթերի մէջ: Ձեր կողմից այդպիսի բան տեղի ունեցե՞լ է արդեօք:

Ռիլա պէյ — Ոչ, ես նախապէս ասել էի, թէ իմ ռազմամթերքը ինչպիսի վիճակում էր գտնուում:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ(70)

(1335 ք. (1919) Մայիսի 14)

Միտնատ Ծիւքրի պէյի հարցաքննութիւնը:

Նախապահ. — Միտնատ Ծիւքրի պէյ, ասում են, որ կոտորածի խնդրում [կուսակցութեան] պատասխանատու ներկայացուցիչները ազդեցութիւն են բանեցրել մի շարք վալիներին եւ մութասարրիֆներին վրայ, նոյնիսկ շահազանգողներին պաշտօնազրկել են, ճիշդ է արդեօք:

Միտնատ Ծիւքրի պէյ — Մի քանիսի հեռացումը կատարուել է մեր կողմից: Այսինքն՝ վալին կամ մութասարրիֆը զրկել են մեզ՝ խորհրդակցելու նպատակով, մի շարք գործերի մասին: Մենք չենք թողել, որ նրանք այդ գործերի մէջ խառնուեն:

Նախապահ. — Պատասխանատու ներկայացուցիչները:

Միտնատ Ծիւքրի պէյ — Այո՛:

Նախապահ. — Այդպէս չէ: Ձեր մի շարք պատասխանատու ներկայացուցիչները պաշտօնից հեռացրել են վալիներին:

Միտնատ Ծիւքրի պէյ — Չեմ կարծում, որ այդպէս կզած լինի:

Նախապահ. — Ինչպէ՞ս թէ:

Միտնատ Ծիւքրի պէյ — Էֆենտի, մեր ներկայացուցիչները մի՞թէ կարող էին պաշտօնից հեռացնել վալիներին:

Նախապահ. — Տեղահանութեան եւ կոտորածին վերա-

բերող հրամաններին չհնազանդելու համար, Անդարայի վալի Մազհար պէյլը, եւ Քաստամունուի վալի Ռեշիտ փաշան անմիջապէս պաշտօնանկ են արուելը:

Միտհատ Շիւքրի պէյ — Մազհար պէյին շեմ ճանաչուաւ, նրա պաշտօնանկութեան մասին տեղեկութիւն չուներ. Ռեշիտ փաշան բարեկամս է, 15 տարուց ի վեր նրան ճանաչուաւ եւ, Չեմ կարծու՛մ, որ պատասխանատու ներկայացուցչի ցուցմունքով հեռացուած լինի պաշտօնից⁽⁷¹⁾: Ընդհակառակը, նա հեռացուել է պաշտօնից հիւանդութեան պատճառով: Նա եղել է իմ 15 տարուայ մտերիմ ընկերը, ինձ երբեւէ չի ստել, որ ինքը հեռացուել է պաշտօնից պատասխանատու քարտուղարի ցուցմունքով:

Նախապա՛ւ. — Ձեր պատասխանատու քարտուղարը նրան չի հեռացրել: Դա կատարուել է նրա ղեկուցադրի հիման վրայ:

Միտհատ Շիւքրի պէյ — Ո՛չ, էֆենտի. պատասխանատու քարտուղարը պէտք է, որ ինձ գրէր այդ մասին, իսկ ես նրա պարկեշտութեան մասին լաւ կարծիք ունենալու համար չէի կարող հաւանութիւն տալ այդ խնդրին:

Նախապա՛ւ. — Ձեր պատասխանատու քարտուղարները կարո՞ղ էին արդեօք որեւէ հարցով ուղղակի դիմել Ներքին Գործերի նախարարութեանը:

Միտհատ Շիւքրի պէյ — Ո՛չ, էֆենտի, չէին կարող Այդ մասին եթէ իմացուէր, նրանք կը հեռացուէին իրենց պարտականութիւնից, եթէ մենք տեղեկանայինք, որ նրանք որեւէ հարցով դիմել են Ներքին Գործերի կամ մի այլ նախարարութեանը, ապա անմիջապէս կը հեռացընէինք: Դա մտնում էր մեր իրաւասութեան մէջ, նրանց խիստ հրաման էր տրուած, որ նման թղթակցութիւնների առկայութեան դէպքում...

Նախապա՛ւ. — Մեր ձեռքի տակ այնպիսի փաստաթղթեր կան, որոնք ցոյց են տալիս, որ Պեհաէտարին Շաքիր, Դոկա Նազըմ պէյերը թղթակցութիւն են ունեցել

Ներքին Գործերի նախարութեան Հետ:

Միտհասա Շիւքրի պէյ - Գործի՞ն վերաբերող:

Նախապա՛ւ. - Այո՛:

Միտհասա Շիւքրի պէյ - Կարո՞ղ է միգուցէ Գոկա-
Նազըմը ինքնազուլու է կատարել այդ:

Նախապա՛ւ. - Թղթակցել է նաև Պեհնախտին Շաքիր
պէյը, այդ մասին տեղեկութիւն չունե՞ք:

Միտհասա Շիւքրի պէյ - Կարո՞ղ է պատահել, էֆենտի:

Նախապա՛ւ. - Որ այդպէս է, ինչո՞ւ առանց արտօնու-
թեան, ինքնազուլու կերպով նման արարքներէ համար...

Միտհասա Շիւքրի պէյ - Բայց դա տեղի է ունեցել
նախքան իմ քարտուղարութիւնը:

Նախապա՛ւ. - Առանց հաւանութեան, մի՞թէ այդ գի-
մուսները կարող էին այդպէս յաճախակի կրկնուել:

Միտհասա Շիւքրի պէյ - Ըստ երեւոյթին, անհրաժեշ-
տութիւն է գգացուել, էֆենտի: Սրանից 6-7 տարի առաջ,
նոյնիսկ մի քանի պատասխանատու քարտուղարներ ընտը-
րուել են իրենց շրջաններից: Մեզ յայտնեցին, որ այդպի-
սիները որոշ հարցերով գիմել են նախարարութիւններին:
Նրանք այդ գրութիւնները ուղարկել էին մեզ, եւ մենք
նկատողութիւն անելով գրել էինք, որ կրկնուելու դէպ-
քում, նրանք կը Հեռացուեն իրենց պարտականութիւննե-
րից: Օրինակ՝ Սահուպ Ճեմիլ պէյը դատապարտուել էր
Ռազմական ատեանի կողմից, նրա համար, որ Աստանայում
գտնուելու ընթացքում նա մի քանի քաներ էր յայտնել
Մուամմեր պէյին: Մուամմեր պէյն էլ այդ մասին գրել էր
Ուստի, մենք անմիջապէս նրան Հեռացրինք իր պար-
տականութիւններից: Վալիի գործերին միջամտելու Հա-
մար, մենք նրան Հեռացրել էինք մեր անձնակազմից: Մի-
գուցէ, ինչ-որ բան եղել է, որ ես տեղեկութիւն չունեմ:
Այդ մասին ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախապա՛ւ. - Անդարայի վալի Մազհար պէյը նայնպէս
մի շարք այդպիսի Հրամաններ է ստացել: Այդտեղ գնա-

ցող կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղարներէրց, Աթիֆ պէյի թելադրանքով, նա անմիջապէս Հեռացուել է պաշտօնից, իսկ նրա տեղ վալի է նշանակուել Աթիֆ պէյը:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — կուսակցութիւնը Աթիֆ պէյ անունով քարտուղար չի ունեցել:

Նախապաւ — Այդպէս են յայտնել: Գուցէ կուսակցութեան անդամներից մէկը լինի:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Անդամներից չէ, էֆենտի Աթիֆ պէյը այդ ժամանակ կենտրոնական կոմիտէի մէջ չէր:

Նախապաւ — Ինչ որ է, կուսակցութեան կողմից ուղարկուել է Աթիֆ պէյը եւ մի շարք գաղտնի հրահանգներ է տուել վալիին: Մազհար պէյն էլ մերժել է Յաջորդ օրը Մազհար պէյը Հեռացուել է պաշտօնից, իսկ նրա տեղ նշանակուել է Աթիֆ պէյը:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Բոլորովին տեղեկութիւն չունեմ: Ես տեսակցել եմ նրա Հեռ, եթէ այդպիսի բան լինէր, ինձ կ'տէքր անպայման:

Նախապաւ — Այդ բոլորի մասին մեզ վկայութիւն է տուել Մազհար պէյը:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Կարող է պատահել, էֆենտի ինձ այդպիսի բան չի ասել, կարող էք իր ներկայութեամբ ստուգել: Ես հիմա եմ տեղեկանում, որ Աթիֆ պէյը այդպիսի հրաման է տուել:

Նախապաւ — Նոյնը պատահել է նաեւ Ռեշիտ վաշայի եւ Եողզաթի մութասարրիֆ ձեմալ պէյի Հեռ:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Բոլորովին տեղեկութիւն չունեմ, էֆենտի:

Նախապաւ — Պատերազմի ընթացքում, կուսակցութեան որոշումով բռնադրուուել են օտարազգի մի շարք դպրոցներ: Այդ մասին տեղեկութիւն ունէ՞ք արդեօք:

Միտհատ Եիւքրի պէյ — Կենտրոնական կոմիտէի որոշումն է:

Նախագահ. — Այո՛:

Միգուտա Երևանի պէյ — Բոլորովին ոչ:

Նախագահ. — Միգուտա Ստամբուլի կենտրոնի որոշու-
մով:

Միգուտա Երևանի պէյ — Մեծարգոյ փաշա, չեմ կար-
ծում. Դա բոլորովին հարաւոր չէր: Ես չեմ լսել, որ
որեւէ զպրոց բռնադատուի կամ փակուի: Դրա համար
հիմք էլ չի եղել:

Նախագահ. — Եւ այդ շինութիւնները ալլելս չեն օգ-
տադրուել անօրինողների կողմից: Որոշ տեղեր քանդել
են, իսկ որոշ բաներ էլ աւելացրել:

Միգուտա Երևանի պէյ — Բոլորովին անզեկութիւն
չունենալ: Այդպիսի բան չեմ կարողանում յիշել:

Նախագահ. — Մի նամակ կայ, կարդացէ՛ք:

(Հարտուղարը կարդում է):

Յարգարժան եղբայր,
Կառավարութեան փոփոխման հետեւանքով Անգլոսոցութեան
հաստատութեան փոփոխման հետեւանքով Անգլոսոցութեան ըն-
դնակները անորէնքի մաս չուզեցի երկար մնալ իմ ցանկութեան ըն-
դնակներով Ստամբուլի զեռապետատան առեւտրական կցորդը 7500
զուրուշ ոսթիկ եւ 2500 զուրուշ էլ աւելիով գումար յատկացրեց:
Արտաքին Գործերի նախարարութիւնից ստացայ մինչեւ Մարտ ամ-
սուայ սկիզբը իմ յատկացումն ու յարակից գումարը: Մէկ
ամսից աւելի է, ինչ գտնուում եմ վիճակում: Պետութիւնը նախարարը
այնքան էլ ապահով չէինձրու պատճառով, ստիպուած եղայ մնալ այս-
անգի վաղը մեկնելու եմ Պետութիւն, այնտեղից էլ Ստամբուլ: Աւազ-
ութիւնս շատ լու է: Երբեմն այցելում եմ Հրակիւն Հիւրի փա-
շային (73) Անցեցալ որը ինքը եւ ազնիվը ծակը հրակոյտիւն անց-
կացրին: Հիմա կապուածուի են: Կարելի է ասել, որ յեզափոխական
շարժումների ընթացքում ոչ մէկի թիթը շարժուածից վիճակում:
Ստամբուլի ընթացքում ոչ մէկի թիթը շարժուածից վիճակում:
Ստամբուլի ընթացքում ոչ մէկի թիթը շարժուածից վիճակում:
Ստամբուլի ընթացքում ոչ մէկի թիթը շարժուածից վիճակում:
Ստամբուլի ընթացքում ոչ մէկի թիթը շարժուածից վիճակում:
Ստամբուլի ընթացքում ոչ մէկի թիթը շարժուածից վիճակում:

պարհները փակ լինելու պատճառով, Վրեննա ժամանած ուղեւորները սպասողական դրութեան մէջ են... Առաջմ՛ աչքան

Շիրաչոր՝ Ազիզ(78)

Նախապահ, — Կարողացա՞ք մտարեքեր:

Միտևառ Եիւքրի պէյ — Ազիզ պէյին ճանաչում եմ:

Նախապահ, — Ո՞րտեղ գտնուելը...

Միտևառ Եիւքրի պէյ — Վրեննայից է գրում:

Նախապահ, — Հիմա ո՞ւր է, ո՞րտեղ է գտնուում: Ո՞վ է այս նամակը ձեզ բերող՝ Օսման պէյը:

Միտևառ Եիւքրի պէյ — Ես չեմ ստացել այդ նամակը՝ Առաջին անգամ եմ տեսնում: Միզուցէ փոստատուին է վերցրել: Ես յետագայում իմացայ, որ Ազիզ պէյը մեկնել է այստեղից: Նոյնիսկ մեկնելուց առաջ փնտուել է ինձ:

Նախապահ, — Ո՞վ է այս Օսման պէյը, կարողացա՞ք յիշել:

Միտևառ Եիւքրի պէյ — Մի Օսման պէյ կար, որը Եռասուֆ Ռաաի պէյի եղբայրն էր: Նա՞ է արդեօք:

Նախապահ, — Կարողացէ՞ք ծրարի վրայ գրուածը (Արձանագրող Ծեֆիք պէյը կարդում է):

Ներքին Գործերի նախարարութեան իրաւաբան-խորհրդատու Օսման փաշա էֆենտի:

Միտևառ Եիւքրի պէյ — Ճանաչում եմ, շատ լաւ եմ ճանաչում:

Նախապահ, — Սայիտ Հայիմ փաշայի դղեակում տեղի ունեցած ժողովում, Սեւ Մովի պատահարի պատճառով պատերազմ յայտարարուելու մասին անշուշտ տեղեակ էք:

Միտևառ Եիւքրի պէյ — Այո՛, լսել եմ: Բայց Սայիտ Հայիմ փաշան առաց, որ ինքը կ'աշխատի կանխել:

Նախապահ, — Այդ [պատերազմի] հրամանը ի՞նչ ձեւով հաղորդուեց եւ ինչպիսի՞ն էր ձեր համոզմունքը այդ

մասին:

Միտևատ Երեքրի պէճ — Մեզ տեղեկացրին:

Նախապահ, — Ծառ լաւ, ինչպէ՛ս տեղեկացրին:

Միտևատ Երեքրի պէճ — Հինգ տարի առաջ եղած բաճը ինչպէ՛ս բացատրեմ: Յիշողութիւնս անքան էլ զօրաւոր չէ:

Նախապահ, — Նոյնութեամբ մի ասէք, այլ ինչ ձեռով տեղի ունենալը:

Միտևատ Երեքրի պէճ — Մեծ վեղիբրի ջգադրգիւ վիճակից հասկացայ, որ նա պատերազմի կողմնակից չէր: Նա առում էր, որ պատերազմի մէջ մտնելը լաւ բան չէ:

Նախապահ, — Այդ գէպքը ինչպէ՛ս տեղի ունեցաւ:

Միտևատ Երեքրի պէճ — Մանրամասն բացատրութիւն չտուեցին: [Մեծ վեղիբրը] ասաց չետեսեալը: «Սեւ Մովսէս ինչոր բախում է տեղի ունեցել: Մի նաւ եմ պատրաստել մեզ յանձնելու համար(75): Բայց ես աշխատելու եմ պատերազմը կանխել եւ մի քանիսին էլ պատժել: Այժմ շփման մէջ եմ դեպքանութիւնների շեռ: Նրանց զստահեցրել եմ, որ մտալու ենք չէզոք: Թէ ինչ արդիւնքի կը հասնեմ, չգիտեմ: Դուրս գէպքերում, դուք հաղորդէք ձեր ակումբներին(76) եւ բոլոր գէպքերում, դուք հաղորդէք ձեր ակումբներին(76) եւ բոլորին, որ պատերազմ տեղի չի ունենալու»:

Նախապահ, — «Այդ մարդուն պիտի պատժեմ» ասելով, ո՛ւմ նկատի ունէր:

Միտևատ Երեքրի պէճ — Այսինքն ասաց. «Դեպքանութիւններին կը զստահեցնենք, որ մի սխալութիւն է եղել, չետաքննութիւն կը կատարենք»(77):

Նախապահ, — Դուք ասել էիք, որ կենտրոնական կորստի է եւ «Թեշթիլաթ-ը մահուսէ»-ի միջեւ կապ գոյութիւն չունի: Մինչդեռ, այս նամակից, որը հիմա կարդալու է, հասկացում է գոյութիւն ունեցող կապը: Ի՛նչ կ'ասէք, կարդացէ՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Ծեֆիք պէյք ընթերցում է

ՄԻՏՀԱՏ ՇԻՒՋՐԻ ՊԷՅ ԷՖԵՆՏԻՆՆ

Յարգելի եղբայրս,

Պատասխանում եմ երէկ ստացուած 1330 (1914) Նոյեմբերի 15 Քուսպրուսթիւնը կրող գրութեանը:

Միանկի մէկ շարաթ առաջ, Ներքին Գործերի նախարարութիւնից մութասարրիֆուսթեան մի հրաման եկաւ, որ իմ լիփայի մէկ գանուող շերտէզներէից, բանասարկեայնէից եւ այլ մարդկանցից, Տօս 200 հոգի հաւաքեմ եւ ուզարկեմ կովկասում շէթէյուսթիւն անկու համար: Այս գործը արդէն նախաձեռնուել է եւ հաւաքում ենք մարդկանց: Առանց մտերմատեութիւններին մէջ մտնելու, մենք գրանց կը հաւաքենք եւ կ'ուզարկենք մի քանի օրուայ ընթացքում: Այն ձեռով եւ պայմանով, ինչ կենտրոնական կոմիտէն է պահանջում՝ մեզ մտքի մարդիկ կը գանուեն: Կովկասի ժողովուրդներէից կարտաթի լիփայում միայն շերտէզներ կան: Լեզգի, շէշէն, վրացի կամ այլ ժողովուրդներէից մարդ չկայ: Այստեղ գանուող շերտէզները, համարեա թէ ո՛չ ուստերէն գիանեն, ո՛չ էլ ծանօթ են կովկասի սարածքին եւ ո՛չ էլ երբեւէ եղել են այնտեղ: Բայց եւ այդպէս գինուօրական ծառայութեան մէջ չգանուող եւ պահանջուած նկարագրով համարձակ մարդիկ կը գանուեն:

Մենք կարող ենք մի քանի հարիւր (300-400) շերտէզ հաւաքագրել եւ ուզարկել, որոնք շէթէյուսթիւն կ'անեն բանակի առաջամասերում: Միայն կապ հաստատելու համար, եթէ սահմանափակ թւով մարդկանց կարիքը զգացուի, սպա սարքական կրթութեամբ 6-30 հոգի կարելի է գանել, որոնք թիշ թէ շատ կը կարողանան կովկասի գիւղերում երկու խոսք սանչ եւ [ժողովուրդին] գրգռել: Այդ մարդկանց անուանելը եւ բնակավայրերը արժանադրուած են: Յետագայում, եթէ անհրաժեշտութիւն եւ հրաման լինի, մի քանի օրուայ ընթացքում կ'ուզարկենք Նրանք խոսքի տէր եւ յարգանքի արժանի մարդիկ են: Չնայած Ներքին Գործերի նախարարութեան եւ բարձր յանձնաժողովի(78) պահանջածը սարքեր գասի մարդիկ են, բայց անհրաժեշտութեան դէպքում կը վարուենք, ինչպէս հարկն է: Ազատում ենք մեր պատասխանին:

էֆենտի եղբայրս, պատրաստ եմ մեր հրամանները կատարելու(79):

Յարգանքներով՝ մերոյ Պալլըթիֆի տնտուշ՝ Մուսա:

Հազցնել միասեանակ Անհրաժեշտ ծախսերը կատարել այդ վայրի բնակչութեան հաշուին եւ ուղարկել այստեղ Զինուելու եւ այստեղ Բարձր յանձնարարի պահանջի գէղջում, երանց ստուգումը կատարուելու է Եսկուր [Ճեմիլ] պէյի կողմից:

Միւսուսա Եիւքրի պէյ — Ինչպէս ասել էի նախօրոք, կենարոնական կոմիտէն ջանացել էր սժանդակել աւելաւ պատերազմին: Կողկասեան ժողովուրդներէ մէջ խոռովութիւն սերմանելու համար անհրաժեշտ էր ուղարկել այդ տեղերին ծանօթ, լեզուներին տիրապետող մահմեդական մարդկանց: Այս կապակցութեամբ, «Թեւրթեւն-ը մահաւսուսէ»-ն ցանկացել էր, որպէսզի կենարոնական կոմիտէն իր մասնաճիւղերի միջոցով հարցում կատարի եւ պատասխաններն էլ տեղեկացնի իրենց: Մենք էլ հայրենասիրական նուիրումով կատարել ենք այդ յանձնարարականը եւ ստացուած պատասխանները նայնութեամբ յայտնել «Թեւրթեւն-ը մահաւսուսէ»-ին: Մենք անձնապէս չենք զբաղուել այդ հարցով:

Նախապալ — Այնտեղ պարզ երեւում է, որ բարձր յանձնարարի եւ Ներքին Գործերի նախարարութեան հրահանգները չեն համապատասխանում իրար:

Միւսուսա Եիւքրի պէյ — Հնարաւոր է, որ Ներքին Գործերի նախարարութիւնը գրած լինի այլ դասի մարդկանց վերաբերեալ: Ես ստոյգ չզիտեմ այդ մասին:

Նախապալ — Բարձր յանձնարարումը ասելով, ըստ երեւոյթին, նկատի ունէք ձեր կենարոնական կոմիտէն:

Միւսուսա Եիւքրի պէյ — Բնական է, որ իմ կողմից զըրուած լինելու համար, պատասխանատու քարտուղարը չէր

կարող գանազանել: «Թեչքիլաթ-ը մահաուսէ»-ն ինչ գասի մարդկանց անհրաժեշտութեան մասին որ գրել է, մենք էլ նոյնութեամբ հաղորդել ենք մեր ակումբներին: Մենք յայտնել էինք, որ մեր փնտռած մարդիկ նամուսի տէր լեզու իմացող, կովկասի իրավիճակին ծանօթ եւ հեղինակութիւն վայելով անձնաւորութիւններ լինեն: Իսկ Ներքին Գործերի նախարարութիւնը մութասարրիֆներից պահանջել է այլ մարդիկ(80): Ահա այս կապակցութեամբ մեզ հարցում են կատարել: Այստեղից չի հասկացոււմ, որ «Թեչքիլաթ-ը մահաուսէ»-ն կապ է ունեցել կենսարժանական կոմիտէի հետ: Վստահ եղէք, որ կենսարժանական կոմիտէն բազմաթիւ թղթակցութիւններ էր ստանում այնպիսի հիմնարկութիւններից, ինչպիսիք են՝ որբանոցները, «Կարմիր մահիկ»ը, Լուսաւորութեան նախարարութիւնը եւ այլն: Բնական է, որ ամէն մի գրութիւն չէր կարող իրար նման լինել: Հետեւաբար, ես այն մտքին եմ, որ պատերազմի ընթացքում այս արարքը արժանի էր գնահատանքի: Երբեք չէի կարծում, որ դրա համար յետագայում դատարանում կ'ենթարկուեմ յանդիմանութեան: Այս արարքը գնահատման արժանի երեւոյթ էր, որովհետեւ ժամանակը այնպիսին էր, որ իւրաքանչիւր մարդ պէտք էր սրտանց ջանք թափէր երկրի պաշտպանութեան համար: Այս արարքին, որ կողմից էլ մօտենաս, արժանի է գնահատանքի, նման ծառայութիւն կատարելը իւրաքանչիւրի համար հայրենասիրական պարտականութիւն էր:

Նախադա՛ւ. — Կարդացէ՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Օնֆիք պէլը ընթերցում է):

**ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ՅԱՐԳԱՐԺԱՆ
ՅԱՆՉՆԱԽԱՐԻՆ**

Սիրելի եղբայրներ,

Պատասխանում ենք 1914 Սեպտեմբերի 15-ի թուղթում
ստացած զարգանի հրամանագրերին:

Արանից առաջ բազմաթիւ նամակներ էին եկել բարձր լան-
տիների կողմից, որ նշում էր սանձանների վրայ շեմէլութիւն
անկու համար Մուշէյման Ասքերի պէյի անհրաժեշտ մարդկանց
մասին ներկայումս, ըստ երևոյթի, գրա սանձամեշտութիւնը զգա-
մաւ է, որ շտապ հրաման է առաջունել այդ գործը կողմակերպելու
եւ անհրաժեշտ մարդկանց ուղարկելու: Երկու որ առաջ էլ, ներքին
Գործերի նախարարութիւնից վիլայէթին ուղարկուած ծանկազիր եկաւ,
որ հրամայում էր մէկ շարաթուայ ընթացքում երկու հարիւր հոգի
գաղարաստի եւ ուղարկել Միսիթի պէյի(81) Հետ անասնոցիւց յետոյ
անցանք գործի Արդէն 200 հոգու ցուցակը կողմի ենթ, բայց երբ
ուշադրութիւն գարնուց եզրնծառայութեան Հետ անշուքիւն շու-
նեկուցում նշման վրայ, բնականօրէն, վերոյիշեալ թիւը պակասեց կա-
ռավարութիւնը(82) պահանջում է, որ գաղարաստեալներն ու առ-
նակալի նկարագիր ունեցողները նշեալէն ուղարկուեն, բայց մեր
կողմից նշումս Հաստի շու նկարագիր ունեցող անմանց ուղար-
կելուս պահանջի վրայ, եթէ ուշադրութիւն գարնուի այդ մարդկանց
թիւը նշեալէս կը նուազի:

1893 եւ 1894 թուականների ձեռածներն արդէն ընդգրկուած
էն զինուորական ծառայութեան մէջ 10-ից մինչեւ 45 տարեկան զի-
նապարտների շարքերից նման անհրաժեշտ մարդկանց ընտրելը բա-
նականին զժուար է լինելու: Ինչպէս երևում է, գաղարաստեա-
ների եւ առաջակալին նկարագիր ունեցող մարդկանց հաւաքագրելն
ու ուղարկելը որհնքը գործադրելու անտանկիւնից թույլտրելի է, եւ
ու հանգամանքը առանել նպատաւոր կը լինի երկրում հանդար-
տութիւն պահպանելու համար: Զինապարտների, ոչ-մահմեդականների
եւ ընդհանրապէս 20-40 տարեկան մարդկանց մէջ կան բազմաթիւ
նախարարութիւնը կառավարութեան ցանկութեամբ, եթէ գաղա-
րաստեալները եւս ընդգրկուեն, ապա Հարտուր կը լինի շեմէ-
լութեան համար Փրուսայի լիվայից հաւաքագրել 500-ից մինչեւ 1,000
հոգի: Եթէ այս ծրագրին հասնութիւն ստաց, պատասխանէք (այս
կամ ոչ), Հեռագրով: Բոլոր զէպքերում, եւ նախապատրաստական
աշխատանքներ եւ կատարում, եւ համումայն հրահանգի, պատրաստ
եւ ներկայացնելու հաւաքագրուած մարդկանց ցուցակը:

Յարգանքներով Իսղամիմ

19-9-1330 թ.
[1914 թ. Սեպտեմբերի 19]

(Օսմանեան Իթթիֆատ վէ Թերաքքի կուսակցութեան
Պրոսայի վիլայէթի կենտրոնի կնիքը:)

Մլուհատ Եիւքրի պէյ — Ո՛ւմ է յղուած, էֆենտի՛
Բնական է, որ «Թեշքիլաթ-ը մահաուէ»-ին:

Նախապահ, — Որեւէ մէկի նկատմամբ յղում կա՛յ
Ենֆիք պէյ — Ո՛չ, չկայ(83):

Աթիֆ պէյի Ռարցաքննութիւնը

Նախապահ, — Աթիֆ պէյ, «Մուսթիւն եւ Առաջադի-
մութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար-
ները մի շարք վիլայէթներում եւ մութասարրիֆութիւն-
ներում կոտորածին վերաբերող դազտնի հրահանգներ են
տուել վալիներին եւ մութասարրիֆներին, որոնցից մի
քանիսը չեն հնազանդուել: Այդ մասին յայտնուել է կեն-
տրոնական կոմիտէ, որակցից եւ շտապ հրաման է տրուել
պաշտօնագրկելու մասին:

Աթիֆ պէյ — Տեղեկութիւն չունեմ: Բայց լսել եմ, որ
կատարուած հետաքննութիւնների հիման վրայ մի քանի-
սը հեռացուել են պաշտօնից: Այս կազակցութեամբ, Պը-
րուսայի ներկայացուցիչը անմիջապէս հեռացուել է...

Նախապահ, — Ո՛չ, բողոքը ձեր պատասխանատու քար-
տուղարի մասին չէ, այլ վալիների: Այն վալիները եւ մութ-
ասարրիֆները, որոնք հրաժարուել են կատարելու ձեր
պատասխանատու քարտուղարների հրահանգները, պաշտօ-
նագրկուել են:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ, այդպիսի բան չեմ լսել: Ոչ մի տե-
ղեկութիւն չունեմ:

Նախապահ, — Օրինակ՝ Անդարայի վալի՛ Մազհար պէ-
յը, Քաստամունուի վալի՛ Ռեշիտ փաշան, կոտորածի հրա-
մանները չկատարելու համար, անմիջապէս հեռացուել են
պաշտօնից: Այդ մասին չէ՞ք լսել:

Աթիֆ պէյ — Միայն Ռեշիտ փաշայի մասին եմ լսել: Մի օրէնք Հանեկիւն տարիքուօր վալիները փոխարինելու մասին: Այդ պատճառով է, որ նա Հեռացաւ պաշտօնից, յետոյ էլ պատգամաւոր դարձաւ:

Նախապա՛ւ. — Անգարայի վալի Մազհար պէյը կենարոնական կոմիտէի կողմից ուղարկուած Աթիֆ պէյի կարգադրութիւնը չկատարելու համար, յաջորդ օրը պաշտօնազրկուել է, իսկ նրան փոխարինել է Աթիֆ պէյը: Այդպէս են վկայում: Այդ Աթիֆ պէյը դո՛ւք էք:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ, ես Անգարա չեմ դնացել, միւս Աթիֆ պէյն է(84):

Նախապա՛ւ. — Հնարաւոր է, Այդ մասին տեղեկութիւն չունէ՞ք:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ:

Նախապա՛ւ. — Դուք չէ՞ք լսել աջգլխի մի պաշտօնում նշանակուելը:

Աթիֆ պէյ — Անգարայի վալիի պաշտօնի համար:

Նախապա՛ւ. — Այո՛:

Աթիֆ պէյ — Նշանակում եղաւ:

Նախապա՛ւ. — Շատ լաւ: Այդ նշանակման դրդապատճառը քննարկման նիւթ չդարձա՛ւ:

Աթիֆ պէյ — Չգիտեմ:

Նախապա՛ւ. — Այդ պաշտօնի նշանակման խնդրին դուք չէ՞ք մասնակցել:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ:

Նախապա՛ւ. — Ռեշիտ փաշան, ինչպէս նաեւ Սոզդաթի մութատարրիֆ ձեմալ պէյը, այս պատճառով են պաշտօնազրկուել: Այդ կապակցութեամբ որեւէ բան լսե՛լ էք:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ, էֆենտի:

Նախապա՛ւ. — Պատերազմի ընթացքում բռնադրաւուել են օտար պետութիւններին պատկանող մի շարք շինութիւններ: Ի՛նչ գիտէք այդ մասին:

Աթիֆ պէյ — Այո՛, լսել եմ, էֆենտի կառավարու-

թեան կողմից բռնադատուել են հակառակորդ պետութիւններին սրտակամող շինութիւնները: Այդ որոշումը տարուել է կառավարութեան կողմից: Բռնադատուել են Լուսաորութեան (նախարարութեան) կողմից:

Նախագահ, — Ասում են, որ այդ որոշումը կայացուել է կուսակցութեան կողմից:

Աթիֆ պէյ — Չեմ լսել:

Նախագահ, — Այդ շինութիւնները ենթարկուել են որոշակի փոփոխութեան: Այսինքն՝ այդ շէնքերի որոշ մասերը քանդուել եւ որոշ տեղերն էլ փոփոխութեան են ենթարկուել: Այդ մասին տեղեկութիւն ունէ՞ք:

Աթիֆ պէյ — Լսել եմ...

Նախագահ, — Ընթերցուելու է երկու փաստաթուղթ՝ Լսէ՞ք եւ յայտնէ՞ք ձեր կարծիքը:

[Արձանագրող քարտուղարը կարդում է վերոյիշեալ վաւերագրերը],

Աթիֆ պէյ — Նախօրոք յայտնել էի, որ [Ստամպուլից] դուրս առանձին կազմակերպութիւններ շունենալու պատճառով, «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ն որոշել է՛ր օգտուել կուսակցութեան մասնաճիւղերից: Այդ մասին ես խնդրել էի Միահատ [Շիւքրի] պէյին: Միահատ Շիւքրի պէյն էլ գրել է: Սա դրա պատասխանն է:

Նախագահ, — Դուք ասացիք, որ «Թեշքիլաթ-ը մահուսէ»-ն կապուած է եղել զինուորականութեան հետ: Ծթ է այդպէս է, ապա նման մարդիկ հաւաքադրուելու էին զինուորական մասնաճիւղերի կողմից: Համազգեստը, սարեւաւորումը, ճանապարհածախար, զինուոր եւ այլ ծախսերը հոգացուելու էին նրանց կողմից: Այս դրութիւնից հասկացուում է, որ այդ գործը կատարուել է հանդանակութեան միջոցով: Յետոյ այդ գործին միջամտել է Ներքին Գործերի նախարարութիւնը: Հրամանները աուել է

կենտրոնական կոմիտեն: Դուք շատ լաւ գիտէք, որ Ռազմական նախարարութեան գործերի մէջ նման բաներ չեն կարող տեղի ունենալ:

Աթիֆ պէյ - Էֆենտի, ճենք մտել էինք մի մեծ պատերազմի մէջ: Պետութիւնը կենաց մահու պայքար էր մղում: Ռազմական նախարարութիւնը զբաղուած էր միայն իր բանակներով: Նա մտածել էր օգտուել այսպիսի ազգային ուժերից, եւ այդ հարցում օգնելու համար, նախատեսել էր մեզ: Բնական է, որ ճենք էլ օգտուեցինք այդ յատուկ ուժերից:

Նախագահ, - Ուրեմն «Թեշքիլաթ-ը մահուտէ»-ն ըստեղծուել է կենտրոնական կոմիտէի կողմից:

Աթիֆ պէյ - Ոչ թէ ստեղծուել, այլ մասամբ օժանդակել է նրա գործունէութեանը:

Նախագահ, - Ծառայութիւնն է մասուցել:

Աթիֆ պէյ - Այո՛:

Նախագահ, - Բայց եւ այնպէս [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտէի եւ Ներքին Գործերի նախարարութեան կողմից սրուած հրամանների միջեւ հակասութիւններ գոյութիւն ունեն:

Աթիֆ պէյ - Հակասութիւն չկայ, Էֆենտի: Մենք ուզում էինք ուղարկել յատկապէս տուեալ վայրին ծանօթ մարդկանց: Ուզում էինք այնտեղ չեմօններ պատրաստել: Այսինքն՝ ամէն տեսակից էլ ուզում էինք:

Նախագահ, - Չհասկացայ:

Աթիֆ պէյ - Ներքին Գործերի նախարարութեան հետ հակասութիւն չունէինք: Մենք՝ այսինքն «Թեշքիլաթ»-ը մահուտէ»-ն ուզում էր, որ այն լինի ընդհանուր եւ ամբողջական:

Նախագահ, - (Խօսքն ուղղելով արձանագրող քարտուքարին)՝ Կարգացէ՛ք:

(Քարտուղարը կարդում է վաւերագրերի վերնագիրը):

Նախապահ, — Տեսնո՞ւմ էք վերնադրում ասուած է
«Կենտրոնական կոմիտէի յարգարժան յանձնարարին»:

Աթիֆ պէյ — Ո՛չ, էֆենտի. պատասխանատու քար-
տուղարները անձամբ Միտհատ պէյին են գրում: «Կեն-
տրոնական կոմիտէ» ասում է, բայց այն ուղղուած է
Միտհատ պէյին:

Նախապահ, — Ի՞նչ առաջուայ ընթերցուածը ուղղուած
էր Միտհատ պէյին: (Նուսրն ուղղելով արձանագրող քար-
տուղարին)՝ Կարգացէ՛ք:

(Քարտուղարը կրկին ընթերցում է միւս փաստաթղ-
թերը):

Նախապահ, — Տեսնո՞ւմ էք, այստեղ կենտրոնական կո-
միտէի եւ Ներքին Գործերի նախարարութեան հրահանգ-
ների միջեւ հակասութիւն կայ: Մէկը ուզում է հաւաքա-
գրել յանցագործներին եւ օգտագործել նրանց այդ գոր-
ծերի մէջ, մինչդեռ միւսը՝ սրան հակառակ կարծիք է
յայտնում: Ի՞նչ կ'անէք այդ մասին:

Աթիֆ պէյ — Այդպիսի տարածայնութիւն կարող էր
լինել:

Նախապահ, — Կենտրոնական կոմիտէն չի բաւարար-
ւում հրահանգ տալով, այլ միջամտելով՝ ասում է՝ «Այ՞
գործը այսպէս կամ այնպէս արէ՛ք»:

Աթիֆ պէյ — Այո՛, իր կարծիքն է յայտնում:

Նախապահ, — Կենտրոնական կոմիտէի հրահանգը կա-
րող էր արդեօք պատասխանատու քարտուղարների կող-
մից քննարկման նիւթ դառնալ: Ձէ՞ որ այն յանձնարա-
րական հրահանգ էր:

Աթիֆ պէյ — Կենտրոնական կոմիտէի հրահանգը,
ընական է, մի յանձնարարական է, պատասխանատու
քարտուղարներն էլ իրենց կարծիքն են յայտնում այդ
մասին:

Նախապահ, — Պատասխանատու քարտուղարն իր կար-

ծիքն էր գրում, բայց հասկացում է, որ Ներքին Գործերի նախարարութեան տուած հրահանգները հակառակ են ձեր այնինչ թուազրութիւնը կրող սահանջին: Այժմ «Թեւթի-աթ-ը մահաւուսէ»-ի անձնակազմները հաւաքազրուել են Ներքին Գործերի նախարարութեան կողմից, հասա ինչո՞ւ կենտրոնական կոմիտէն դրան հակառակ հրաման է տուել Այս փաստաթղթերում գրուած է հակառակ լինելու մասին: Ձեր ներկայացուցիչը հարցնում է ինչ անելու մասին: Ներքին Գործերի նախարարութիւնը կողմնակից է «Թեւթի-աթ-ը մահաւուսէ»-ի հետ, իսկ կենտրոնական կոմիտէն այլ կարծիք է տալիս: Դուք ինչպէ՞ս լուծեցիք այդ հարցը:

Աթիֆ պէյ - էֆենտի, մեզ իրաւունք էր տրուած այդ մարդկանց այստեղ բերելուց յետոյ պարենաւորել, զինել եւ ուղարկել: Ըստ երեւոյթին, Ռազմական նախարարը հայցել է Ներքին Գործերի նախարարի օժանդակութիւնը եւ ասել, որ այս բոլորը կատարուի Ներքին Գործերի նախարարի միջոցով: Հաւանական է, որ նրան բացարձեւ են այդպէս: Ներքին Գործերի նախարարն էլ այդպէս էր, իսկ մենք աւելի մանրամասն ենք գրել Այդպիսի տարբերութիւններ կարող են լինել:

Նախապահ - Այս երկու հետազոտողը ուզողուած են մեզ: Դուք ինչպէ՞ս վարուեցիք:

Աթիֆ պէյ - Ձեռն կարողանում յիշել: Միգուցէ այդ գործին վերաբերող մի բան գտնուի թղթապահանակների մէջ: Հինգ տարի առաջ տեղի ունեցած դէպք է, մանրամասնութիւնները չեմ կարող յիշել:

Նախապահ - Յանցագործներին բանտից հանեցի՞ք:

Այս շատ կարեւոր է գիտաւոր հարցերից մէկը:

Աթիֆ պէյ - Պիտի հանուէին, յետոյ ասուեց, որ այն օրինականացուի: Այս կապակցութեամբ օրէնք կազմուեց եւ որքան գիտեմ՝ բանտերից հանուեցին այդ օրէնքի հիման վրայ: Այդպիսի յանցագործների ուղարկումը ընդունուած է նաեւ այլ երկրներում:

Նախագահ — Այդ ուրիշ հարց է դուք ո՞ր կողմն էիք պաշտպանում:

Աթիֆ պէյ — Բոլորովին չեմ յիշում(85):

Takvim-i Vekai, 14 Mayıs 1335 (1919) № 3557

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 Թ. (1919)

**ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ
ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ(86):**

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Նազըմ փաշա,
Անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
Գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
Գեդապեա՝ Ռեհեպ Ֆերաի պէյ,
Գերագոյն դատախազի օգնական՝ Ֆերիտուն պէյ:

**ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ(87)
1335 Թ. (1919) Յունիս 3**

Դատի տրուած անկալ գտնուող մեղադրեալների անուանքը — Սայիտ Հալիմ փաշա, Հայրի էֆենտի, Մուսա Քեազիմ էֆենտի, Խալիլ պէյ, Ահմետ Նեփիի պէյ, Իսմայիլ Ճանփոլատ պէյ, Ազպաս Հալիմ փաշա, Իպրահիմ պէյ, Շիւքրի պէյ, Մուստաֆա Շերեֆ պէյ, Քեմալ պէյ, Ալի Միւնիֆ պէյ, Հիւսէյն Հաշիմ պէյ:

Հեռակալ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների անուանքը — Թալասի էֆենտի, Էնփեր էֆենտի, Ճեմալ էֆենտի, Դոկա Նազըմ պէյ(88)

Նախագահ — (Թօսքն ողղելով Մուսա Քեազիմ էֆենտիին)՝ Զեր անունը:

Նախնիքն ՕԷԼԻԱ-ույ Իսլամ Մուսա Քեազիմ էֆենտի —
Մուսա Քեազիմ:

Նախապա՛ւ. — Հայրանո՛ւնք:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի — Իպրահիմ:

Նախապա՛ւ. — Քանի՞ տարեկան էք:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի — Յիսուսութ:

Նախապա՛ւ. — Որտե՞ղ էք ծնուել:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի — Թորթուսուս:

Նախապա՛ւ. — Որտե՞ղ էք բնակուում:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի — Ճերբախ փաշա(89):

Նախապա՛ւ. — Ներկայ պաշտո՞նք:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի — Աւագանի:

Նախապա՛ւ. — Նախնիքն պաշտո՞նք:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի — Շէյխ ուլ-Իսլամ:

Նախապա՛ւ. — (Սուսըն ողղելով Ռիֆաթ պէյիմ)՝ Ձեր
անո՛ւնք:

Սենատի նախնիքն նախապա՛ւ. Ռիֆաթ պէյ — Ռիֆաթ:

Նախապա՛ւ. — Հայրանո՛ւնք:

Ռիֆաթ պէյ — Հանի Ահմետ:

Նախապա՛ւ. — Քանի՞ տարեկան էք:

Ռիֆաթ պէյ — Վաթսուներկու:

Նախապա՛ւ. — Որտե՞ղ էք ծնուել:

Ռիֆաթ պէյ — Ատանայում:

Նախապա՛ւ. — Որտե՞ղ էք բնակուում:

Ռիֆաթ պէյ — Շիրշիում.(90)

Նախապա՛ւ. — Ձեր կրթութի՞ւնք:

Ռիֆաթ պէյ — Միջնակարգ:

Նախապա՛ւ. — Ներկայ պաշտո՞նք:

Ռիֆաթ պէյ — Աւագանի:

Նախապա՛ւ. — Նախնիքն պաշտո՞նք:

Ռիֆաթ պէյ — Սենատի նախապա՛ւ.

Նախապա՛ւ. — (Սուսըն ողղելով Հաշիմ պէյիմ)՝ Ձեր
անո՛ւնք:

- Փոստի եւ Հեռադրատան նախկին նախարար Հաշիմ²
 պէջ — Հիւսէյն Հաշիմ:
 Նախադաւ — Հալլահան՝ Լըր:
 Հաշիմ պէջ — Մեհմետ Նասիր:
 Նախադաւ — Քանի՞ տարեկան էք:
 Հաշիմ պէջ — Քառասունհինգ:
 Նախադաւ — Որտե՞ղ էք ծնուեր:
 Հաշիմ պէջ — Մտամպուլում:
 Նախադաւ — Որտե՞ղ էք բնակուում:
 Հաշիմ պէջ — Իւսկիւտար, Սուլթան թեփէսի թաղում:
 Նախադաւ — Ձեր կրթութի՞ւնը:
 Հաշիմ պէջ — Բարձրագոյն:
 Նախադաւ — Ներկայ պաշտօ՞նը
 Հաշիմ պէջ — Ներկայումս պաշտօն չունեմ:
 Նախադաւ — Նախկին պաշտօ՞նը:
 Հաշիմ պէջ — Փոստի եւ Հեռադրատան նախարար՝
 Նախադաւ — (Խօսքն ողղելով արձանագրող քաթ-
 տողար Շնֆիք պէյիմ), կարդացէ՛ք միւսներին վերաբերող
 որոշումը:

**ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
 ՎՍԵՄԱՓԱՅԸ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆԸ**

Տեղեկացնում ենք, որ դատաքննութեան համար պահանջուող
 անձերը [Մայիս] անսի 28-ին՝ Զորեքչարթի օրը, ժամը 2-30-ին
 յանձնուել են անդլիական հրամանատարութեան կողմից ուղարկուած
 մի մայրի արամաղբութեանը: (91)

1919 թ. Մայիսի 28

Մտամպուլի կալանատան տեսուչ՝ Սեյիտ

Նախադաւ — (Խօսքն ողղելով դատախազին)՝ Ի՞նչ
 կարծիքի էք:
 Դատախազի օգնական Ֆերիտուն պէյ — Բանտում

կալանքի տակ գտնուող Մայիս Հայիմ փաշան(92) եւ նրա միւս գործընկերները Մեծ Բրիտանիոյ գիւանադիտական ներկայացուցչութեան կողմից վերցուելով, տարուել են անյայտ ուղղութեամբ: Քրէական օրէնագրքի կանոնագրութեան համաձայն պահանջում եմ այդ մարդկանց զատաքննութիւնը կարճել:

Նախագահ. — Այս հարցը անհրաժեշտ է քննարկել:

(Դատական յանձնախումբը դուրս է գալիս եւ որոշ ժամանակ անց կրկին վերադառնում է դահլիճ):

Նախագահ. — (Սուսքն ողղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիթ պէյիճ)՝ Վճիռը կարգացէ՛ք:

Ստամպուլի կալանատան տեսչութեան կողմից եկած տեղեկագիրը, քննարկուելուց յետոյ, պարզուեց որ մետեղեկացիներ՝ նախկին մեծ վեզիր Մայիս փաշան, զաղբնալներ՝ նախկին մեծ վեզիր Մայիս փաշան, նախկին Հասարակական Աշխատանքների նախարար՝ Ապ-նախկին Հասարակական Աշխատանքների նախարար՝ Ապ-նախկին Հասարակական Աշխատանքների նախարար՝ Թալի Էֆենտին, նախկին Արտաքին Գործերի նախարար՝ Թալի Էֆենտին, նախկին Արդարադատութեան նախարար՝ Իպրահիմ պէյը, նախկին Արդարադատութեան նախարար՝ Իսմայիլ Ճանպէյը, նախկին Ներքին Գործերի նախարար՝ Իսմայիլ Ճանպէյը, նախկին Հասարակական աշխատանքների նախարար՝ Ալի Միւնիֆ պէյը, նախկին Հանրակրթական նախարար՝ Շիւքրի պէյը, նախկին Պարենաւորման նախարար՝ Քեմալ պէյը, ինչպէս նաեւ կալանքի տակ գտնուող միւս 77 մեղադրեալները, զաշնակից պետութիւնների կողմից վերցուելով, տեղափոխուել են մի այլ վայր՝ Այդիակ պատճառով կայացուեց Հետեւեալ որոշումը:

Նկատի ունենալով, որ վերոյիշեալները, անկախ իրենց կամքից չեն կարող ներկայանալ [զատարան], առայժմ նրանց հանդէպ յարուցուած զատաքննութիւնը կարճուած է: Առեւտրի եւ Հոգադորձութեան նախարար՝ Մուստաֆա

Շերեֆ պէլի մասին առ այսօր որեւէ տեղեկութիւն չկայ՝
Ուստի, մինչեւ նրա ներկայանալը, դատաւարութիւնը ըստ
օրէնքի յետաձգուած է:

Նախապահ. — Կարգացէ՛ք մեղադրական եզրակացու-
թիւնը:

ՄԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ(94)

... Ոմն դաշաթացի Խալիլի մահուան վճիռը(95) բու-
վանդակող փաստաթղթից պարզ երեւում է, որ կենտրո-
նական կոմիտէի անդամները, նրա [չըջանային] պատաս-
խանատու քարտուղարներն ու ներկայացուցիչները անխ-
րաւատու ընդգրկուած են եղել կուսակցութեան պարա-
զլուխների գաղտնի խմբաւորման կազմում: Իսկ Մէնլիօի
ընդհանուր կազմը բաղկացած է եղել կենտրոնական կո-
միտէի անդամներից, նախարարներից եւ մի քանի պատ-
գամաւորներից: Այդպիսով, Մէնլիօի անդամների կարեւոր
մասը, եթէ բաղկացած լինի կուսակցութեան նման գաղտ-
նի խմբաւորում ունեցող պարազլուխներից, ապա լիովին
ակներեւ կը դառնայ նրա բուն էութիւնը: Յատկապէս մե-
ղադրեալ Իսմայիլ Ճանփոլատ պէլի խոստովանութիւնից
պարզ երեւում է, որ կառավարութեանը վերաբերող հար-
ցերը յաճախակի քննարկման նիւթ են դարձել կուսակ-
ցութեան կենտրոնական կոմիտէում: Այս պարագան ցոյց
է տալիս, թէ ի՛նչ աստիճանի ազդեցութիւն է ունեցել
կենտրոնական կոմիտէն եւ ինչպէ՛ս է միջամտել պետական
գործերին:

Չեռնարկուող միջոցառումներին, ընթացիկ քննար-
կումներին եւ ընդունուած որոշումներին վերաբերող, եւ
որպէս ապացոյց հանդիսացող արձանագրութիւնները ան-
յայտացնելու եւ կամ թաքցնելու երեւոյթից կարելի է եզ-
րակացնել, որ կենտրոնական կոմիտէն եւ ընդհանուր Մէն-
լիօը զանազան թաքուն գործերով համագործակցել են

իրար Հեռ. Յասուկ օրէնքի(96) Համաձայն, այլ վայրեր օտարազրուողների քարաւանները ենթարկուել են յատուկ նպատակով կազմակերպուած Հրոսակախմբերի յարձակումներին եւ ոչնչացուել, իսկ նրանց ունեցուածքն ու կահ-կարասին՝ ենթարկուել կողոպուտի: Եւ այդ [արարքները] երկիրը հասցրել են ծայրաստիճան խռովայոյզ եւ տագնապալի մի իրավիճակի: Իսկ կառավարութիւնը ոչ միայն չի պատժել եւ արգելել այդ կոտորածներն ու կողոպուտները սանձազերծող յանցագործներին, այլ ընդհակառակը, պաշտօնից Հեռացրել է այն վալիներին եւ մութասարրիֆներին, որոնք պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ յանձն առնելով, Հրաժարուել են գործադրել այդ անդաճանութիւններն ու կոտորածները:

Մի առանձին Համայնք կազմող ամբողջ ժողովուրդին այդ ձեւով կոտորելը, բնաջնջելը եւ ունեցուածքի դին այդ ձեւով կոտորելը, բնաջնջելը եւ իրազորութիւն է կուշափշտակութիւնը մտայղացուել եւ իրազորութիւն է կուսակցութեան այդ դաղանի խմբաւորման արնախում սակցութեան այդ դաղանի խմբաւորման պարաչուխ- [մարդկանց] կողմից: Եւ այդ խմբաւորման պարաչուխներն են եղել կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներ՝ Պեհաէտին Ծափր, Գոկա-Նազըմ, Ռիզա եւ Աթիֆ պէյերը: Չեռք բերուած եւ վերժանուած ծածկագիր Հեռագրերից պարզուած է, որ այս շարագործ յանձնարումը(97) իշխող դիրք է ունեցել պետութեան վրայ, իսկ կառավարութիւնն էլ պարզ խաղալիք էր դարձել նրանց անարգ մտայղացումները իրազորելու խնդրում:

Նախկին մեծ վեզիր Իզզեթ փաշայի Ռազմական նախարարութիւնից Հրաժարական տալու դրդապատճառը իրարարութիւնից Հրաժարական տալու դրդապատճառը նոյնպէս Հանդիսացել է պետական կառավարման մէջ մի ահաբեկչական ներքին ուժի ազդեցութեան արդիւնքը: Սահմանադրութեան սկզբունքները կատարելապէս ոտնահամարուած էին այդ տարօրինակ պետութեան մէջ, երբ էնվեր եւ ձեւայ էֆենտիները նշանակուեցին Ռազմական եւ Մուսուլմանական վայրերի պաշտօններում, կառավարութեան

ղեկը կատարելապէս անցաւ նրանց իշխանութեան ձեռքը: Այդպիսով, մեծ ազդեցութիւն բանեցնելով օրինական կառավարութեան վրայ, սկսեցին բացայայտօրէն գործադրել իրենց թմահան ցանկութիւններն ու նպատակները:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտէի անարգ եւ նենդ մտայղացումներն ու հիմնական ծրագրերը կեանքի են կոչուել մեծ վեղիր Թալատի էֆենտիի էնվերի եւ Ճեմալի կողմից: Ի սկզբանէ, կուսակցութեան սրշումների իրագործմանը հողեպէս եւ ամբողջ էութեամբ նուիրուել են նաեւ նախկին մեծ վեղիր՝ Սայիա Հալիմ փաշան, նախկին Եէլիս ուլխալամ Հայտար էֆենտին, Հանրակրթական նախկին նախարար՝ Եիւքրի պէյը, Արդարադատութեան նախկին նախարար՝ Նալիլ պէյը, Պետական խորհրդի նախկին նախագահ՝ Իպրահիմ պէյը, Արտաքին Գործերի նախկին նախարար՝ Ահմետ Նեւիսի պէյը եւ Պարենաւորման նախկին նախարար՝ Քեմալ պէյը: Ինչպէս վերելում մանրամասն բացայայտուեց, սրանց սերտ համագործակցութիւնը առաջ է բերել մի ահաբեկչման ուժ, որը եւ գերիշխել է օրինական կառավարութեան վրայ: Այսպիսով, ժողովրդի մէջ վախ ու սարսափ տարածելով՝ երկրի կառավարումը բռնի ուժով շեղել են իր օրինական ընթացքից, վերոյիշեալ յանցադործ արարքներն առնչուած են կայսերական քրէական Ծն-րդ յօդուածի Ծրդ մասի եւ 45-րդ յօդուածի բովանդակութեան հետ: Այդ մեղադրանքով էլ նրանց գործը դատաքննութեան է ենթարկուած Ռազմական արտակարգ ստեանում:

Նախկին Եէլիս ուլխալամ Մուսա Քեաղիմ էֆենտիի եւ Հասարակական Աշխատանքների նախկին նախարար՝ Ապրաս Հալիմ փաշայի կողմից կատարուած յանցադործութեան աստիճանը ղեռեւս չի բացայայտուած: Փոստի եւ Հեռագրատան նախկին նախարար՝ Հիւսէյն Հալիմ պէյի, Ալի Միւնիֆ պէյի եւ Մուստաֆա Եերեֆ պէյի նա-

րան շնորհայացած միւս մեղաակիցների նկատմամբ: Գաստաֆնուսթեան ենթարկելու այս պահանջը հաստատուել էր նաև գլխաւոր դատախազութեան 1335 (1919) թուականի Մայիսի 3-ի մեղադրական եզրակացութեամբ: Այսպիսով, յանձնախումբը մանրակրկիտ քննարկեց հարցաքննութեան նիւթերն ու ներկայացուած մեղադրականները:

Յայտնի է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը ստեղծուել էր քաղաքական նպատակներով ու այդ ուղղութեամբ կազմուել էր մի կանոնադրութիւն: Կուսակցութիւնը քաղաքական ուղղութիւնից բացի ունեցել է նաև լեզու եւ անլեզու զանազան կազմակերպութիւններ: Օրինակ՝ «Թեշքիլաթ-ը Մահսուսէ»-ն ստեղծուել է [կուսակցութեան] ամենաազդեցիկ անդամներ՝ Գուկա Նազըմի, Աթիֆի, Պեհաէտտին Շաքիրի եւ նրանց միւս գործընկերների ամենասերտ աջակցութեամբ: Բացի այդ, կենտրոնական կոմիտէի անգամ՝ Քեմալ պէյի եւ նրա գործընկերների մասնակցութեամբ կազմուել է նաև մի «պարենային յանձնախումբ»:

Վերոյիշեալ մեղադրականում (98) մանրամասն նկարագրուած է կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ նրա յանձնախմբերի գործունէութիւնը եւ այստեղ այդ բոլորը վերստին կրկնելու անհրաժեշտութիւնը չկայ: Որպէս ապացոյց բերուած գրութիւններից պարզոււմ է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն իր գաղտնի նպատակներն ու ծրագրերը բոլոր ազգերի նկատմամբ հետեւողականօրէն իրագործելու համար դիմել է ահաբեկչական սարքեր միջոցների Նոյնիսկ իր դադափարներին եւ ծրագրերին հակառակող անձանց նկատմամբ կայացրել է մահապատժի վճիռ, ինչպէս օրինակ՝ դալաթացի Խալիլը եւ միւսները: Իսկ նրանց պաշտօնում նշանակել է իր մտերիմ կուսակցականներին: Եւ այդպէս, օգտուելով պատերազմական իրավիճակից բխող արտակարգ գրութիւնից՝ նենգ խար-

դաւանքներով դիզել հսկայական հարստութիւն:

«Թանին»(99) թերթի 1332 (1917) թուականի Սեպտեմբերի 24-ի 2809 համարում, համազումարին վերաբերող նիւթերից բացայայտորէն երեւում է, որ կուսակցութիւնն իր վրայ էր վերցրել Ստամպուլի պարենաւորման բոլոր հարցերը: Եւ զարմանալի չէ, որ այդ նախածեռնութիւնից յետոյ, ժողովուրդն ընկաւ ծայրաստիճան թշուառութեան եւ ծանր կացութեան մէջ: Մէկ տարուայ ընթացքում հաւաքուած 700.000 լիրա փոխառութեան դուժարը եւս օգտագործուեց կուսակցութեան քրճաւան ծախսումների համար:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան յանցազորք արարքներից մէկն էլ կենտրոնական կոմիտէի մտայղացմամբ եւ որոշմամբ կազմուած տեղահանութեան օրէնքն էր, եւ դրա գործադրման հետեւանքով, Օսմանեան կայսրութեան բոլոր կողմերում առաջ եկած ողբերգութիւնը, Լիովին սպառնացուած է, որ արեւելեան բոլոր վիլայէթներում տեղի ունեցած տեղահանութիւնը կեանքի էր կոչուել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավար անդամներից կազմուած «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի յանձնախմբի կողմից, որի նախագահը այդ շրջանում, Պեհաէտտին Շաքիր պէյն էր: Իսկ այդ խնդրի բրազդործման համար էլ Պեհաէտտին Շաքիր պէյը օգտագործել էր «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու քարտուղարներին, լիազօրներին եւ քննիչներին:

Այսպիսով, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, անտեսելով երկրի գործադիր իշխանութիւնների իրաւասութիւնները, ահարեկչական ուժի միջոցով, իր ձեռքն է վերցրել երկրի ամբողջ կառավարումը, իր ձեռքն է վերցրել երկրի ամբողջ ժողովրդի, երբեմն էլ ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան ժողովուրդների նկատմամբ իրաւործել իր կործանարար նպատակներն ու ծրագրերը: 1324

(1908) թուականից ի վեր երկրում տեղի ունեցող տարօրինակ իրադարձութիւնները եւ յասկապէս պաշտանեան պատերազմի ընթացքում առաջ եկած ողբերգական դէպքերը նրանց մոլի տենչանքների իրականացման արդիւնքը հանդիսացան:

Կուսակցութիւնը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրադարձելու համար, էնպէր պէյին նշանակեց Ռազմական նախարարի պաշտօնում, Իսկ նախկին մեծ վեցի՛ր Ահմետ Իզզեթ փաշայի քանիցս հրաժարական տալը նոյնպէս առնչուած է կուսակցութեան ահաբեկչական գործունէութեան հետ: [Հայերի] տեղահանութեան ընթացքում, մի շարք վիլայէթների վալիներին յատուկ հրահանգներ տալու դադափարը նոյնպէս կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի մի քանի անդամների շարանենդ մտայլ՝ զացումների արդիւնքն է: Եւ վերջապէս, նրանց օրինազանց գործարքները հաստատուած են էրզրումի վալի Թահսին պէյի տուած ցուցմունքներով, ինչպէս նաեւ մի շարք պաշտօնատար անձանց, այդ թւում՝ Եոզղաթի մութասարրիֆ Ճեմալ պէյին, Քաստամունուի վալի Ռեշիտ փաշային եւ Անդարայի վալի Մազհար պէյին պաշտօնազրկելու ապացոյցներով:

Գաւառներում կատարած իր ահաբեկչական արարքներին զուգընթաց, կուսակցութիւնը սերտ միջամտութիւն է ունեցել նաեւ կենտրոնական կառավարութեան գործունէութեանը: Պետական նախարարների ընդհանուր Մէճլիտի մէջ խցկել է իր ազդեցիկ անդամներին եւ անխուստու մասնակցել զանազան հարցերի քննարկումներին: Այսպէս, ընդհանուր Մէճլիտում մասնակցել է Պրեստ-Լիդովսկի հաշտութեան պայմանագիրը(100) կնքելու հարցի քննարկմանը, Կանոնաւորապէս միջամտել է պարենային հարցի քննարկումներին եւ սահմանել խրաշատուկ հսկողութիւն: Կարծիքներ է փոխանակել պատերազմական իրավիճակի հետ առնչուող հարցերում, եւ ինչպէս բացա-

յայտուեց մեղադրեալների մի քանիսի խոստովանութիւններից, երկրի համար կենաց մահու նշանակութիւն ունեցող համաշխարհային պատերազմի մասնակցելու խընդրում, իր ծրագիրները իրագործելու համար, կուսակցութեան պարագլուխները հաւարուել են մեծ վեպրի ծովեզերեայ գղեակում եւ կայացրել վերջնական վճիռ:

Կուսակցութեան ասպարէզ դալուց յետոյ, դորձադըրուած արտակարգ բռնութիւններին զուգընթաց, զանազան պատրուակներ են ստեղծել երկրի ժողովուրդներին թշնամացնելու ուղղութեամբ: Հետեւանքը եղել է այն, որ թահմետական եւ ոչ-թահմետական տարրերը ստիպուած էին իրենց բնակավայրերը եւ գաղթել այս ու այն կողմ: Դարերից ի վեր հաշտ ու խաղաղ ապրող Անատոլիայի(101) ժողովուրդների մէջ սերմանել են փոխադարձ թշնամանք եւ սխակալութիւն: Եւ այս իրավիճակը ստեղծողներն ու գործադրողներն եղել են կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներն ու նրանց հետ համագործակցող շրջանային պատասխանատու քարտուղարները: Լիովին ասպացուցուած է, որ (կայսրութեան) բոլոր տարրերի միջեւ փոխադարձ սխակալութեան խորացումը բխել է կենտրոնական կոմիտէի ընդունած սրշումներից եւ կատարած գաղտնի գործարքներից:

Այստեղ, ընթերցուած նախորդ [մեղադրականից] եւս պարզուեց, որ կուսակցութիւնը իր թագուն նպատակներն ու ծրագրերը իրականացնելու համար դիմել է ամէն մի ու ծրագրերը իրականացնելու համար դիմել է ամէն մի միջոցի եւ այդ ասպարէզում կարողացել է բռնութեամբ իրեն ենթարկել կառավարութեան գործադիր մարմիններին եւ ինքնիշխանութեան հասնել պետութեան մէջ մի նոր պետութիւն ստեղծելու մոլուցքով տարուած:

Այսպիսով, օրինական կառավարութեան մէջ մի առանձին ահարեկչական ուժ ստեղծելու, կառավարութիւնը իր օրինական ուղուց շեղելու, եւ այլ յանցագործութիւններ կատարելու համար, բաւարար չափով յանցանշանների

առկայութեան հիման վրայ, ստորեւ յիշուած անձինք մեղադրուած եմ քրէական օրէնագրքի 45-րդ յօդուածի համաձայն՝ 55-րդ յօդուածի վերջին մասով Այդ թւում կուսակցութեան գլխաւոր նախագահ, ցայսօր փախուսով մէջ գտնուող Թաւրուշ փաշան, ինչպէս նաեւ ընդհանուր Մէնչիսի անդամներ՝ նոյնպէս փախուստի մէջ գտնուող էնպեր եւ Ճեմալ էֆենտիները կալանքի տակ դատուող եւ դատաքննութիւնն աւարտուած նախկին մեծ վեզիր Սալիս Հալիմ փաշան, ինչպէս նաեւ Մէնչիսի անդամներ՝ Հայրի եւ Մուսա Քեազիմ էֆենտիները, Քեմալ, Շիւքրի եւ Իպրահիմ պէյերը եւ Ապպաս Հալիմ փաշան:

Արանցից, Իպրահիմ պէյը, նոյնպէս դատաքննութեան է ենթարկուելու նշուած յօդուածներով, բայց նկատի են առնուելու նրա յանցանքը մեղմացնող դրտապատճառները, այն է՝ կուսակցութեան մէջ նրա ունեցած չէզոք գիւրքը Ալի Միւնիֆ պէյը նոյնպէս կը մեղադրուի վերոյիշեալ յօդուածների հիման վրայ, բայց հաշուի կ'առնուի, որ իբր ուզեւորութեան ընթացքում, Ատանայից անցնելու ժամանակ, նա պաշտօնապէս առնչութիւն չի ունեցել Ատանայի վիլայէթի տեղահանութիւնից զերծ մնացած հայերի մի մասի տարադրութեան հետ:

Այս խնդրում, յանձնաժողովը նկատի կ'առնէ ներքին Գործերի նախարարութիւնից առաքուած հեռագրերը եւ կուսակցութեան ջանքերով տեղի ունեցած տեղահանութեան մանրամասնութիւնները:

Մեղադրեալներ՝ Խալիլ եւ Ահմետ Նեսիմի պէյերի դատաքննութեան ընթացքում, նոյնպէս հաշուի են առնուելու ամբաստանութիւնը մեղմացնող հետեւեալ պարագաները՝ առաջինի դատաքննութեան ընթացքում, անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ պատերազմի սկզբում, Մէնչիսի նախագահ լինելով հանդերձ, նա չի մասնակցել ընդհանուր ժողովի քննարկումներին: Չի մասնակցել նաեւ տեղահանութեան քննարկմանը, իսկ տեղի ունեցած ողբերգութիւն-

ների ընթացքում գտնուել է Եւրոպայում: Ահմեա Նեսիմի պէյը, այդ գէպքերի ընթացքում, նոյնպէս եղել է Եւրոպայում: Դատաքննութեան շինթարկուելու որոշում էր կայացուել նախարարի պաշտօնում յետագային նշանակուած Իսմայիլ Ճանիուլասի նկատմամբ, քանի որ նա ընդհանրապէս գէմ է եղել կատարուող այդ ողբերգութիւններին: Համանման որոշում էր կայացուել նաև Հաշիմ, Մուստաֆա Շերէֆ եւ Ռիֆաթ պէյերի նկատմամբ:

Այնուհանդերձ, քննարկման ընթացքում տեղի ունեցած տարաձայնութիւնների պատճառով, նախագահութիւնը որոշեց բոլորին անխտիր ներկայացնել Ռազմական ատեանին:

1335 թ. (1919) Մայիսի 26

Օսմանեան պետութեան օրէնսդրութիւնը խախտելու շանցագործութիւնը կատարուած է վերոյիշեալ մեղադրեալների մասնակցութեամբ: Նկատի ունենալով, որ այդ բեալների մասնակցութեամբ կատարուել են խմբակային, ուստի շանցագործութիւնները կատարուել նկատմամբ գատաժընտի մեղադրեալներից մի քանիսի նկատմամբ գատաժընտութեան ենթարկելու արգելիք չի կարող օրինական համարուել: Այնպէս, որ պարտադիր անհրաժեշտութիւն է, որպէսզի բոլորը միատեղ եւ անյապաղ ներկայանան Ռազմական ատեան:

1335 թ. (1919) Մայիսի 26

Ռազմական արտակարգ ատեանի նախագահ՝
Գեմերալ-Իիլտեմաճու Նազըմ:

Հիւսէյն Հաշիմ, Մուստաֆա Շերէֆ եւ Իսմայիլ Ճանփոլաս պէյերի նկատմամբ գատաքննութեան կարճման որոշումը նախագահութեան կողմից շահատուելու պատճառով՝ քրէական օրէնսգրքի 51-րդ յօդուածի յաւելուածի հիման վրայ վճիռ կայացուեց վերոյիշեալներին

խմբովին ներկայացնելու Ռազմական ասեանի դատաքննութեանը, իսկ մեծարգոյ Հայրի էֆենտիին անժամկէս կտպանքի տակ պահելու հարցը շեղեալ համարուեց:

1335 թ. (1919) Մայիսի 27

Takvim-i Vekayi, 3 Haziran 1335 (1919) № 3571

ԵՐԿՐՈՐԳ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ (102)

1919 թ. Յունիսի 3

**Յէլիս ուլ-իսլամ Մուսա Քեազիմ էֆենտիի
Ռարցաքննութիւնը**

Նախապահ, — Մեծարգոյ Մուսաֆա փաշան հետեւեալ հարցումն ունի. հայերի հետ կատարուած եղելութիւնը ինքն այլ ձեւով է լսել Քաւականաշափ թուով ընտանիքներ արտուել են դէպի Տամասկոս, Մոսուլ, Պաղտատ եւ յարակից այլ վրայէթներ, մարդկանց կախաղան են բարձրացրել եւ ենթարկել զոտան բռնութիւնների՝ Միթէ այդ բոլորը այլ ձեւով պէտք է մեկնաբանուի:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի — Խօսքը Տամասկոսում տեղի ունեցած մի քանի մահապատիժների մասին է արդեօք:

Նախապահ, — Այո՛:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի — Մենք այդ մասին լսեցինք Այդ բոլորի մասին աւարկելով հաւանութիւն չտուինք Այդ մասին եւ դիմեցի Մայիս Հայիմ փաշային եւ ասացի. «Այս ի՞նչ բան է, այս մարդու(103) ո՞վ տուեց այդ արտօնութիւնը, միթէ դրա ժամանակն է»: Մայիս Հայիմ փաշան պատասխանեց այսպէս. «Այդ բոլորի մասին եւ էլ տեղեակ չեմ, այդ մարդը, այդ խենթ մարդը, հաւանարար կատարել է ինքնուրոյն: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եղած

խնդրի համար Եէյիս ուլ-խալամը պատասխանատու չէ։ Արտաքին Գործերի նախարարութեան վերաբերող խնդրի համար Եէյիս ուլ-խալամը պատասխանատուութիւն չի կը բուս։ Ռազմական նախարարութեան վերաբերող խնդրի համար Եէյիս ուլ-խալամը բոլորովին պատասխանատուութիւն չի կրում։ Եւ վերջապէս, մահճետական կրօնադիտութեան վերաբերող գործերի համար, ոչ մի նախարար չի կարող պատասխանատուութիւն կրել։ Ոմն միւլֆիթի ինչ-որ տեղ աշապխաի կամ աշնպխաի բան է կատարել, կամ ինչ-որ միւսերրիս այն արարքն է կատարել։ Դրա համար ոչ մի տեղ, ոչ մի դատարան չի կարող ամբաստանել Նելֆին Գործերի նախարարութեանը։ Մեղադրում է Եէյիս ուլ-խալամը։ Ես այսքան գիտեմ։ Հեռեւարար, եթէ ես իմ պարտականութեան մէջ թերանամ, ապա ես եմ պատիժ կրելու կատարուած յանցանքի համար։ Նման դէպքում, ես ի վիճակի չեմ լինի սուարկելու եւ կը կրեմ ինձ համար սահմանուած պատիժը։

Նախապա՛ւ, — Մեծարդոյ էֆենտի, մենք մի քիչ ստաջ նշեցինք, որ նախարարների հետ առնչուող հարցերը դատարանութեան շենք ենթարկում։

Մուսա Քեալիմ էֆենտի — Ուրեմն ինչի՞ մասին է խօսքը։

Նախապա՛ւ, — Խնդիրը ստաջ քաշուած հարցի մասին է։ Այդ ողբերգութեանը անձամբ տեղեակ լինելով հանդերձ, ոչ մի միջոց չէք ձեռնարկել։

Մուսա Քեալիմ էֆենտի — Ձեռնարկեցինք, էֆենտի։ Այդ մասին խօսեցինք։ Այդքանը՝ էֆենտի։ Էլ ի՞նչ կարող էինք անել։ Էլ ի՞նչ ստեմ։

Նախապա՛ւ, — Ժամանակը ուշ է, յաջորդ դատարանութիւնը տեղի կ'ունենայ կիրակի օրը ժամը մէկին(105)։

ՆՈՐԻՆ ՄԵՄՈՒԹԻՐՆ ՓԱՏԻՇԱԼԻ 1335 Թ. (1919)
ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՏՅԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ
ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՐՆԸ (106):

Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ
փաշա.

Անդամներ՝

Գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

Գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

Ինդապետ Ռեհեր Ֆերտի պէյ:

Դատի տրուած Աերկայ գտնուող մեղադրեալների ա-
նուանքը — Նախկին Շէյխ ուլ-խայամ՝ Մուսա Քեազիմ
էֆենտի, նախկին Շէյխ ուլ-խայամ՝ Էսաա էֆենտի, նախ-
կին սենատի նախագահ՝ Ռիֆաթ պէյ, նախկին Փոստի եւ
Հեռագրատան նախարար՝ Հիւսէյն Հաշիմ պէյ:

Հեռակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների
անուանքը — Նախկին [մեծ] վեզիր՝ Թալատթ փաշա, նախ-
կին Ռազմական նախարար՝ Էնվեր էֆենտի, նախկին Մու-
վային նախարար՝ Ճեմալ էֆենտի, նախկին Հանրակրթա-
կան նախարար՝ Դոկա Նազըմ պէյ, նախկին Ֆինանսների
նախարար՝ Ճաւիտ պէյ, Փոստի եւ Հեռագրատան նախկին
նախարար՝ Օսկան էֆենտի, նախկին Առեւտրի եւ Հողա-
դործութեան նախարար՝ Սուլէյման Էլչլիստանի էֆենտի,
նախկին Առեւտրի եւ Հողագործութեան նախարար՝ Մուս-
տաֆա Շերեֆ պէյ:

ԴԱՏԱՎԵՐԻ

Սոյն գտտաւարութեան ընթացքում լուսեցին մեղա-
դրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ

ուսումնասիրուեցին եւ հետաքննուեցին նաեւ բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Թէեւ մեղադրեալները եւ նրանց դատապարտապանները ջանացին ուրանալ գործադրուած յանցագործութիւնները եւ պահանջեցին ազատութիւն, այսուհանդերձ 1335 (1919) Մայիսի 3, 20, 22 եւ Յունիսի 9, 10, 25 թուագրութեամբ մեղադրական եզրակացութիւններով [բացայայտուեց] լուծարքի ենթարկուած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան իրաւական դէմքը եւ հաստատուեց նրա մեղաւորութիւնը կատարուած բազմաթիւ յանցագործութիւնների մէջ:

[Կուսակցութեան] իրաւական դէմքն արտայայտող ընդհանուր Մէճլիսի յիշեալ անդամները մեղսակցութիւն են ունեցել գործադրուած յանցագործութիւններում, ուստի հայց էր յարուցուել լսելու նրանց դատական գործը եւ որոշելու նրանց պատժի շափը: Կուսակցութեան հիմնադրումից ի վեր, եթէ ծանր ու թեթեւ արուի նրա ծաւալած գործունէութիւնը, ապա այսօր էլ կարելի է նկատել յեղափոխութիւնից առաջ մի շարք անձանց մօտ հանդէս եկած հայրենասիրական զգացումների առկայութիւնը: Այս կազակցութեամբ անհրաժեշտ է համառօտակի կանգ առնել յեղափոխութիւնից յետոյ տեղի ունեցած դէպքերի եւ ծաւալուած գործողութիւնների վրայ:

Ազատութեան եւ արդարութեան անհամբեր սպասող սովանցիները 1324 (1908) թուականի Յուլիսի 9-ին Ռեսնէի լեռներից զուլալ ջրի նման բխած ազատութիւնը ընդունեցին երկնային սպեղանու տեղ եւ եկան այն ընդհանուր համոզմունքին եւ հաւատքին, որ միայն այդ միջոցով կարելի է բուժել զուլումի եւ կեղեքումի վէճերը: Այդ ցասկոս հեղեղի հոսքը մինչեւ իր բնական տեսքի գալը, մխիթարեց բոլորին, իսկ նրա ազդեցութեան ոլորտը անարգել տարածուեց բոլոր վայրերում՝ արդարութեան եւ

ազատութեան յոյս ներշնչելով Օսմանեան կայսրութեան բոլոր շրջանների ժողովուրդներին: Եւ մերթ ընդ մերթ լուռող այդ հոսանքի հաճելի ելեւէջները ուժ ու եռանդ էին տալիս բոլորին:

Մինչդեռ, անցած ժամանակի ընթացքում կատարուած քաղաքական յանցաւոր սխալների հետեւանքով Օսմանեան կայսրութեան բազմաթիւ երկրամասերը, տարբեր պատրուակներով ձեռքից գնացին: Եւ այդ ուղղութեամբ, բաւականին ջանքեր գործադրուեցին, որպէսզի այդ բոլորը վերադրուի նախկին կառավարութեան վարած սխալ քաղաքականութեանը: Կատարոււմ էր սպասուած յոյսերի ճիշդ հակառակը: Չկար մի իսկական նախաձեռնութիւն, որպէսզի ի չիք դարձնէր տեղի ունեցող այդ բազմաթիւ աղէտները:

Չնայած որ ազատութեան հաստատումից յետոյ անցել էր բաւականին ժամանակ, այնուհանդերձ երկիրը լուհիւմքերի վրայ գնելու համար չկար մի որոշակի ուղղութիւն: Դեռ աւելին, իրար յաջորդող [հողային] կորուստները, Իտալիայի(107) եւ Պալատինեան(108) պատերազմներից առաջի հետեւանքները ազատութեան կարօտ ժողովրդի ցաւալի հետեւանքները համար առաւել շատ վիշտ ու մտատանջութիւն էին պատճառում: Ազգային կարիքների համար նրանց մտայղացած ճշգրտիւրէ մնացին սոսկ որպէս նախաձեռնութիւն, իսկ ծրագրերը մնացին սոսկ որպէս նախաձեռնութիւն, իսկ նենդ նպատակները իրացնելու համար նրանց մի մասը կանգնեց բոլորովին սխալ ուղու վրայ: Այդ յուսարեր շարժումը(109), որը զուլալ ջրի նման ազատութիւն էր բերելու ժողովրդին, սկսեց երկրի մի մասը քայքայել, իսկ միւս մասն էլ հասցնել ամբողջովին ամոյսացած ցաւալի վիճակին: Եւ սրանց մօտ ծագեցին իր նմանը չունեցող անխմաստ մտքեր: Հետեւանքը եղաւ այն, որ երկրի կառավարումը իր ուղուց շեղելով՝ սկսեցին գրազուել անօրէն բախտախնդրութիւններով: Եւ այդպէս, տեւական խարդաւանքով գրազուող այդ մուրեկալ անձերից ըս-

տեղծուեց մի գործադիր յանձնաժողով, որը ենթարկելով իրեն օրինաւոր կառավարութեան նախարարների խորհրդին, աստիճանաբար երկրի ամբողջ կառավարումը վերցրեց իր ձեռքը: Այսպէս, [կուսակցութեան] պարագլուխները սողակելով Մէճլիս՝ սկսեցին իրագործել իրենց ծրագրերն ու նպատակները:

24-26 Թեշրին-ի սանի 1334 [1918 թ. Նոյեմբերի] թուագրութեամբ պատգամաւորների Մէճլիսի Ե-րդ ժամանակի արձանագրութեան մէջ Ծինանաների նախարար Ճաւիտ պէյի ելոյթից հասկացում է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան գործադիր կոմիտէն երկրին եւ ժողովրդին վերաբերող կենսական հարցերը քննարկելու խնդրում, կատարել է վերին աստիճանի անհանդուրժելի գործարքներ: Պատերազմ յայտարարելու խնդրում, անհրաժեշտ չի համարել տուեալ հարցը գոնէ քննարկել պատգամաւորների Մէճլիսում, մինչդեռ, վեհապետներն անգամ տարակուսել են նման հարցում անմիջական վճիռ եւ հրաման արձակել: Նոյնիսկ ընդդիմադիր անձինք, որոնք ինչ-որ շափով համակրութիւն են ունեցել կուսակցութեան նկատմամբ, քննադատել են նրա այդ ընթացքը. քանի որ իրենց հեռատեսութեամբ կուսակցին են, որ նման կառավարումը ի վերջոյ կ'ունենայ վատ հետեւանքներ:

Յայտնի է, որ յեղափոխութեան սկզբնական շրջանում ակամայից յայտարարուած արտակարգ դրութիւնը բաւականաչափ երկար տեւեց եւ կուսակցութեան ղեկավար կազմից մի խմբաւորում յարձակուելով Բարձրագոյն Դռան վրայ՝ սպաննեց Ռազմական նախարար Նազըմ փաշային, նրա թիկնապահին եւ այնուհետեւ լուծարքի ենթարկեց Գեամիլ փաշայի դահլիճը եւ կազմեց «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան դահլիճը (110): Փորձառու, պատուաւոր եւ կարող պաշտօնեաները հեռացուեցին եւ նրանց տեղ նշանակուեցին կուսակցութեան

անդամները, որոնց քմահաճ կառավարումը ոչնչով չէր տարբերուում ինքնակալութեան շրջանից: Ինչ խօսք, որ բռնապետութիւնից դժգոհ էին բոլորը, յատկապէս դժգոհ էին ոչ-մահմեդական տարրերը: Նամանաւանդ մեզ բոլորիս խաղաղութիւն, ապահովութիւն եւ արդարութիւն բերող սահմանադրութեան հարցում, հայ ժողովրդի գործադրած եւ ունեցած խօրը համոզմունքը նրանք ճիշդ հասկացան եւ սկսեցին առաջ քաշել [հայերի] նախկին ազգայնական տենչանքների անման պատճառարանութիւններ, երկպառակութիւններ ու սխալակալութիւն սերմանել այլ տարրերի միջեւ, եւ նոյնիսկ ազգայնական եւ ցեղային հարցեր առաջ բերել մահմեդական ժողովրդների միջեւ:

Օսմանեցիներին հասցրած վնասը ակնյայտ էր: Հեռուարար, կատարուած հարցաքննութիւնը, մանրամասն տեւարար, կատարուած հարցաքննութիւնը, մանրամասն հետաքննութիւնը, մեղադրական եզրակացութիւնը եւ ըստորեւ շարադրուած ռազմական ատեանի 5 յօդուածները տրուին հաստատում են «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան նրա իրաւական գէժքին վերաբերուող յանցագործութիւնները եւ մենք բոլորս համոզուած ենք, որ կուսակցութեան պարագլուխները իրենց անհանդուրժելի արարքներով արատաւորեցին յիշեալ կուսակցութեան անունը:

Այսպիսով, գործադրուած յանցագործ արարքները չեն կարող վերագրուել կուսակցութեան բոլոր անդամներին, այլ յիշեալ յանցագործութիւնների հետ առնչութիւն չեն մասնակցութիւն ունեցողներին եւ նրանց հանդէպ է որ գործադրուելու են օրէնքի պահանջները:

Պաշտպանութեան ընթացքում դատապաշտպանը(111) նշեց, որ քաղաքական կուսակցութիւնների առկայութիւնը բխում է սահմանադրութեան անհրաժեշտութիւնից, որ այսօր էլ մեր երկրում գոյութիւն ունեն այլ կուսակցու-թիւններ եւ վերջապէս այն յայտարարութիւնը, որ «Ա-թիւններ եւ վերջապէս այն յայտարարութիւնը, որ «Ա-թիւններ եւ Համաձայնութիւն»(112) կուսակցութիւնը

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան նման ունի կենտրոնական կոմիտէ, ընդհանուր ժողով եւ մասնաճիւղեր, որ այդ կուսակցութեան ղեկավարները եւս հրաւիրուած են մէնչիւններին Այդ մասին եզրակացնելով անհրաժեշտ է նշել հետեւեալը: Սահմանադրութեամբ կառավարուող պետութիւններում կուսակցութիւնների գոյութիւնը, եթէ անհրաժեշտութիւն է, բացարձակաբար չի կարող միջամտել կառավարութեան գործերին: Ազգային ժողովներում մեծամասնութիւն կազմելու իրենց նպատակը իրականացնելուց յետոյ, փաստաւորութեան արժանացած դահլիճներին պէտք է կատարելապէս ազատ թողնեն եւ բարոյլին շիտանուեն նրանց գործունէութիւններին [կուսակցութիւնները] կարող են միայն ջանք գործադրել կազմուող օրէնքները իրենց ծրագրերին յարմարեցնելու խնդրում եւ իրենց դուր չեկող դահլիճները ցրելու համար ոչ թէ սպառնալիքներ, այլ դուցէ շփոթահելու ջանքեր գործադրեն: Ինչ վերաբերում է մեր երկրի կուսակցութիւններին մինչեւ Օսմանեան ազգային ժողովի բացուելը, քանի որ յայտնի է, թէ ո՞ր կուսակցութիւնն է ձայների մեծամասնութիւն հաւաքել, ուստի այն չի կարող իր ազդեցութիւնը պարտադրել կամ միջամտել կառավարութեան գործադիր կոմիտէի աշխատանքներին, սահմանադրութեան դրոյթները խախտել եւ կամ էլ օրէնքները փոփոխել: Այսպիսի անօրէն արարքներ կատարելու դէպքում պարզ է, որ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն նման վախճան է ունենալու: Այսպիսով, գաղտնաբերութեան ընթացքում վերոյիշեալ գաղտնադատականի ելոյթը զուրկ է սահն մի հիմքից: Նախապէս յայտարարուած հինգ յօդուածները հետեւեալներն են:

Առաջին. Ռազմական ատեանի գաղտնաբերութեան վերջում բացառապատուեց, որ Տրայպիզոնում, Սողզաթում, Պոզաղլեանում եւ այլուր տեղի ունեցած կատարածները կազմակերպուել եւ գործադրուել են «Միութիւն եւ Առա-

հրաժարական տալը տեղի է ունեցել կուսակցութեան միջամտութեան ընթացքում տեղի ունեցած վէճերից յետոյ:

Չորրորդ. «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, Ստամբուլի պատգամաւոր Բեմալ պէյը պարենաւորման հարցերով նշանակուել է պաշտօնի եւ այնուհետեւ նրա պաշտօնավարութիւնը հաստատուել է ընդհանուր ժողովում եւ համապումարում: [Բեմալ պէյի] կողմից ըստեղծուել են նախ առեւտրական յանձարմքեր, յետոյ մի քանի ընկերութիւններ եւ հաստատութիւններ: Այսպիսով, առեւտրական գործերի մենավաճառութիւնը իրենց ձեռքըն առնելով՝ սկսել են բռնագրաւել ժողովուրդի ունեցուածքը եւ յանձնել վերոյիշեալ ընկերութիւններին եւ մի շարք անձանց: Այս պարագան պատճառ է հանդիսացել սամանյիների աղքատացման, յուսահատութեան եւ նոյնիսկ մահուան: Վերջապէս այդ բոլորը նպաստել են երկրի պաշտպանողական ուժի թուլացմանը: Կառավարական մի շարք պաշտօնների նշանակումը տեղի է ունեցել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Ստամբուլի կենտրոնի միջամտութեամբ: Այս բոլորի մասին յայտնի է դարձել 1832 թ. [1916] համապումարում ընդունուած բանաձևի բովանդակութիւնից, ինչպէս նաեւ այս խնդրին վերաբերող քաղաքային տեսչութեան ուղարկած ներփակ գրութիւնից:

Հինգերորդ. Սրբ սենատում քննարկուում էր Ծարիաթական դատարանը Արդարադատութեան նախարարութիւն փոխադրելու հարցը: Եէյի ուլ-խալամ Բեալիմ էֆենտին ստել է. «Իմ կարծիքը մի հարցնէք, կուսակցութիւնն այդպէս է ուղել, ուրեմն՝ այդպէս էլ պիտի լինի»: Դատարարութեան ընթացքում այս խնդրի արժարժումը ցոյց է տալիս կուսակցութեան պետական գործերին միջամտելու փաստը:

Վերելում բերուած հինգ յօդուածները եւ զանազան

տարածայնութիւններով տեղի ունեցած քննարկումներն ու նրանցից բխած եզրակացութիւնները ցոյց են տալիս, որ պետութեան կարեւոր գործերի մի մասը կեանքի է կոչուել իրենց իսկ նպատակների եւ մտադրութիւնների համաձայն եւ անմիջական միջամտութեամբ, առանց հաշուի առնելու պետութեան նախարարների կարծիքն ու տեսակէտը: Հետաքննութիւնը ցոյց տուեց, որ Օսմանեան պետութեան օրէնքներն ստեղծուել են «երեքի գորութեամբ» եւ այդ օրինազանցութիւնը կատարուել է ահաբեկչական ու գործադրելու միջոցով: Այսպիսով, վերոյիշեալ յանցագործ արարքների անմիջական շեղիմակներն են «Միւլաթիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան իրաւական դէմքն արտայայտող նրա պարագլուխներն ու ընդհանուր Մէհմետ անդամները: Այդ թուում, փախուստի մէջ գտնւելու նախկին մեծ վեզիր Թալաթ փաշան, նախկին նուազմական նախարար՝ այժմ գլխուորական շարքերից վարտարուած էնվեր փաշան, նախկին Մովսէսի նախարար՝ նոյնպէս գլխուորական շարքերից վարտարուած Զեմալ էֆենտին եւ նախկին Հանրակրթական նախարար Դոկա: Նազըմ էֆենտին, որոնց անմիջական շեղիմակութեամբ կատարուել են այդ յանցագործութիւնները: Տուեալ յանցագործութիւններին անուղակիօրէն մասնակցել են նաեւ վերոնշեալ Մէհմետ անդամներից, նոյնպէս փախուստի մէջ գտնուող նախկին Յինանների նախարար՝ Ճախա պէյը: Ինչպէս նաեւ Առեւարի եւ Հողագործութեան նախարար Մուստաֆա Շերեֆ պէյը: Բացայայտուած է, որ կատարուած յանցագործութիւններում իրեն մեղաակցութիւններում չունեցել նաեւ նոյն ընդհանուր ժողովի անդամներից է ունեցել նաեւ նոյն ընդհանուր ժողովի անդամներից՝ գատարանում ներկայ գտնուող նախկին Շէյխ ուլ-իսլամ Մուսա ֆեազլի էֆենտին:

Թէեւ գատապաշտպանը եւ գատախազը իրենց ելույթներում նշեցին նրա առաքինի, լաւ յատկանիշները, կրօնական գիտելիքները, բարձր նկարագրի մասին եւ տա-

բակուսանք յայտնեցին յիշեալ կոտորածներէ յղացման եւ մասնակցութեան հարցում նրա ունեցած դերին, այնուհանդերձ հաստատուեց, որ յեղափոխութիւնից յետոյ նա եղել է յիշեալ կուսակցութեան կարեւոր պարագլուխներէ մէկը եւ ունեցել է մեծ ազդեցութիւն:

Արդ, դատարանացի եւ դատապաշտպանի նման գաղ-դացած անձնաւորութիւնները, եթէ հարկադրութեամբ լա-կարծիք են արտայայտում նրա նկատմամբ եւ կուսակ-ցութեան դործունէութիւնը համարում՝ օրինական, սոցա-րնական է, որ բոլորովին թիւր կարծիք պիտի ստեղծուէ՞ր նաեւ ոչ բաւարար կրթութիւն ստացած սոցիալ մարդկանց մօտ Յայտնի է, որ Մուսա Քեպլիմ էֆենտին ղեկավարել է «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կը-րօնագիտական մասնաճիւղը: Երբ հարցում եղաւ շարխա-թի պատուիրաններին հակառակ կատարուած արարքներին ու քարոզների վերաբերեալ, նա պատասխանեց, որ նման արարքների նշաններ չկան, որ ինքը տուեալ խնդրին վե-րաբերող իր քարոզներում հաւանութիւն չի տուել: Սա-կայն խոստովանեց նաեւ, որ յիշեալ արարքի (տեղահանու-թեան եւ կոտորածի — Ա.Փ.) արդեւման համար էլ դործ-նիթացքում նրա արած այն համեմատութիւնը, որ «Միու-թիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրօնից հրաժարուել, չի կա-րող համընկնել նրա ստաքինի, լաւ նկարագիր ունենալու մտքի հետ: Այս պարագան նոյնպէս համարում է ծանրա-ցուցիչ դործօններից մէկը: Հարցաքննութիւնից եւ հետա-քննութիւնից պարզուեց, որ վերոյիշեալը առաւելարար գրազուած լինելով կուսակցութեան կրօնագիտական հարցերով, ուղղակի չի գտնուել յիշեալ կոտորածների բուն կազմակերպիչների շարքում, այնուամենայնիւ նա ունեցել է անուղղակի մասնակցութիւն:

Այսպիսով, լիովին բացայայտում է, որ կոտորածի

գործադրման որոշումը հիմնականում համաձայնեցուել է երեքի միջեւ:

Հեռաքննութեան ընթացքում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ պէյլի, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան քննարկումներին մասնակցելու հարցը Հաստատուեց: Պարզուեց նաեւ, որ յիշեալ կոտորածների գործադրման խնդրում ինքը մասնակցութիւն չի ունեցել: Այսպիսով, բոլորի համաձայնութեամբ, նա անեղ նախաձեռնելով՝ ազատ է արձակոււմ: Բացայայտուեց նաեւ, որ Փոստի եւ Հեռագրատան նախկին նախարար՝ Հաշիմ պէյլը, Պեռլինում գտնուելու ընթացքում, առանց իր համաձայնութեան նշանակուել է (նախարարի պաշտօնում) եւ Ստամբուլ վերադառնալուց յետոյ, ինքնարերարար անցել է պաշտօնի: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաեւ, որ նախարարի պաշտօնում նրա նշանակուելը դուրսագրուել է «էթթիհասար» դաշլիւնի վերջին տարիների գործունէութեան հետ: Ըստ իր խոստովանութեան, երեք անգամ ներկայ է դառնուել ընդհանուր Մէճլիսի խորհրդակցութիւններին, որտեղ կանոնադրութիւնից դուրս քննարկումներ չեն եղել, եւ ինքն էլ մնալով սոսկ ունկնդրի դերում, գործունէայ մասնակցութիւն չի ցուցաբերել: Այս արգարացուցիչ հանգամանքը նրա անմեղութեանը անդիք տալով՝ ճայների մեծամասնութեամբ որոշուեց նրան եւս ազատ արձակել:

Վերոյիշեալ [մեղադրեալների] պատժի չափը քննարկելու ընթացքում նկատի առնուեց, որ Թայասի, Էնվերի, Զեմալի եւ Դուկա. Նազըմի կատարած յանցադործ արարքները չտիպազանց ծանր են, ուստի որոշուեց նրանց դատել կայսերական քաղաքացիական քրէական օրէնագրքի 45-րդ յօդուածի առաջին կէտով: Ծախտի, Մուստաֆա Երեմի յօդուածի երկրորդ եւ նոյն կայսերական օրէնագրքի 55-րդ յօդուածի վերջին մասերը, ուր ասուած է:

«Մի խումբ անձնաորութիւններ մի ոճրագործութիւն կամ յանցանք իմրովին կատարելու դէպքում, կամ մի խումբ անձնաորութիւններ բազմաթիւ արարքներէն բաղկացած մի ոճրագործութիւն կամ յանցանք գործելէն, ոճրագործութեան ընթացքում, նրանցից իւրաքանչիւրը այդ արարքներից որեւէ մէկը կամ մի քանիսը կատարելու դէպքում, նոյնպէս դործակից են համարոււմ եւ պատժոււմ են իսկական յանցանք կատարողի նման»:

«Սահմանադրութիւնը, կառավարութեան ձեւն ու կոթիւնը, կամ վսեմ սուլթանութիւնում գոյութիւն ունեցող կարգերը բռնի կերպով փոխելու կամ յեղաշրջելու նախաձեռնութեան մէջ գտնուող անձնաորութիւնների գործունէութիւնը հաստատուելու դէպքում սահմանոււմ է մահապատիժ»:

«Մի ոճրագործութեան կամ յանցագործութեան անուղղակի մասնակցութիւն ունեցած անձնաորութիւնները, օրէնքի շրացայայտուած մասերում, պատժի են ենթարկոււմ հետեւեալ կերպ. եթէ գլխաւոր յանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր աքսոր է սահմանոււմ, ապա մեղաակիցներին՝ 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակաւոր բանտարկութիւն...»:

Օրէնագրքում այս աւելայ յօդուածների հիման վրայ Թայաթր(113), Էնվերը(114), Ժեմայը(115) եւ Դոկա. Նագրմը(116) դատապարտոււմ են մահուան, իսկ Ճաւխը՝ Մուսաաֆա Եերեֆը, Մուսա Քեաղիմը՝ 15-ական տարի ժամկէտով աքսորի Փախուստի մէջ գտնուողներին զրկել քաղաքացիական իրաւունքներից, իսկ բանադրուած ունեցուածքի հարցում գործել համաձայն օրէնքի վերոյիշեալ Ռիֆաթ եւ Հաշիմ պէյերին վերաբերող անձեղութեան որոշումը ընդունուած է իրենց պաշտօններից բխած հանդամանքների բերումով եւ հետագայում դերագոյն դատարանում ենթակայ չէ քննութեան:

Հետաքննութիւնը բացայայտեց նաեւ, որ Փոստի եւ

Հեռագրատան նախկին նախարար՝ Օսկան էֆենտին եւ Առեւարի նախկին նախարար՝ Սուլէյման էլպիստանի էֆենտին, երկար ժամանակ Սւրուպայում գտնուելու պատճառով, հնարաւոր չի եղել նրանց հրաւիրել դատաքննութեան: Հաւանաբար, իրազեկ լինելու դէպքում էլ նրանք [Ստամպուլ] վերադառնալու հնարաւորութիւնը չէին ունենայ:

Սոյն դատաւճիտը միաձայն ընդունուեց ի բացահայտութիւն Թալաաթ, Էնվեր, Ճեմալ, Գոկա Նազըմ, Ճաւիտ, Ինչպէս նաեւ Մուստաֆա Շերեֆ, Օսկան եւ Սուլէյման էլպիստանի էֆենտիների, իսկ իրենց ներկայութեամբ՝ Ռիֆաթ, Հաշիմ եւ Մուսա Քեազիմ բեյերի(117):

5 Թեմնուզ 1335 թ.
[1919 թ. Յուլիսի 5]

Ռազմական արտակարգ
տանեանի նախագահ՝ սպայա-
կոյտի գեներալ-լէյտենանտ
Նազըմ պէյ Ահմետ

Ռազմական արտակարգ
տանեանի անդամ սպայա-
կոյտի գեներալ-մայոր
Ալի Նազըմ

Ռազմական արտակարգ տանեանի անդամ՝
Հեաեւակոյտին գնդապետ՝ Ռեճեպ Ֆերատի պէյ Մեհմետ
Ալի

«Այս դատաւճիտին մասնակից լինելով հանդերձ եւ
այն համոզմունքին եմ, որ մեղադրեալ Հաշիմ պէյը
անուղղակի կերպով մասնակցութիւն է ունեցել նշուած
ժամացադործութիւններին, քանի որ իր ցուցմունքներն ու
տակայ ապացոյցներն այդ են վկայում»:

*Ռազմական արտակարգ ատեանի անդամ՝
սպայակոցաի գեներալ-մայոր Մեհմետ Ջեքի*

«Կենտրոնական կոմիտէի կողմից ձեռնարկուած կոտորածների հարցում, Մուսա Քեաղիմ էֆենտին իրեն անձեզ է համարում, նկատի ունենալով, որ ինքը ծառայել է յիշեալ կենտրոնին կրօնի եւ կրօնագիտութեան պատականութիւններից նշնելով, Եւ կողմնակից եմ նրանց հետ, ովքեր հաստատում են յանցադործութեան հետ նրա ունեցած առնչութիւնը, քանի որ գործադրուած յանցագործութիւններից ոչ մէկի նկատմամբ նա արգելք չի հանդիսացել եւ նոյնիսկ չի հեռացել իր պաշտօնից: Հաշիմ պէյի ցուցմունքներից եւս բացայայտում է, որ նա նոյնպէս կապուած եւ հաւատարիմ է եղել յիշեալ կենտրոնին եւ վերոյիշեալ յանցադործութիւնների կատարման ընթացքում ո՛չ մէկի դէմ չի պայքարել: Մինչդեռ դատաքննութեան օրերին, նա իրեն արդարացնում էր, որ ինքն առնչութիւն չի ունեցել յիշեալ կենտրոնի կատարած յանցադործ արարքների հետ Եւ նոյնպէս կողմնակից եմ նրանց հետ, որոնք դատապարտում են նրան անուղղակի մասնակցութիւն ունենալու մեղադրանքով»:

*Ռազմական արտակարգ ատեանի անդամ՝
սպայակոցաի գեներալ-մայոր*

Մուսաաֆա պէյ Ազիզ Սուլէյմանի

Հաստատում է:

Դատաւճռի սոյն արձանագրութիւնը վաւերացուած է Ռազմական արտակարգ ատեանի անդամների կնիքներով:

5 թեմնուդ 1335 թ.
[1919 թ. Յուլիսի 5]

[ԿԳԻՐ]
ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ԱՐՏԱԿԱՐԳ
ԱՏԵԱՆ

[ստորագրութիւն]
ՆԱԶԸՄ

*Ռազմական արտակարգ ստեանի արձանագրական
խանձնախմբի պետ՝ Ապիտին Տաւեր*

Takvim-i Vekayi, 5 Temmuz 1335 (1919) № 3604

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

«ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌԱՋԱԳԻՄՈՒԹԻՒՆ»
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ
ՈՒ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 Թ. (1919)
ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՈՒԱԾ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԱՐՋԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ(1)

*Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանա Մուսատյա Նազր՝
փաշա.*

Անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուսատյա փաշա,

Գեներալ-մայոր Ալի Նազր՝ փաշա,

Գնդապետ՝ Ռեհնայ Ֆերաի պէյ,

Գերագույն դատախազի օգնական՝ Ֆերիտուն պէյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

1335 Թ. (1919), Յունիսի 21, շաբաթ

Դատի տրուած մեղադրեալների աճուճները —

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան
 Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Դոկա. Ահմետ
 Միաշատ պէյ, հսկիչեհէրի պատասխանատու քարտուղար
 Դոկա. Պեսիմ Չուհտի պէյ, կուսակցութեան Էտիքնէի
 քննիչ-լիազոր Ապտուլ Ղանի պէյ, «Միութիւն եւ
 Առաջադիմութիւն» վերակազմեալ(2) կուսակցութեան Պէ-
 յոզլուի պատասխանատու քարտուղար՝ Սեւահէտտին պէյ,
 կուսակցութեան Միրզուսի մասնաճիւղի պատասխանատու
 քարտուղար՝ Մեհմետ Ճեմալ պէյ:

Նախագահ — (Nouru nişanıyla Ayrıntılı Qanunı aytıñın).
 — Զեր անոնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ապտուլ Ղանի:

Նախագահ — Հայրանոնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Հաճի Հիւսէյն

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան էք:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Քառստուն:

Նախագահ — Որտե՞ղ էք ծնուել:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Էրզրնճանում:

Նախագահ — Որտե՞ղ էք բնակւում:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Գասը Քէօյ, Ճեզիզլիթում(3):

Նախագահ — Զեր կրթութիւնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Բարձրագոյն:

Նախագահ — Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ո՛չ, է՛քե՛նախ:

Նախագահ — Զեր ներկայ պաշտոնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ներկայումս պաշտոն չունեմ:

Նախկինում եղել եմ «Իթիբակաա»-ի ներկայացուցիչ:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը՞:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ձինուորական եմ եղել, լեյտե-
 նանտի կոչուածով:

Նախագահ — (Nouru nişanıyla Qanunı aytıñın)

Զեր անոնը:

- Պետիմ պէճ — Պետիմ Չուհախ
 Նախապալ — Հայրանո՞ւնը
 Պետիմ պէճ — Չուհախ
 Նախապալ — Քանի՞ տարեկան էք
 Պետիմ պէճ — Քառասուններեք
 Նախապալ — Որտե՞ղ էք ծնուել
 Պետիմ պէճ — Օտեմիշուս(Վ)
 Նախապալ — Որտե՞ղ էք բնակուս
 Պետիմ պէճ — Էսկիշեհիրում
 Նախապալ — Ձեր կրթութի՞ւնը
 Պետիմ պէճ — Աւարտել եմ Ռազմական բժշկական ուսումնարանը
 Նախապալ — Ձեր ներկայ պաշտո՞նը
 Պետիմ պէճ — Էսկիշեհիրի պատասխանատու քարտուղար
 Նախապալ — Ամուսնացա՞ծ էք
 Պետիմ պէճ — Այո՛
 Նախապալ — Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք
 Պետիմ պէճ — Ո՛չ
 Նախապալ — (Սուքն ուղղելով Դոկտ. Ահմետ Միրահան պէշիմ)՝ Ձեր անո՞ւնը
 Միրահան պէճ — Դոկտ. Ահմետ Միրահան
 Նախապալ — Հայրանո՞ւնը
 Միրահան պէճ — Հաճի Հասան
 Նախապալ — Որտեղացի՞ էք
 Միրահան պէճ — Կեսարացի
 Նախապալ — Որտե՞ղ էք բնակուս
 Միրահան պէճ — Պրուսայում
 Նախապալ — Ձեր ներկայ պաշտո՞նը
 Միրահան պէճ — «Մրութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար
 Նախապալ — Ձեր կրթութի՞ւնը

Միտևատ պէջ — Քարձրագոյն:
Նախագաւ, — Քանի՞ տարեկան էք:

Միտևատ պէջ — Երեսունչորս:

Նախագաւ, — Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Միտևատ պէջ — Այո՛, գինուորական մի հարցով դատարնութեան ես՝ ենթարկուել Ռազմական ստեանում:

Նախագաւ, — Ի՞նչ պատճառով:

Միտևատ պէջ — Ընարութիւնների երկրորդ շրջանում, ես Վանի պատգամաւոր էի շրտարական տալու անհրաժեշտութիւն չկար: Քաղաքական հարցերով զբաղուելու համար Ռազմական ստեանը ինձ զրկեց գինուորական աստիճանից(5):

Նախագաւ, — (Խօսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ կարգացէ՛ք (քարտուղարը ընթերցում է):

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ ՎՍԵՄ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆԸ

Այսօր, ժամը 3:35-ին, Ռազմական արտակարգ ստեանի կողմից շտապ պահանջուած 7 անձերից ձեմալ պէյը հիւանդութեան պատճառով զանոււժ է կիւմիւշ խանէի հիւանդանոցում:

21-6-1335 թ.

[1919 թ. Յունիսի 21]

Կալանատան տեսուչ՝ գալմագամ Ալի

Նախագաւ, — (Խօսքն ուղղելով գլխաւոր դատախազի օգնականին), էֆենտիներից մէկը հիւանդութեան պատճառով զանոււժ է կիւմիւշ խանէի հիւանդանոցում: Տըւէ՛ք ձեր կարծիքը այդ մասին:

Գլխաւոր դատախազի օգնական Ֆերխտուն պէյ -
Պահանջում եմ նրա դատաքննութիւնը յետաձգել:

Նախազաւ, - Դատաքննութիւնը յետաձգելու վճիռը
Հաստատում է: (Սօսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կար-
դացէ՛ք:

(Արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է մեղադրա-
կան եզրակացութիւնը):

ՄԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ներքին ապահովութիւնը վտանգելու ամբաստանու-
թեամբ, տարբեր ժամանակներում կալանքի տակ են վեր-
ցուել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան
Մանիասյի պատասխանատու քարտուղար՝ Անի պէյը, վե-
րակազմեալ կուսակցութեան Պէյօղլուի պատասխանատու
քարտուղար՝ Հասան Սելահէտտին պէյը, Անգարայի նախ-
կին պատգամաւոր՝ Հիլմի պէյը, [կուսակցութեան] Բալուի
պատասխանատու քարտուղար՝ Պեօիմ Զուհաի պէյը, կու-
սակցութեան Հալէպի պատասխանատու քարտուղար՝ Մեհ-
մետ Զեմալ պէյը, Գարահիսարի նախկին պատգամաւոր՝
Ազաօղլու Ահմետ պէյը, Պրուսայի պատասխանատու քար-
տուղար՝ կեսարացի Դոկա Միահատ պէյը, Սուսրիի գայ-
մազամութիւնից թոշակառու՝ Մուլթազ պէյը, Սինուպի
նախկին պատգամաւոր՝ Հասան Ֆեհմի պէյը, Սարուխանի
նախկին պատգամաւոր եւ վերակազմեալ կուսակցութեան
անդամ՝ Սապրի պէյը, Միրզունի Ազգային պաշտպանու-
թեան նախազաւ՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կու-
սակցութեան պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ
Ճեւանդ պէյը, Ստամպուլի նախկին պատգամաւոր՝ Սելա-
հէտտին Զիմճոզ պէյը, Էրզրումի նախկին պատգամաւոր՝
Ազգային գործակալութեան անօրէն՝ Հիւսէյն թասուն պե-
յը, Ստամպուլի պանքի ներկայացուցիչ՝ «Միութիւն եւ

Առաջագործութիւնն կուսակցութեան Սալոնիկի նախկին պատասխանատու քարտուղար Հասան Նամըք պէյը, Պրոսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա պէյը, Գոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Ապտուլ Քասիր պէյը, Գոնիայի նախկին վալի Մամիհ Ռիֆաթ պէյը, Գոնիայի ոստիկանութեան նախկին պետ Սատէասին պէյը, կուսակցութեան Գոնիայի նախկին ներկայացուցիչ բեռնակիրների վերակացու Ծերիա պէյը, Աքշէհիբի Ճիհանդէյլի Նահիբի կառավարիչ Ծեհմի պէյը, Աքշէհիբի քաղաքագլուխ Միւֆթի Ջառէ Քեամիլ պէյը, Աքշէհիբի ոստիկանապետի նախկին տեղակալ Սպարդաշի բանտում կալանքի տակ գտնուող Հասան Պարբի պէյը, կուսակցութեան Ատարազարի ներկայացուցիչ Համիա պէյը, Հալէպի շրջակայքի չեթէների խմբի առաջնորդ Հիւսէյն Նեհատի պէյը, կուսակցութեան Սիվասի ներկայացուցիչ Ղանի պէյը, կուսակցութեան Պոլվատինի ներկայացուցիչներ Միւֆթի Մեհմեա Ալի, Հանի Աթա, եւ Գարազատը Հասան-Հիւսէյն պէյերը, կուսակցութեան էտիրեհի ներկայացուցիչ Ապտուլ Ղանի պէյը, (...) (6), էնպեր էֆենտիի հայրը՝ Հանի Ահմետ փաշան:

Վերոյիշեալ անձնաւորութիւններին վերաբերուող 1335 (1919) թուականի Յունիաի 10-ի որոշման մի շարք կէտերն ամբողջացնելուց յետոյ, դատարանի նախագահութեանը եւ դատախազութեանը հնարաւորութիւն տրուեց գանազան փաստաթղթերի հիման վրայ կազմելու մեղադրական եզրակացութիւնը: Նախագահութեան որոշումով տեղի ունեցած ընդհանուր հետաքննութիւնից յետոյ պարզուեց, որ մեղադրեալ Աւնի պէյը, Մանիաայում գտնուելու ընթացքում, Հերսեմ, Իսմայիլ, Չերքէզ Մեհմեա եւ Հանի Հասան անուններով մարդկանցից փոխառութեան մուրհակներ սունելու ընթացքում, բռնութիւն է գործադրել եւ 1330 (1914) թուականի Յուլիսին, պատասխանատու քարտուղար Նշանակուելուց յետոյ, անձամբ մատ-

նակցել է 1332 (1916), 1333 (1917), 1334 (1918) թուականներին տեղի ունեցած կուսակցութեան համագումարներին: Կուսակցութեան Հալէպի պատասխանատու քարտուղար Ճեմալ պէյլը սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ եղել է Գոնիայի եւ Հալէպի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարը: Հասան Մելահէտտին պէյլը 1329 (1912) թուականից սկսած կատարել է յիշեալ կուսակցութեան Ստամբուլի պատասխանատու քարտուղարի եւ Ճեմալ պէյի գրասենեակի քարտուղարութեան պարտականութիւնները: Միրզուկի ազգային պաշտպանութեան նախագահութիւնում գանուելու ընթացքում, Ճեւտեղ պէյլը միառժամանակ փոխարինել է Միրզուկի պատասխանատու քարտուղար Ֆերիտ պէյին: Պեսիմ Չուհաթի պէյլը 1330 (1914) թուականին, պատասխանատու քարտուղար է եղել Աֆրոն Գարահիսարում, իսկ երեք տարի անց՝ Էսկիշէհիրում: Միահաս պէյլը Պալքանեան պատերազմից յետոյ Բալուում ստանձնել է պատասխանատու քարտուղարի պաշտօնը եւ մինչեւ 1331 (1915) թուականի վերջը գտնուել է այդ պաշտօնում, իսկ յետագայում փոխարինել է Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Իպրահիմ պէյի տեղը նշանակուած Նեսիփ պէյին: Ապտուլ Ղանի պէյլը սահմանադրութեան հռչակումից առաջ ստանձնել է կուսակցութեան էտրիքի հսկիչի պարտականութիւնը: Այսպիսով, վերոյիշեալները մինչեւ կուսակցութեան լուծարքի ենթարկուելը զբաղակցել են նշուած պաշտօնները:

Սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, շարունակել է մընալ որպէս քաղաքական կուսակցութիւն եւ ուժի դիրքերից ելնելով, երկրի կառավարումը վերցրել է իր ձեռքը: Կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործողութեան ընթացքում անընդհատ միջամտել եւ իրենց կամքն են թելադրել պետական բոլոր գործերում:

իսկ կարևոր հարցերն էլ լուծուել են կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի որոշումներով: Ընդունուած յա-տուկ օրէնքի համաձայն, այլ վայրեր տարազրուող [հա-յերի] քարաւանները ոչնչացուել են ճանապարհին կու-սակցութեան կողմից ստեղծուած քրէական յանցադորձ հրոսակախմբերի կողմից, իսկ նրանց գոյքն ու ունե-ցուածքը կողոպտուել եւ յափշտակուել է:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան առաջնորդները մի ներքին ահաբեկչական ուժ ստեղծելով՝ զանազան ձեւերով այլափոխել են Օսմանեան կայս-րութեան սահմանադրական օրէնքները եւ իրենց քմահաճ գործարքներն իրականացրել են վիլայէթներում «պատաս-խանատու քարտուղարներ» եւ «լիազօրներ» անուան տակ իրենց մարդկանց միջոցով: Բացի այդ, Հարստութիւն դիդելու մուլցքով տարուած, օգտագործել են պատերազ-մական իրափիճակը, եւ ժողովրդին խիստ անհրաժեշտ պարենի հարցում, զբաղուել շարաշահումներով եւ վերա-վաճառքով: Իրենց այս արարքին արտաքուստ օրինական ձեւ տալով՝ գործել են ըստ անձնական շահերի: Ինչպէ՞ս պարզաբանուած էր վերոյիշեալ Յունիսի 10 թուազրութի-ւնը կրող որոշման մէջ, այդ բոլորն իրենց խոտտովանութեամբ բացայայտուել էր նախնական հար-ցաքննութեան ընթացքում: Առաջին շերթին ուշադրու-թիւնը բեւեռում է կատարուած յանցադործութիւնների անմիջական մասնակիցների, իսկ այնուհետեւ նրանց հետ անուղղակիօրէն կապ ունեցողների վրայ:

Նրանց կատարած ոճրագործութիւններն առնչուել են քրէական օրէնագրութեան 45-րդ յօդուածի համաձայն 55-րդ յօդուածի վերջին մասին: Միեւնոյն ժամանակ քրէական օրէնագրութեան 89, 204 յօդուածների համա-ձայն, նրանք վերցուել են կալանքի, իսկ նրանց նկատմամբ յարուցուած դատական գործը նպատակայարմար է եղել լսել Ռազմական արտակարգ ստեանում: Ինչ վերաբեր-

ուում է միւս մեղադրեալներին, ապա կուսակցութեանը նրանց [ակտիւ] ծառայելու հարցը ակնյայտօրէն չի ապացուցուած, հետեւաբար յիշեալների հետաքննութիւնը շարունակելու որեւէ օրինական պատճառ գոյութիւն չունի: Այդ թուում Համիտ պէյլի սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ, կուսակցութեան հետ առնչութիւն ունենալու հարցը չի պարզաբանուած, ինչպէս նաեւ Նեճատի էֆենտիի համադորձակցութիւնը «Թեշքիլաթ-ը մահաուտ»-ի հետ եւ Պատ-ը Ալիի(7) դէպքին նրա մասնակցութիւն ունենալու հարցը: [Կուսակցութեան] Իզմիտի հակիջ՝ Իսմայիլ Հաքքը պէյլը եղել է Ատարազարի հարկային տեսուչը, Իհսան Նամըթ պէյլը մինչեւ 1329 (1913) թուականի Ապրիլ ամիսը եղել է Սալոնիկի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեանը պատկանող դպրոցի տնօրէնը եւ կատարել է կուսակցութեան լիազօրի պարտականութիւնը: Այնուհետեւ ստանձնել է [քաղաքի] պանքի տեսուչի պատճառը եւ ներքին կանոնադրութեան համաձայն, պահպանել է իր կապը կուսակցութեան հետ, բայց որոշակի ակտիւ համադորձակցութիւն չի ունեցել: Հիլմի պէյլը (1330 (1914) թուականին ընտրուել է Անդարայի պատգամաւոր եւ ըզրազուել է առեւտրի հարցերով:

Տեղահանութեան ընթացքում մի շարք մարդկանց զբամը, գոյքն ու ունեցուածքը յափշտակելու եւ կատարածին օժանդակելու յանցանշաններով մեղադրուած են Գոնիայի նախկին վայլի Ռիֆաթ Սամիհ պէյլը, Գոնիայի ստրիկանութեան նախկին պետ՝ Սառէտարին պէյլը, գիւղատնտեսութեան տեսուչ՝ Թաստրաքի պէյլը, Աքշեհիրի միհանպէյլի Նահիէի կառավարիչ՝ Փեհմի էֆենտին, Աքշեհիրի քաղաքապետի՝ Միւֆթի Չատէ Բեամիլ էֆենտին եւ Սպարտայի բանտում կալանքի տակ գտնուող ստրիկա-նապետի նախկին տեղակալ՝ Հասան Պարսի էֆենտին:—(8)

1919 թ. Գունիսի 19

Նախապահ — (Ոսուքն ուղղելով մեղադրեալներին) — Պարզու՞մ է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ Մէճլիսի անդամների գործադրած սնրային արարքներին եւ այլ յանցագործութիւններին դուք եւս մասնակցութիւն էք ունեցել: Այժմ ձեր մեղակցութիւնն այդ հարցում քննուելու է գլխաւոր դատախազութեան կողմից, ուշադիր եղէ՞ք:

Գլխաւոր դատախազի օգնական Ֆերիասուն պէյ — էֆենտիններ, դատարանում ներկայ դատուող մեղադրեալները եղել են «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից վիլայէթներում եւ սանճակներում նշանակուած յատուկ լիազօրներ: Այս անձնաւորութիւններն իրենց պաշտօնավարութեան ընթացքում «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան եւ կառավարութեան կողմից ստացուած բանաւոր կամ գրաւոր հրամաններէ համաձայն, սերտ միջամտութիւն են ունեցել կառավարութեան գործերին: Այս մարդիկ մասնակցել են մեղադրեալ թալտաթ փաշայի եւ նրա գործընկերների կատարած յանցագործութիւններին, որոնց նպատակն էր՝ ուժի գիրքից շեղել պետութիւնն իր օրինական ուղուց:

Նրանց գործադրած յանցանքի շափը բացայայտուելու է սոյն դատաւարութեան ընթացքում: Այս տեսանկյունից պահանջում եմ նրանց ենթարկել դատաքննութեան:

Նախապահ. — (Ոսուքն ուղղելով մեղադրեալներին) — Դատապաշտպաններ ունէ՞ք:

Աւնի պէյ — Դեռեւս չենք ընտրել:

Նախապահ. — Այդ մասին նախապէս յայտնել էինք միթէ ձեզ չեն ստեր:

Աւնի պէյ — Ո՛չ, չեն ստեր: Մենք տեղեկութիւն չունէինք:

Սելահտտին պէյ — Մեծարգոյ փաշա, մենք այսօր իմացանք այդ մասին: Կէս ժամ առաջ յայտնեցին, որ ենթարկուելու ենք դատաքննութեան: Ուստի հնարաւոր

էնք դատապաշտպան ընտրել
Նախագահ. — Դատաքննութիւնը յետաձգուած է մին-
չեւ Երկուշաբթի, ժամը մէկը՝
Պատրաստ եղէ՛ք:

Takvim-i Vekayi, 21 Haziran 1335 (1919) № 3586

ԵՐԿՐՈՐԳ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ(9)

1335 թ. 1919 Յունիսի 23, Երկուշաբթի

Նախագահ. — (Ուսքն ուղղելով մեղադրեալներին) —
Այս էֆենտիներին դատապաշտպան ընտրել էք՝
Մեղադրեալներ — Այո՛, էֆենտի
[Այնուհետեւ մեղադրեալները հարցաքննութեան են
ենթարկուած մէկ առ մէկ]

Պուսակցութեան Էտիրնէի(10) պատասխանատու
քարտուղար Ապտուլ Ղանի պէյի հարցաքննութիւնը

Նախագահ. — Էտիրնէում տեղահանութիւն տեղի ու-
նեցա՞ւ, թէ՞ ոչ:
Ապտուլ Ղանի պէյ — Այո՛, Էտիրնէում հայերին տե-
ղահանեցին:

Նախագահ. — Ինչպէ՞ս տեղի ունեցաւ:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Տեղեկութիւն չուներմ, Մի օր,
վաղ առաւօտեան, երբ դեռ անկողնու մէջ էի, ինձ ձօս
եկան մի քանի ծանօթ հայեր եւ սկսեցին պատմել տեղի
ունեցած դէպքերի մասին: «Մերոնց մի մասին սալթան,
միւսներին եւս տանելու են» ասելով, ինձանից օգնութիւն
խնդրեցին: Նրանք ինձ օժանդակել էին պուլլարներ
նուաճման ժամանակ(11): Ասացի, որ կ'ը գիտեմ վրայէթի
վարչութիւն եւ հնարաւորին շափ կ'աշխատեմ օգնել: Այ-
նուհետեւ միտսին գնացինք վրայէթ, վայրին սասցի, որ

Նրանք ոչ մի անհուֆիւն չունեն «կամիաէի»(12) Հեա, որ
անմեղ մարդիկ են եւ խնդրեցի նրանց տեղահանութեան
չենթարկել: Վալին տաաց. «Այս մարդկանց մասին ես էլ եմ
մտաւորուած բայց հրամանը խիստ է եւ վերաբերում է
բոլորին(13) (ընդգծումը մերն է — Ա.Փ.) Հիմա այդ ուղ-
ղութեամբ ջանք եմ գործադրում, դուցէ կարողանամ մի
բան անել»: Այս խօսակցութիւնը նոյնութեամբ յայտնեցի
իրենց: Այդ մարդիկ տեղահանութեան չենթարկուեցին,
բայց թէ ինչպէ՞ս եղաւ, դա ես էլ չգիտեմ:

Նախապա՛ւ. — Շատ լաւ, նախքան այդ Հայերի ձեզ
գիմելը, ոչ մի բան չէ՞իք լսել այդ մասին:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Ոչ մի տեղեկութիւն չունէի:

Նախապա՛ւ. — Զէ՞ որ տեղահանութիւնը նրանց գալուց
առաջ էր տեղի ունեցել:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Ո՛չ:

Նախապա՛ւ. — Մինչ այդ, ոչ մէկը չէ՞ր տեղահանուել:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Ո՛չ:

Նախապա՛ւ. — Շատ լաւ, այդ մասին տեղեկանալուց յե-
տոյ որեւէ միջոց ձեռնարկեցի՞ք արդեօք «Միութիւն եւ
Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ձեր մասնաճիւղի մէջ:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Ո՛չ, փաշա, ոչ մի միջոց չձեռ-
նարկեցինք:

Նախապա՛ւ. — Բայց չէ՞ որ «Միութիւն եւ Առաջադի-
մութիւն» կուսակցութեան մասնաճիւղերը միմիայն մահ-
մեռական տարրերի համար չեն ստեղծուել, այլ Օսմանեան
կայսրութեան բոլոր ժողովուրդների համար եւ բարի գոր-
ծի համար աշխատողը...

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Արդէն անունը «Օսմանեան» է՛
Միայն «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» չէ՛...:

Նախապա՛ւ. — Շատ լաւ, սուեալ փայրից տեղահանուող
Հայերի նկատմամբ ի՞նչպէ՞ս եղաւ որ ոչ մի միջոց չձեռ-
նարկեցիք:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Մեծարդոյ փաշա, տեղահանու-

Յիւնը տեղի էր ունենում օրէնքի հիման վրայ: Մենք կարո՞ղ էինք արդեօք հակառակուել պետութեան հաստատած օրէնքին:

Նախագահ. — Օրէնքի մէջ այդպիսի բացայայտ բան կա՞յ արդեօք:

Ապտուլ Ղանի պէճ — Ինչ-որ տեղահանութեան օրէնք են ստում, դրա հիման վրայ էին կատարում: Այն գործադրում էր տուեալ վիլայէթի վայիի կողմից, նոյնիսկ ստիկանութեան եւ ժանտարմի միջոցով: Մենք ինչպէ՞ս կարող էինք միջամտել: Ձէ՞ որ օրէնք կար, ժանտարմ կար:

Նախագահ. — Օրէնքի մէջ ասուած է, որ տեղահանութիւնը կատարուելու է սազմական տեսանկիւնից անհրաժեշտ եղած վայրերում: Միթէ դուք չէ՞իք նկատում, որ մեզ մօտ դրա անհրաժեշտութիւնը չկար, եւ միթէ չէ՞իք կարող դրա աւելորդ լինելու հարցը քննարկել եւ ինչ-որ բան ձեռնարկել այդ ուղղութեամբ:

Ապտուլ Ղանի պէճ — Մեծարգոյ փաշա, սազմական նպէ՞ս անհրաժեշտ լինելու կամ չլինելու մասին մենք ի՞նչ իմանայինք, որ դրա համեմատ որեւէ մի բան ձեռնարկէինք: Վիլայէթը իր վային ունէր, որը կառավարութեան ներկայացուցիչն էր: Օրէնքի հիման վրայ կատարուող այդ գործի համար մենք կարո՞ղ էինք արդեօք «իրաւացի ես» կամ էլ «անիրաւացի ես» տակ նրան:

Նախագահ. — Վային նոյնպէ՞ս հրաման էր ստացել: Այդ հրամանի անտեղի լինելու մասին կարող էր յայտնել:

Ապտուլ Ղանի պէճ — Մեզ այդպիսի բան չստաց: «Դուք ստացէ՞ք», «Գրէ՞ք մեր կենտրոնին եւ դադարեցրէ՞ք տեղահանութիւնը» ասելով, երբեւէ կարգադրութիւն չտեսցի: Վային եթէ տակ, գուցէ մենք էլ գրէինք այդ մասին: Մեծարգոյ փաշա, բոլոր գէպքերում, ես չեմ ստում, որ այդ բոլորը ճիշդ էին: Իրականում, այդ Հայերը կատարեալ պատուի տէր մարդիկ էին: Նրանք պուլգարներին նուանման ընթացքում փրկեցին բաւականին [թուրք] սպայա-

կան ընտանիքներ: Այս բոլորը մենք շատ լաւ տեսնում էինք: Էտիրնէն յանկարծակի հակառակորդին ձեռքն անցնելու ընթացքում, բաւականին ցուալի դէպքեր տեղի ունեցան: Ես ինքս վիրաւորուած վառուում էի հիւանդանոցում՝ ջերմութեան մէջ:

Նախապահ. — Յամենայն դէպս, այդքան տեղեկութիւն ունենալուց յետոյ, դուք պարտաւոր էիք անձամբ դիմելու եւ ձեր ժողովում քննարկելուց յետոյ, բոլորդ միասեղ դիմէիք...

Ապտուլ Ղանի պէյ — Մեծարգոյ փաշա, մեր ժողովներում նման հարցեր չեն քննարկուած: Ես ինքս վալիի մօտ չեմ գնացել, որպէս «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ներկայացուցիչ, այլ այդ [հայերի] արժանիքներն են ստիպել ինձ:

Նախապահ. — Բայց եւ այնպէս, օսմանցի որեւէ մէկի նկատմամբ բռնութիւն գործադրելու հանգամանքը լսելով, ինչպէ՞ս է եղել, որ ոչ մի միջոց չէք ձեռնարկել:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այդ հարցը մեր ժողովի Հեա առնչութիւն չունի: Դա բոլոր օսմանցիներին ուղղելու հարց է: Ինչո՞ւ էք միմիայն ինձ հարցնում:

Նախապահ. — Ո՛չ, բոլոր օսմանցիներին չի վերաբերում: Հարցը [պատերազմական] գործողութիւնների ընթացքում հրամանատարների անհրաժեշտ գտած վայրերի տեղահանութեան մասին է:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ես հրամանատարների հետ որեւէ կապ չեմ ունեցել:

Նախապահ. — Ես չեմ ասում, որ ունեցել ես Միթէ դուք չէ՞իք հասկանում, որ Էտիրնէի հայութիւնը բանակի կամ ռազմական գործողութիւնների հետ ոչ մի առնչութիւն չունէր:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Մեծարգոյ փաշա, Էտիրնէն պատերազմական գօտու մէջ էր մտնում:

Նախապահ. — Ամբողջ երկիրը պարերազմական գօտու

Տէջ էր:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Կալիբուրդի(14) վրայ յարձա-
կուելու գէպքում, կատարելապէս պատերազմական գոտու
Տէջ էր գանուելու, դրա համար էլ մենք ոչ մի բանի
չէինք խառնուում:

Նախապահ — Էտիրնէից տեղահանուածները մեծ մա-
սամբ գնացին Թեքֆուր լեռը(15), այդպէս շէ՛:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այդ մասին կուտփարութիւնը
տեղեակ էր:

Նախապահ — Բնական է, որ դուք էլ գիտէիք այդ
մասին:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այո՛, գիտէի: Իզմիտի կողմից
եւ զարձրին եւ մեծ մասը գնաց գէպի Թեքֆուր լե-
ռը:

Նախապահ — Էտիրնէից հանելով՝ գէպի Թեքֆուր լե-
ռը ուղարկելը արդեօ՞ք սպառնում էր իրադրութիւնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Մեծարգոյ փաշա, այդ արդէն
վալիի գործն է:

Նախապահ — Եսա լա, միթէ անհրաժեշտութիւն
չկա՞ր վալիի անօրինական արարմունքի մասին զեկուցելու:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Մեծարգոյ փաշա, ի՞նչ մասին է
խօսքը:

Նախապահ — Կուսակցութեան մասին է:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Կուսակցութեան համար կարող
էր անհրաժեշտ շինել: Մեր կուսակցութիւնը երբեւէ չէր

կարող միջամտել վալիի գործունէութեանը: Դրա անհրա-
ժեշտութիւնը նոյնիսկ չկար: Եթէ մի բան էլ նկատէր,

սպա խնդրանքի մեւով կարող էր ասել Բոյոբ կուսակ-
ցութիւնները այդպէս են վարում...:

Նախապահ — Ես հրամայելու նկատառումով շատացի:
Մուստաֆա փաշան հարցնում է՝ ճիշտը մահմեդական-
ների օգտին՞ ասելով ի՞նչ էք հասկանում:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Մեծարգոյ փաշա, ի՞նչը բոյոբ
մահմեդականների օգտին է:

Նախագահ — Մի քիչ առաջ ասացիք...

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ես այդպիսի բան չասացի։ Նրբ դուք «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» ասացիք, ես էլ նշեցի, որ այդ իր մէջ ընդգրկուած է բոլորին, քանի որ կրուած է «Օսմանեան Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» անունը։

Նախագահ — Դուք չնկատեցի՞ք արդեօք, որ տեղի ունեցող այդ արարքները անօրինական են։

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ի՞նչ արարքներ...

Նախագահ — Էտիրնէէի տեղահանութիւնը։

Ապտուլ Ղանի պէյ — Մեծարդոյ փաշա, ես այդ գործով չեմ գրադուել Էտիրնէում, ուստի չզիտեմ՝ այդ հարցում իրաւացի՞ էին, թէ՞ ոչ։ Ես չզիտեմ՝ տեղահանուող Հայերի մէջ կայի՞ն արդեօք այնպիսի մարդիկ, որոնք ատնչութիւն ունենային «Կոմիտէի» աշխատանքների հետ կամ ձգտէին խափանել ռազմական գործողութիւնները՝ Այն մասին անտեղեակ լինելու պատճառով, չեմ կարող որոշակի կարծիք յայտնել։ Մեծարդոյ փաշա, մեզ յայտնի է, որ ես Էտիրնէցի չեմ, Ես Էտիրնէում եմ գտնուել պաշարման ժամանակ, այն էլ վիրաւոր վիճակում։ Բնակչութեան հետ շփում չեմ ունեցել, որպէսզի կարողանայի կարծիք յայտնել մարդկանց լաւ կամ վատ յատկանիշների մասին։ Իմ իմացածը միայն այդ մի քանի պատուաւոր մարդիկն են, որոնք կապալառու լինելու հանդամանքով յաճախ այցելում էին իմ պատկած հիւանդանոցը։ Էտիրնէն գրաւելու ընթացքում, նրանք պուլղարներից պաշտպանեցին մեր զինուորականների աներն ու ընտանիքները։ Այդ ժամանակ, ես հասկացայ, որ այդ մարդիկ կատարելապէս լաւ օսմանցիներ են։ Պուլղարական դրօշը բարձրացնելուց յետոյ, մի շարք մարդիկ, այդ թւում եւ քրիստոնեայ մեր Հայրենակիցները, պուլղարներից առաւել, սկսեցին խաղալ մահմեդականների պատուի հետ։ Հակառակ այդ բոլորին, այս մարդկանցից ոչ մէկը նման

արարք չգործադրեց: Ուստի նրանց մասին ինչ որ գիտէի, զնացի եւ յայտնեցի վալիին: Իսկ վալիի կատարած արար-
մունքի իրաւացի կամ անիրաւացի լինելը ուստիկանու-
թեան տեսուչը կարող է յայտնել: Տուեալ ժամանակ, ես
բնաւ չեմ գրադուել կարգապահական հարցերով:

Նախապահ — Պատասխանէ՞ք մեծարդոյ փաշայի հար-
ցին:

Յանձնաժողովի անդամ՝ զենեքալ-մայոր Չեքի փաշա
— Այս արարքի իրաւացի կամ անիրաւացի լինելու հարցը
հասկանալու համար փայլուն օրինակ է ձեզ ծանօթ
պատուաւոր մարդկանց տեղահանելու նախաձեռնութիւնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այդ նախաձեռնութեան հարցը
ինձ համար մութ է: Միտքս կիսատ մնաց: Նրանք եկան
ինձ ստացին այդ մասին, ես էլ զնացի յայտնեցի վալիին:
Ինչպէս երեւում է, զբանից յետոյ տեղահանութիւն տեղի
չունեցաւ: Ես չգիտեմ, զուցէ, իմ բարեխօսելուց յետոյ
այդ երկուսի տեղահանութիւնը չկատարուեց:

Չեքի փաշա — Միթէ այդ արարքը լիովին չի՞ բա-
ցայայտում տեղահանութեան իրաւացի կամ անիրաւացի
լինելու հարցը:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ի՞նձ նկատի ունէ՞ք, փաշա Ըստ
իս, այդ արարքը բաւարար չէ: Այդ երկու հոգին արդէն
տեղահանութեան չենթարկուեցին:

Չեքի փաշա — Այդ պատուաւոր մարդկանցից եր-
կուսը:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այո՛:

Չեքի փաշա — Այդ պատուաւոր մարդկանց տեղահա-
նութեան ենթարկելը անիրաւացի մի արարք է:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Հնարաւոր է:

Չեքի փաշա — Քանի որ այդ արարքը օրինական չէ,
ուրեմն այդ երկու հոգու համար էլ անիրաւացի է: Հետե-
ւաբար ձեր [չբջանային] կուսակցութիւնը կարող էր յի-
շեցնել, կամ ինչ-որ այլ ձեւով մերժել կատարութեան

կողմից անօրինական կատարուող այդ տեղահանութիւնները:

Ապտոււլ Ղանի պէյ — Մեծարդոյ փաշա, այսուհանդերձ էտիրնէում համընդհանուր տեղահանութիւն տեղի չունեցաւ: Ես խնդրում եմ, որպէսզի դուք տարբերէք էտիրնէի դէպքը այլ վիլայէթներում տեղի ունեցած [տեղահանութեան եւ կատարածի] հետ: Տեղահանութիւնը սուանձին գործ է: Այդ մասին կառավարութիւնը օրէնք հրատարակեց: Ռեւեն կառավարութիւնը, նախարարները հաւանութիւն տուել են այս խնդրին, եւ ինչի հիման վերայ հաւանութիւն տալը չի աւնչւում «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան էտիրնէի մասնաճիւղի հետ... (16):

Էսկիշեհիի պատասխանատու քարտուղար
Գոկտ. Պեսիմ Զուհաի պէյի հարցաքննութիւնը

Նախապահ — Էսկիշեհիում տեղահանութիւն տեղի ունեցա՞ւ, թէ՞ ոչ:

Զուհաի պէյ — Այո՛, բայց ես տեղեակ չեմ:

Նախապահ — Դուք այդտեղ չէ՞րք:

Զուհաի պէյ — Ոչ:

Նախապահ — Դրա հետեւանքների մասին որեւէ բան չէ՞ք լսել:

Զուհաի պէյ — Մեծարդոյ փաշա, ինչի՞ մասին:

Նախապահ — Դուք չէ՞ք լսել, արգեօք, որ հայերի տեղահանութեան ժամանակ փաստարբաններ են կատարուել: Այսինչ ճամբով են գնացել, մի մասը կոտորուել է, մի մասի նկատմամբ բռնութիւններ են գործադրուել, նրանց ունեցուածքը կողոպտուել է, եւ այլն:

Զուհաի պէյ — Մեծարդոյ փաշա, տեղեակ չեմ:

Նախապահ — Էսկիշեհիում այդպիսի բաներ եղե՞լ են, թէ՞ ոչ:

Զուգարի պէ՛յ — Ո՛չ:

Նախագահ — Լքեալ գոյքի մասին որեւէ բան դիտէ՞ք:

Զուգարի պէ՛յ — Լքեալ գոյքի հարցով զբաղուած էր «Յատուկ յանձնաժողովը»: Դրա համար էլ ես այդ հարցով չեմ զբաղուել:

Նախագահ — Նախքան էսկիշեհերի պատասխանատու քարտուղար լինելը, ի՞նչ պաշտօն էք ունեցել:

Զուգարի պէ՛յ — Փարահիսարու՛մ էի:

Նախագահ — Փարահիսարու՛մ պատասխանատու քարտուղար էիք:

Զուգարի պէ՛յ — Այո՛:

Նախագահ — Այդտեղ տեղահանութիւն տեղի ունեցա՞ւ, թէ՛ ոչ:

Զուգարի պէ՛յ — Այո՛, տեղի ունեցաւ:

Նախագահ — Ինչպէ՞ս տեղի ունեցաւ:

Զուգարի պէ՛յ — Տեղի կառավարութիւնը տեղահանութեան վերաբերեալ հրաման էր ստացել, եւ դրա հիման վրայ տեղահանութիւնը կատարուեց:

Նախագահ — Բայց դիտէ՞ք որ բուսականին բռնութիւններ են գործադրուել:

Զուգարի պէ՛յ — Մեծարդոյ փաշա, ես տեղեակ չեմ:

Նախագահ — Մենք այդ բոլորի մասին տեղեակ ենք, որովհետեւ Փարահիսարու՛մ տեղի ունեցած զէպքերի վերաբերեալ մի գործ ունենք:

Զուգարի պէ՛յ — Ես չեմ կարծու՛մ, որ Փարահիսարու՛մ այդպիսի բռնութիւններ են տեղի ունեցել, որովհետեւ ես ինքս այնտեղ էի գտնու՛մ, Բոլորն էլ գո՛հ էին:

Նախագահ — Ձեր գտնուած տեղը Փարահիսարի Շարքին չէ՞ր (17):

Զուգարի պէ՛յ — Ո՛չ էֆենտի, Աֆիսն Փարահիսարն էր:

Նախագահ — Մինչեւ լքեալ գոյքի յանձնաժողովի կազմուելը, էսկիշեհերու՛մ մի շարք տարօրինակ արարքներ են տեղի ունեցել, ինչպէ՞ս է եղել, որ դուք այդ

ժաօին տեղեակ չէք:

Զուհտի պէ՛ւ – Այդ բոլորը իմ ժամանակ տեղի չի ունեցել, դուցէ իմ պաշտօնավարութիւնից առաջ է եղել:

Takvim-i Vekayi, 23 Haziran 1335 (1919) № 3589

ԵՐՐՈՐԳ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ(18)

1335 թ. (1919) Յունիսի 28, Ծարաթ

Նախագահ – Ապտուլ Ղանի պէյը թող մնայ, միւսներին տարէ՛ք: (Ապտուլ Ղանի պէյից քացի, միւս մեղադրեալները դուրս են հանում դատարանի դահլիճից, այնուհետեւ նախագահը խօսքն ողղելով արձանագրող Ծէֆիք պէյին, ասում է).

– Մի հեռագիր է ստացուել, կարգացէ՛ք:

(Քարտուղարը կարդում է):

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐ ԱՏԵԱՆԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆԸ

Թերթերում կարգացինք «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան հարկնէի պատասխանատու քաղաուղար՝ Ապտուլ Ղանի պէյի գատավարութեան ժաօին՝ Նրա առած ցուցմունքները բոլորովին չեն համապատասխանում իրականութեանը: Գոյութիւն ունեցող փաստերն ապացուցում են, որ ինքը մասնակցել է հարկնէի հայերի տեղահանութեանը: Օրինակ, տեղահանումների մի ժաօի գոյքը յափշտակելուց յետոյ միւսներինը վաճառել են իրենց մերձաւորներին, այն էլ՝ իր արժէքի 2-3 տոկոսով: Մեր կրած կորուստը շափազանց ծանր է: Տարագրուածներից ետ են վերադարձել 100-ից միմիայն 30 տոկոսը: Բոլորին յայտնի է, թէ վերոյիշեալը ինչպիսի՞

ազգու ներգործութիւն է ունեցել տեղահանութեան հարցում: Մենք խնդրում ենք՝ արդարութիւնը միանգամայն բացայայտելու համար, մի անկողմնակալ յանձնախումբ ուղարկել էօրինէ:

Լեւոն Մերամէթեան, Կարապետ Եսզընեան, Արմենակ Կիւրճեան, Ալթունեան, Ալէքսան Ծըրըքեան, Հայկ Քիւրքեան, Ասատուր Պողարճեան, Թաղէոս Օրաշեան, Բիւզանդ Ջուայեան, Տիգրան Էսերեան, Գրիգոր Չաքըրեան, Արթին Օհանեան, Արթին Թերզեան, Ենորթ Աւետիքեան, Խաչիկ Նազարեան:

Նախագահ. — Դուք ի՞նչ կ'առաջարկէք այս հեռագրի մասին:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ի՞նչ ասեմ, այն ազգային սխալաբանութեան արդիւնք է իւրաքանչիւր մարդ իր ուզածի պէս կարող է արտայայտուել: Այնուհանդերձ, բոլորն էլ սպասուում են իրենց ասածը փաստելու, այդպէս չէ՛, մեծարդոյ փաշա: Հետեւաբար, նրանք պէտք է, որ դատարան ներկայանան եւ ապացուցեն, թէ ես ի՞նչ ձեռով առնչութիւն եւ ինչպիսի ազդեցութիւն եմ ունեցել տեղահանութեան գրայ: Մեծարդոյ փաշա, ես միշտ ասել եմ եւ կը պնդեմ ճշմարտութիւնը, որ բոլորովին առնչութիւն չեմ ունեցել տեղահանութեան հետ եւ այդ առթիւ ոչ մի ազդեցութիւն չեմ բանեցրել, սպրանք չեմ վերցրել եւ ոչ էլ շարաշահել իմ [պաշտօնը]: Մեծարդոյ փաշա, նրանց էլ ուղարկած հեռագիրը, ըստ հուստեան, ինձ չի վերաբերում, ուղարկած հեռագիրը, ըստ հուստեան, ինձ չի վերաբերում, ուղարկած է իմ ազգի հասցէին, որովհետեւ իմ միջոցով ուղում են դատապարտել իմ ազգը:

Նախագահ. — Տեղահանութեան ընթացքում դուք էօրինէ՞՞ում էիք:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այո՛, էօրինէում էի:

Նախագահ. — Դուք մշտապէս այդանձն էիք դառնում:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Երբեմն գալիս էի Ստամբուլ:

Նախապահ, — Ինչո՞ւ էիք դալիս Ստամբուլ:

Ապտոււ Ղանի պէ՛յ — Թոյլաւութիւն էի վերցնում: Ընտանիքս այստեղ էր Բարեկամներս, ազգականներս նոյնպէս այստեղ էին գտնուում:

Նախապահ, — Տեղահանութիւնը որքա՞ն տեւեց:

Ապտոււ Ղանի պէ՛յ — Ես ուշադրութիւն չեմ դարձըրել դրան: Ես ճիշդ եմ ասում: Տեղահանութեան չեա առջնութիւն չեմ ունեցել: Ժշմարտութիւնը կը բացայայտուի այն ժամանակ, երբ այդ Հարցումները ուղղուեն էտիրնէի վայրին, ոստիկանապետին, ժանտարմին, [տեղահանութեան] յանձնաժողովին: Հետաքննչական յանձնաժողով են պահանջում էտիրնէից: Ես էլ եմ ուզում: Թող մի անկողմնակալ յանձնաժողով գնայ եւ ամէն ինչ բացայայտի:

Նախապահ, — (Խօսքն ուղղելով դաստիսազին): Այ՞ չեա ուղրի կապակցութեամբ որեւէ Հարց ունե՞ք:

Իստափապի օգնական Սաքիբ պէ՛յ — Ո՛չ, մեծարգոյ փաշա, չեա քննչական յանձնաժողովի անհրաժեշտութիւնը չկայ:

Նախապահ, — Էտիրնէում տեղահանութիւնը երկար չի տեւել: Այդ կարճ ժամանակամիջոցում մի քանի անգամ Ստամբուլ գնալ գալը՞...

Ապտոււ Ղանի պէ՛յ — Ո՛չ, է՞թենտի, այդ մասին չգիտեմ: Եթէ թոյլ տար, տեղի ունեցածը կը բացատրեմ: Ինչոր կատարում էր, ես տեղեկանում էի թերթերից: Այդ վայրերում, տեղահանութեան Համար յատուկ օրեր էին նշանակում եւ մարդկանց զգուշացնում, որ 10-15 օր յետոյ ենթարկուելու են տեղահանութեան: Մեծարգոյ փաշա, էտիրնէում այդպիսի բաներ տեղի չունեցան: Ինչպէս ասացի, մի առաւօտ նկատեցինք, որ տեղահանութիւն է կատարուել: Մի շարք վայրերում, էտիրնէն սահմանամերձ դօտուց գտնուում էր 40-50 մետր չեա ուրութեան վրայ «կում» թաղամասում սահմանը գտնուում էր 50 մետր

Հեռաւորութեան վրայ, ուստի բաւական թւով փա-
խրասականներ ելումուտ էին անում այդ կէտերից: Այս
երեւոյթը կանխելու համար էլ տեղաւանութիւնը գոր-
ծադրուեց, կարծում եմ ամէն ինչ պարզ է: Տեղաւանու-
թիւնը տեղի էր ունեցել մէկ գիշերուայ ընթացքում: Այդ
մասին իմացանք առաւօտեան: Այնպէս որ, տեղաւանու-
թիւնը ամիսներ շտեւեց: Այն գործադրուեց մէկ գիշե-
րուայ ընթացքում: Մեծարգոյ փաշա, այդ օրը ես գըտ-
նրում էի Կախուղում: Ես չեմ թաքցնում իրողութիւնը
եթէ տեղաւանութեան ընթացքում Կախուղում գտնուելը
մի յանցանք է, ուրեմն տուեալ ժամանակ բոլոր այնտեղ
գտնուողները մասնակից պէտք է գտնուային կատարուած
այդ յանցագործութեանը:

Նախապա՛ւ. — Բնական է, որ Կախուղում գտնուելը չի
կարող յանցանք համարուել Տեղաւանութեան ընթաց-
քում մի շարք բռնութիւններ են տեղի ունեցել, դուք
թաքցնում էք այդ բոլորը՝ «չգիտեմ» տակով:

Ապտու՛ւ Ղանի պէ՛յ — Ո՛չ, փաշա, իմ չիմացած բանի
մասին ի՞նչ կարող եմ ասել:

Նախապա՛ւ. — Տեսէ՛ք, դուք տեղաւանութեան մասին
իրազեկ էք, իսկ գործադրուած բռնութիւնների մասին
ձեզ անտեղեակ էք աւում:

Ապտու՛ւ Ղանի պէ՛յ — Մեծարգոյ փաշա, տուեալ ժա-
մանակ Կախուղում ով գտնուէր, այդ տեղաւանութեան
մասին տեղեակ պիտի լինէր: Ես հիմա ենթադրելում եմ
հարցաքննութեան, ուստի այդ առթիւ ձեզ յայտնում եմ,
եթէ հիմա Կախուղի քաղաքապետին էլ բերէք, նա եւս
նոյն պատասխանն է տալու: Յետոյ, Կախուղի թաղերից
նոյն պատասխանն է տալու: Այս է իրո-
ւէք, նա եւս նոյն պատասխանն է տալու: Այս է իրո-
ղութիւնը: Բացի այդ, «չարաշահում» են տաւած, բայց չէ՞
որ այդքան ֆինանսական քննիչներ եկան եւ ստուգեցին,
Կախուղում կառավարական գործերը սովորական ընթացք

են ունեցել Այս էլ բնական է, որ կառավարութիւնը բացայայտում է տեղի ունեցող շարաշահումները: Ես ի՞նչ կարող եմ ասել այդ շարամիտ հեռազրի մասին: Կառավարութեան կողմից կատարուած հետաքննութեամբ եթէ ապացուցուի իմ յանցադործութիւնը, ապա այդ ժամանակ ես ոչ մի ասելիք չունեմ: Էտիրնէն շատ մօտ է Ստամբուլին. նոյնիսկ այդտեղ ինչ-որ կատարում էլ՝ Ստամբուլը անմիջապէս տեղեակ էր լինում:

Նախապա՛ւ. — Էտիրնէում տեղահանութիւնը այլ վայրերի նման տեղի չէ ունեցել, այդպէս չէ՞: Էտիրնէում հայերի հետ տեղահանուել են նաև յոյները:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Էտիրնէո՛ւմ, փաշա՛ ս'չ, այդ պիտի բան տեղի չի ունեցել:

Նախապա՛ւ. — Նրանք բոլորը միանգամ ից տեղահանուեցին:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Էֆենտի, չեմ կարծում, որ Էտիրնէում այդպէս եղած լինի, լա՛ւ չեմ յիշում: «Պալքաններին» «Իսթիքանճայի»(19) կողմերի ծովեզերեայ շրջանի յոյներին տեղափոխեցին մի այլ տեղ: Այդ մասին ես այդպէս եմ լսել:

Նախապա՛ւ. — Էտիրնէից միայն հայերի՞ն տեղահանեցին:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Այո՛, Էտիրնէից միայն հայերին տեղահանեցին, այն էլ ոչ ամբողջովին:

Նախապա՛ւ. — Ինչո՞ւ:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Ես այդ մասին չգիտեմ:

Նախապա՛ւ. — Ասում են, որ յանախակի Ստամբուլ գնալով, դուք հրահանգներ էք ստացել կենտրոնական կոմիտէից:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Ի՞նչ հրահանգ:

Նախապա՛ւ. — Տեղահանութեան մասին:

Ապտուլ Ղանի պէ՛յ — Տեղահանութեան ժամանակ ես ինքս տարին մէկ-երկու անգամ եմ եղել Ստամբուլում:

Այն տարի, երբ տեղի ունեցաւ տեղահանութիւնը, ես Սեպ-
տեմբերին եկայ [Ստամպուլ], որովհետեւ Համազումար
կար. Ես Համազումարի Համար էի եկել: Նոյնիսկ ինձ Հեռ
բերեցի իմ ընտանիքը: Թոյլտութիւն վերցրի եւ մօտ 3
ամիս մնացի Ստամպուլում: Տեղահանութեան
վերաբերեալ ես հրահանդ չեմ ստացել: Տեղահանութեան
վերաբերեալ կենտրոնական կոմիտէից միայն մէկ անգամ
դրութիւն եմ ստացել: Ըստ իմ իմացածի, այդպիսի գրու-
թիւն ստացան բոլոր [պատասխանատու քարտուղարները]:
Այն գրութեամբ էր «ընդհանուրին» անուան տակ Պրուսայի
իւստիտուտը իսկապէս պէյը, ինչպէս նաեւ միւս
պատասխանատու քարտուղարներից մի քանիքը,
անունները չեմ յիշում, տուն գնելու Համար կուսակցու-
թիւնից Հեռացուեցին: Մի հրաման էլ եկաւ, որտեղ
ստուած էր. «Զգոյշ եղէ՛ք, ո՛չ մէկը ապրանք չվերցնի»:
Արանից բացի ո՛չ մի հրահանգ չեմ ստացել:

Նախապա՛ւ. — Դուք իսկինչում քննի՛չ էիք:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այո՛:

Նախապա՛ւ. — Որքա՞ն ժամանակ աշխատեցիք որպէս
քննիչ:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Մինչեւ վերջ:

Նախապա՛ւ. — Զեր մասնաճիւղում ոչ-մահճետական
անդամներ կային:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այո՛, կային, բայց ո՛չ կենտրո-
նական յանձնախմբի մէջ:

Նախապա՛ւ. — Հապա որտե՞ր:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ծարթայինների մէջ:

Նախապա՛ւ. — Ո՞ր ազգից:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Հրեաներ էլ կային, այլ ազգե-
րից էլ կային:

Նախապա՛ւ. — Հայերից կային:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Կարծեմ կային, բայց չեմ
կարողանում յիշել, մեծարդոյ փաշա, շատ անուններ կա-

յին: Բոլոր անդամների թիւը 1500-ից աւելի էր, դրո՜համար էլ չէմ կարողանում յիշել: Ինչպէս գիտէք, այ՞ տակարգ դրութեան պատճառով, ժողովներ տեղի չէին ունենում, ուստի անդամների մեծ մասին չէմ ճանաչում:

Նախագահ. — Այդ հայերից ոչ մէկը ձեզ չգիտե՞ց՝ Տեղահանութեան ժամանակ որեւէ բողո՞ք կամ նախաձեռնութի՞ւն...

Ապտուլ Ղանի պէյ — էֆենտի, եկան գիտեցին եւ իրենց շտաբադրելու համար միջամտեցինք, այս մասին առաջին հարցաքննութեան ժամանակ էլ ստացի Ռւրի՞ որեւէ մէկը այդ հարցով չի գիտել: Անձնական հարցերով անկուսակցական հայեր շատ են եկել մօտա:

Նախագահ. — Ոչ մէկը չբողոքե՞ց:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ո՛չ, մեծարգոյ փաշա, մինչեւ հիմա ոչ մի բողոք չի եղել:

Նախագահ. — Ինչ-որ մի հայ պատգամաւոր է եղել էտիրենից, որին արտաքսել են գէպի Թեքֆուր լեռը, ճանաչու՞մ էք նրան:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այո՛, մեծարգոյ փաշա, ճանաչում եմ:

Նախագահ. — Այդ անձնաւորութիւնն այդ ժամանակ արտորու՞եց:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Այո՛, փաշա:

Նախագահ. — Նա տարագրուել է իր ընտանիքի՞ հետ:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Կարծում եմ, մեծարգոյ փաշա:

Նախագահ. — Այդ պատգամաւորի դոյքն ու ունեցուածքը կոդուպտուել, փանաքի է ենթարկուել եւ ընդհանրապէս ծայր ստորինան շարաշահումներ են եղել:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Մեծարգոյ փաշա, կոդուպտից տեղեկութիւն չունեմ, բայց տեղահանուածների ամբողջ ունեցուածքը փանառուեց: Բնաւ չեմ կարծում, որ նրանց ունեցուածքը ենթարկուած լինի յափշտակութեան: Ես երեք տարի պաշտօնավարել եմ տեղահանութիւնից յետոյ՝

Այդ ժամանակ կողոպուտի մասին չլսեցինք, հիմա ենք
լսում: Եթէ քննութիւն կատարուի, կը բացայայտուի, որ
դա լուկ խօսակցութիւն է:

Նախապէս, — Խօսակցութիւն է, թէ ոչ, չգիտեմ, բայց
եր խնդրանքում(20) ասում է. «...Չնայած որ աղջիկս գի-
նուորականի կին էր, բայց միայնակ մնալով ուզարկեցին
այստեղ: Մեր տան բոլոր կահկարասիները վաճառուեցին
Ինքս էլ մի ծեր հողեւորական լինելով գրկուած էի
ապրուստի բոլոր միջոցներէց: Չնայած որ գիմեցի վալիին
եւ այլ անհրաժեշտ պաշտօնատեղիներ, բայց ոչ մի ար-
եւ գիւնքի չհասայ: Ի վերջոյ, աղջիկս մահացաւ քաղցից»:
Տեանում էք, մի ծեր քահանայ տարիներով առանց
ապրուստի է մնացել Թեքֆուր լեռում:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ես ի՞նչ կազ ունեմ դրա հետ

Նախապէս, — Հարցն այն է, որ դուք ճանաչել էք
Իրան Այսպիսի հարցով նա գիմե՞լ է արդեօք ձեզ:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ո՛չ, չի գիմել:

Նախապէս, — Նա գիմել է մի շարք պաշտօնատեղի-
ներ, միթէ այդ հարցով ձեզ չի՞ գիմել:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Ո՛չ, մեծարգոյ փաշա:

Նախապէս, — Այդպիսիների նկատմամբ միթէ անհը-
րաժեշտ չէ՞ր օգնութեան ձեռք մեկնել:

Ապտուլ Ղանի պէյ — Իմ շիմացած բանի համար
ինչպէ՞ս օգնէի: Օժանդակութեան հարցով ինձ մօտ եկած
որեւէ մէկին, եթէ հնարաւորութիւն լինէր, ես կ'օգնէի:

Նախապէս, — Խօսքը ոչ թէ նիւթական օգնութեան,
այլ նման ծանր կացութիւնից փրկելու մասին է, Շտաւ լաւ,
Դուրս տարէք դահլիճից:

Էսկիշէհիբի պատասխանատու քարտուղար
Պեսիմ Ջուհաի պէյի հարցաքննութիւնը

Նախապէս, — Էսկիշէհիբում «Թեքֆուր»-ը մահ-
տուս է կա՞ր, թէ՞ ոչ:

Չուհաթի պէջ - Չկար:

Նախադաւ - Երբեւէ կազմակերպուեց:

Չուհաթի պէջ - Ո՛չ:

Նախադաւ - Տուեալ վայրը դաւուում է բանուկ ճապարհի վրայ, տեղահանութեան ընթացքում ինչպիսի՞ տեսարանների տկանատես եղաք, կամ ինչպիսի՞ բողոքներ եղան:

Չուհաթի պէջ - Ինչպէս նախապէս նշեցի, տեղահանութեան ընթացքում, ես էակիշեհիրում չէի, այլ Աֆրոն-Պարահարում, ուստի տեղեակ չեմ, թէ ի՞նչ է տեղի ունեցել այնտեղ:

Նախադաւ - Շատ լաւ, վերադարձից յետոյ ի՞նչ իմացաք այդ մասին:

Չուհաթի պէջ - Ես 1333 (1917) թուականին եկա՞մ Տեղահանութեան մասին ոչինչ չեմ լսել:

Նախադաւ - Էակիշեհիրում տեղահանութիւն տեղի ունեցել է արդեօք:

Չուհաթի պէջ - Այո՛:

Նախադաւ - Անշուշտ, դրա հետքերը պէտք է ո՞ր նկատած լինէ՞իք:

Չուհաթի պէջ - Ինչպիսի՞ հետքեր, փաշա:

Նախադաւ - Շատերի խանութներն են փակուել, շատերի տան կահկարասին վաճառքի ենթարկուել, շատերի՞ տներն են բռնադրաւուել:

Չուհաթի պէջ - Դա տեղի է ունեցել ամէն տեղ: Այդ տեղ մի յանձնախումբ կար, երեւի ստացած հրամանի համաձայն, դրսից եկող դազթականներին(21) տեղահանուած հայերի տեղերն էին բնակեցնում: Ես չգիտեմ փոխարէնը մի բան վերջնա՞ւմ էին, թէ՛ ոչ:

Նախադաւ - Նրանց հանդէպ ի՞նչ կարծիք ունէ՞իք՝ Այն, ի՞նչ կատարուում էր, կարող է՞ր արդարացի համարուել:

Չուհաթի պէջ - Այդ իմ պարտականութեան մէջ չէ՞

ժամուս, մեծարգոյ փաշա, ես չեմ գրադուել:

Նախապա՛ւ, — Միթէ երկրի ամբողջ բնակչութեան վերաբերող Հարցերի քննարկումը ձեր պաշտօնավարութեան մէջ չէ՞ր մտնում:

Զու՛ւտի պէ՛ս — Մեծարգոյ փաշա, ես գրադուում էի ժողովների գումարման Հարցերով:

Նախապա՛ւ, — Միթէ այդ Հարցը ժողովի օրակարգ չէ՞ր կարող դառնալ:

Զու՛ւտի պէ՛ս — Այն ժամուս է կառավարութեան պարտականութեան մէջ:

Նախապա՛ւ, — Ես չեմ ասում, որ դուք ինչ-որ բան ձեռնարկէիք, այլ այն, որ ձեր տեսած կամ լսած դէպքերն ի՞նչ միտք էին առաջացնում ձեր մտ: Դուք Հաւանութիւն տալի՞ս էիք կատարուող իրադարձութիւններին, թէ՞ անտեղի արարք էիք համարում այն:

Զու՛ւտի պէ՛ս — Անկասկած, անտեղի արարք էի համարում:

Նախապա՛ւ, — Այդ դէպքում, տեղի ունեցող իրադարձութիւնների շուրջ կենարոնական կամխոտէին կամ վիշապի դեկավարութեանը որեւէ զեկուցազիր կամ բանաւոր տեղեկութիւն տուեցի՞ք, թէ՞ ոչ:

Զու՛ւտի պէ՛ս — Ես անհրաժեշտ չէի գտնում այդ Հարցի կապակցութեամբ Հարցում անել ինձ թուաց, որ տեղահանութեան վերաբերեալ իմ կարծիքն էք Հարցնում:

Նախապա՛ւ, — Տեղահանութեան վերաբերեալ ձեր անձնական կարծիքը, եթէ յայտնէք, աւելի լաւ կը լինի: Դուք ինչպիսի՞ միջոցներ ձեռնարկեցիք երկրում կատարուող տեղահանութիւնների եւ կամ գործադրուող բռնութիւնների նկատմամբ:

Զու՛ւտի պէ՛ս — Մեծարգոյ փաշա, այդ խնդիրն իմ իրաւասութեան մէջ չէր մտնում: Ուստի այդ Հարցի կապակցութեամբ ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախապա՛ւ, — Ես Հարցը դնում եմ ոչ թէ պաշտօնա-

կան պարտականութիւն ունենալու, այլ հայրենասիրական պարտքի զգացումից ելնելով, կամ էլ ժողովների օրակարգ զարժնելու տեսանկիւնից:

Չու.Լ.տի պէջ — Մեծարգոյ փաշա, ես ինքս լիազօր էի՝ Գիտէք, որ լիազօրի պարտականութիւններն այնքան էլ բարձր պաշտօն չի համարոււմ: Այդպիսի գործերով զբաղուողները պէտք է, որ օրէնսդրական իշխանութիւն ունենան, այսինքն՝ պատգամաւորներ կամ ծերակոյտի անդամներ լինեն:

Նախապա՛ւ. — Օրէնսդրական իշխանութիւնը ձեր միջոցով տեղեակ պիտի լինի: Նրանց ընտրել եւ այդպէ՛ս թողնելը հիշդ չէ՛:

Չու.Լ.տի պէջ — Ես ինքս չգիտէի, որ օրէնսդրական իշխանութիւնը մեր միջոցով տեղեակ պիտի լինի այդ հարցերի մասին:

Նախապա՛ւ. — Ես չեմ կարծոււմ, որ այդ խնդրու՛մ չգիտենալու հարց լինի: Չէ՞ որ դուք մասնակցու՛մ է՞ք օրէնսդրական իշխանութիւնը կազմող պատգամաւորները՛ ընտրութիւններին:

Չու.Լ.տի պէջ — Անկասկած:

Նախապա՛ւ. — Ուրեմն՝ ընտրելուց յետոյ, պատգամաւորներին օգնելը անհրաժեշտութիւն է՛:

Չու.Լ.տի պէջ — Մեր պարտականութիւնը միմիայն այն է, որ նրանց շատ ձայն տրուի:

Նախապա՛ւ. — Բայց չէ՞ որ նրանց քաջաչեւողներին է գերաբերուելու լաւ կամ վատ պաշտօնավարութեան ընթացքու՛մ մեռ.ք բերուած թէ՛ յաջողութիւնն եւ թէ՛ անթանքը: Չէ՞ որ դուք ներքին կարգով դիմու՛մ էք ժողովրդին, չոր այս մարդը պրծանի է երեւոթիտան ընտրուելու համար: Այնպէս որ, տուեալ անձնաւորութեան լաւ պաշտօնավարութեան համար միթէ՛ այդ թաղամասից օժանդակութիւն ցոյց տալը անհրաժեշտութիւն չէ՞ր: Այդպիսով, ձեր ջանադրութեամբ ընտրուած պատգամաւոր-

ներին ձեր կողմից թէկուզ եւ մի փոքր տեղեկութիւն
տալը, կարծում եմ, որ լաւ կը լինէր, քանի որ նրանք
իրենց հերթին կ'օգնէին եւ կը բարեխօսէին նա-
խարարներին: Այդպիսի բան տեղի ունեցա՞ւ, թէ՞ ոչ:

Ջուլիաի պէս — Ո՛չ, էֆենտի:

Նախապա՛ւ. — Վերջապէս, գիտէ՞ք ինչ, [մարդիկ] եկել
են այն համոզման, որ ՎՄԻ-ի թիւն եւ Առաջագիտութիւն՝
կուսակցութեան մի շարք ղեկավարների նախաձեռնու-
թեամբ տեղի ունեցած տեղահանութեան եւ կոտորածի
հարցում եթէ մասնաճիւղերը օժանդակութիւն ցոյց չտա-
նէր նրանց, ապա այդ աստիճանի սղքերդութիւն տեղի
չէր ունենայ: Հեռեւարար, նշում է, որ կուսակցութեան
մասնաճիւղերն անուղղակի մասնակցութիւն են ունեցել
[տեղահանութեան եւ կոտորածներին]: Իսկ մասնաճիւղերի
[պատասխանատուութիւնն էլ ընկնում է լիազօրների վրայ,
ի՞նչ կ'ասէք այդ մասին:

Ջուլիաի պէս — Ես չեմ կարծում եւ չեմ էլ լիչում,
որ իմ գանուած վայրերում տեղահանութիւնների ընթաց-
քում դէպքեր պատահած լինեն:

Նախապա՛ւ. — Կարող է պատահել, որ տեղահանութիւ-
նը ձեր գտնուած վայրերում էլ տեղի է ունեցել: Ինչպէս,
երեւում է, հարցը լաւ չկարողացայ ձեռնկերպել: Այսպէս,
ստույգ է, որ տեղահանութիւնների ընթացքում բաւական
նաշափ կոտորածներ, կողույտ եւ յափշտակութիւններ
են եղել: Դա հաստատուեց նաեւ այստեղ տեղի ունեցած
մի շարք դատաքննութիւններում: Այնպէս որ, սղքերդու-
թիւնը շատ սահմանափակ ձեւով կը կատարուէր, եթէ
մասնաճիւղերը միահամուռ ձեւով չհամապարձակեցին [կեն-
սիրտական կոմիտէի] Հեա Մեղաւորներն իրենց պատիժը կը
կրէին, եւ այս հարցն էլ այսքան երկար չէր ձգձգուի:
Այսպիսով, դուք էլ, մասնաճիւղի լիազօր եւ պատասխա-
նատու քարտուղար լինելով հանդերձ, մասնակցութիւն էք
ունեցել այդ դործին: Ի՞նչ կ'ասէիք այդ մասին:

Զուհտի պէ՛յ — Մեծարդոյ փաշա, ձեր բացատրութիւնից եւ հասկացոյ, որ տեղահանութեան հետեւանքով մի շարք կոտորածներ եւ այլ բաներ են տեղի ունեցել, եւ այդ բոլորը խրախուսուել է մասնաճիւղի կողմից...

Նախագահ. — Կամ էլ օժանդակութիւն է ցոյց տրուել:

Զուհտի պէ՛յ — Այո՛, կամ էլ օժանդակութիւն է ցոյց տրուել, եւ այդպէս էլ հասկանում եմ: Ուրեմն իմ շքանում տեղի ունեցած տեղահանութեան ընթացքում կոտորած եւ այլ բռնութիւններ չլինելու պատճառով ակնհայտ է դառնում, որ այդ խնդրին մասնակցութիւն կամ ազդեցութիւն չեմ ունեցել:

Նախագահ. — Ես մի քիչ առաջ հարցրեցի, էսկիչէհէրում ձեր տեսած կամ լսած վաստարաքների մասին որեւէ դժգոհութիւն յայանեցի՞ք, կամ բողոքարկեցի՞ք, թէ՞ ոչ: Այդ մասին ասէ՛ք:

Զուհտի պէ՛յ — Չեմ արել:

Նախագահ. — Ձեզ նման լիազօրները եւ պատասխանատու քարտուղարները, եթէ բողոքէին, ապա ակնյայտ է, որ այդ խնդիրը այդպիսի լայն ծաւալ չէր ընդունի: Ինչո՞ւ որեւէ միջոց չձեռնարկեցիք: Գիտէ՞ք, որ անտարբերութեան համար դուք եւս անուղղակի կերպով մասնակից էք համարւում [յանցագործութեանը]:

Զուհտի պէ՛յ — Ես չեմ կարծում, որ քարտուղարի պաշտօնը երկրի կառավարման համար պատասխանատուութիւն կրի:

Նախագահ. — Ոչ թէ երկրի վաստավարման համար, այլ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից կատարուած վաստարաքների կապակցութեամբ:

Զուհտի պէ՛յ — Այդ արարքը ոչ թէ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից է կատարուած, այլ՝ կառավարութեան կողմից:

Նախագահ. — Մի՞թէ կառավարութիւնը այդպիսի վաստարաքներ կատարում է:

արարքներ կը կատարէր: Ասացէ՛ք, այդ վատ արարքները կառավարութեան ո՞ր պաշտօնեայի կողմից կարող էր կատարուել:

Զուհտի պէ՛յ — Այն կատարուեց տեղաւանութեան կանոնադրութեամբ:

Նախագահ — Օրէնքով կատարուած գործողութիւնների համար ոչ մէկին պատասխանատուութեան չենք ենթարկուծ: Իրականութիւնն այն է, որ տեղաւանութեան քողի տակ կատարած են արքեղ (ընդգծումը մերն է — Ա.Փ.): Ահա այս արարքի համար է, որ պատասխանատուութեան էք ենթարկուծ:

Զուհտի պէ՛յ — Իմ իրաւատութեան տակ զանազոյ վայրուծ, եթէ այդպիսի բան տեղի ունենար, իմ իղճի թելադրանքով ես կը դիմէի, բայց ինձ մօտ այդպիսի բան տեղի չի ունեցեր:

Նախագահ — Այն ժամանակ, երբ դուք էակիչէ՛ր եկաք, ձեր տեսածն արդեօք բոլորովին շարժե՞ց ձեր վրայ:

Զուհտի պէ՛յ — Ես 1333 (1917) թուականին եկայ Նախկին իրավիճակը վերականգնուել էր:

(Նախագահի թելադրանքով Զուհտի պէյը դուրս է հանում դահլիճից(22):

**Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար
Դոկտ. Միտհատ պէյի հարցաքննութիւնը**

Նախագահ — Այսուհանդերձ, Պրուսայում տեղեւանութիւն կատարուել է նոյնիսկ մի շարք բռնութիւններ են տեղի ունեցեր:

Միտհատ պէյ — Այո՛:

Նախագահ — Դուք իրազե՞կ էք գրանց մասին:

Միտհատ պէյ — Մեծարգոյ փաշա, ես այնտեղ զնացի մէկ տարի յետոյ:

Նախագահ — Ծառ շու, թող մի տարի յետոյ լինի: Ոչ

մի բան շլտեցի՞ք:

Միսւհաստ պէճ — Այդ ընթացքում կառավարութիւնը քննող յանձնաժողով էր ուղարկել, որն արդէն աւարտել էր իր ստուգումները: Տեղահանութեան մասին ոչ մի հարցադրում չէր եղել: Իմ այնտեղ գտնուելու ընթացքում ոչ մի բողոք, ոչ մի վաս արարքի համար բողոքադրում չէր եղել(23):

Նախագահ. — Ասում են, որ Պրուսայում տեղահանուած հայերի տնեցի տւերուածութիւնները չափազանց ակնյայտ են եղել:

Միսւհաստ պէճ — Այո՛:

Նախագահ. — Ինչպէ՞ս է լինում, որ դուք չէք տեսել:

Միսւհաստ պէճ — Մեծարգոյ փաշա, հայերի լքեալ գոյքը գտնուում էր պետական կաշտածաստիրական հիմնադրութեան պաշտօնեաների իրաւասութեան տակ: Ուստի, մենք դրա հետ աւելութիւն չունէինք: Իսկ այնտեղ տեղադրել էին գաղթականներին: Անկասկած՝ այդ տւերուածութիւնները կատարուել են գաղթականների կողմից: Այդ շինութիւնների համար պատասխանատուութիւնը ընկնում էր պետական պաշտօնեաների եւ պահակներով վրայ: Նրանք էին դրազուծ այդ ինչորով:

Նախագահ. — «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, քանի որ հայրենիքի ծառայելու պարտականութիւնն էր ստանձնել, ուրեմն, երկրի ընդհանուր առաջընթացին եւ բարգաւաճմանը խանգարող այս խընդրում չօգէտք է անտարբեր մնար:

Միսւհաստ պէճ — «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան լիազօրները ոչ մի պատասխանատուութիւն չունեն, հետեւաբար, ոչ մի ծառայութիւն...

Նախագահ. — Գործադրման տեսանկիւնից այդպէս է՛ Բայց եւ այնպէս նրանք(24) կարող էին իրենց վերագասին զեկոյց ներկայացնել կամ էլ յետադայում համագումարի համար ինչ-որ բան պատրաստել:

Միտհաստ պէճ — Մեծարդոյ փաշա, Համազումարի
Հարցերով ես չեմ գրադուել:

Նախապա՛ւ, — Ոչ մի միջոց չձեռնարկեցի՞ք:

Միտհաստ պէճ — Մեծարդոյ փաշա, ոչ:

Նախապա՛ւ, — Դրա Համար էլ մեղադրական եզրակա-
ցութիւնում ասուած է. «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն»
կուսակցութեան մասնաճիւղային լիազօրները, իր ժամա-
նակին, եթէ այդ բռնութիւնների մասին յայտնած լինէին
իրենց վերադասին եւ արդելէին դրանք, այդ բռնութիւն-
ները տեղի չէին ունենայ, եւ կատարածն այդ աստիճան
լայն ծուալ չէր ընդունի: «Միութիւն եւ Առաջադիմու-
թիւն» կուսակցութեան մի շարք ղեկավարների կատարած
թիւն յանցագործութիւններին անուղղակիօրէն մասնակցութիւն
ունենալու Համար մասնաճիւղային քարտուղարները եւս
պատասխանատուութիւն են կրում:

Միտհաստ պէճ — Մեծարդոյ փաշա, ես ինքս պատաս-
խանատու քարտուղար եմ եւ ոչ մի ժամանակ այդ յան-
ցագործութեանը անձամբ չեմ մասնակցել: Իմ Հանդէպ ոչ
մի բողոքարկում չի եղել: Պատասխանատու քարտուղար-
ները դորձադիր իշխանութիւն չեն ունեցել: Եթէ տեղա-
Հանութեան ընթացքում բռնութիւններ եւ կամ լքեալ
դօսքի նկատմամբ շարաշահումներ են եղել, ապա այդ
դօսքի Համար պատասխանատու են պետական պաշտօ-
ւորրի Համար պատասխանատու են պետութիւնը: Այն-
նեաները եւ անբաժեշտ է, որ նրանք պատիժ կրեն: Այն-
պէս որ, պատասխանատու քարտուղարներն այդպիսի խըն-
դրի Հեա չեն կարող աննշութիւն ունենար: Ըստ իս, ես
կապ չեմ ունեցել:

Նախապա՛ւ, — Պատասխանատու քարտուղարները մի-
թէ տուեալ մասնաճիւղի գործունէութիւնը չե՞ն ղեկա-
վարում:

Միտհաստ պէճ — Որ մասնաճիւղի, մեծարդոյ փաշա:

Նախապա՛ւ, — Օրինակի Համար Պրուսայի «Միութիւն
եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան մասնաճիւղը: Այս

մատանճիւղն ունէր իր կենարոնը, իր անդամներն ու զեկազարները: Նրա գործունէութեան զեկազարումը միթէ պատասխանատու քարտուղարի ձեռքին չէ՞ր:

Միտհատ պէյ — Այո՛, զեկազարում էր, բայց ինքը պետական գործերին միջամտելու իրաւասու չէր:

Նախապա՛ւ. — Հարցը կառավարութեան գործերին չմիջամտելու մասին չէ: Ասում են, որ ձեր գտնուած վայրում եւ ընդհանրապէս այլ տեղերում էլ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունեցել եւ դրանց հանդէպ քանի որ ոչ մի միջոց չէք ձեռնարկել, ուրեմն, դրանով խրախուսել էք նախաձեռնողներին եւ ընթացք էք տուել նրանց կատարած դաժանութիւնների ծաւալմանը:

Միտհատ պէյ — Ես անձնապէս, եթէ իրազեկ լինէի դուցէ միջոցներ ձեռնարկէի: Սակայն, մեծարգոյ փաշա, ես նման քայլի չեմ դիմել սրովհետեւ տեղեակ չեմ եղել ոչ մի արարքի:

Նախապա՛ւ. — Նոյնիսկ ոչ մի տեղեկութիւն չուներա՛ւու դէպքում էլ, չէ՞ որ դուք Պրուսայում տեսել էիք տների աւերուածութիւնները:

Միտհատ պէյ — Փաղթականները տիրացել էին լքեալ գոյքին: Իսկ գաղթականութիւնը ունէր իր տեսչութիւնը: Կար նաեւ պետութեան կողմից նշանակուած վայրն: Հետեւարար, եթէ աւերուածութիւններ են տեղի ունեցել, ուրեմն՝ դրանք կատարուել են գաղթականների կողմից՝ Այնպէս որ, պատժել է պէտք գաղթականների գործով գրադուող անձանց:

Նախապա՛ւ. — Իսկ ինչո՞ւ իմ տուած հարցին չէք պատասխանում: Գուք աւերուածութիւններ չտեսա՞ք:

Միտհատ պէյ — Տեսայ, մեծարգոյ փաշա:

Նախապա՛ւ. — Շատ լաւ, եթէ տեսաք, ինչո՞ւ գոնէ մէկ անգամ չդիմեցիք վայրին եւ կամ գաղթականների տեսչութեանը: Ի՞նչ է, նրանք իրաւասութիւն չունէ՞ին:

Միտհատ պէյ — Ես անձամբ տեսչութիւն չուներմ, այն

իմ պարտականութեան մէջ չէր մտնում:

Նախապա՛ւ. — Միթէ՛ ձեր պարտականութեան մէջ չէ՛ր մտնում ձեր վերադասին յայտնել երկրում տեղի ունեցած ուժէն մի պատահարի կամ ձեր կողմից իմացած վատ արարքների մասին:

Միտ՛ւտ ալէ՛՛՛ — Յայտնել էր պէտք, բայց մեծարգոյ փաշա, այդ հարցերով անձամբ չեմ զբաղուել:

Նախապա՛ւ. — Ստացու՛մ է այնպէ՛ս, որ ցանկութիւն չէք ունեցել այդ անելու:

Միտ՛ւտ ալէ՛՛՛ — Այդ վատ արարքներին, եթէ իրազեկ լինէի, արդեւք կը հանդիսանայի, բայց իրազեկ չլինելու պատճառով բնական է որ...

Նախապա՛ւ. — Քո տեսած այդ տեսրուած տները միթէ՛ վատ արարքների հետեւանք չէ՛ին:

Միտ՛ւտ ալէ՛՛՛ — Մեծարգոյ փաշա, դրանց հետ առըն՝ չութիւն ունեցող պետական պաշտօնեաներ կային:

Նախապա՛ւ. — «Թեչքիլաթ-ը մահուսէ՛»ի համար Պըրուսայից մի շարք մարդկանց էք ուղարկել: Այդ մարդիկ ի՞նչ նպատակի համար հուսադրուեցին եւ ի՞նչ պայմանով ուղարկուեցին: Չգիտէ՛ք:

Միտ՛ւտ ալէ՛՛՛ — Մեծարգոյ փաշա, չգիտէի, ես Պրուսա եմ եկել 1337 (1918) թուականին:

Takvim-i Vekayi, 28 Haziran 1335 (1919) № 3596

**ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ
ԱՏԵԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (25)**

Նախապա՛ւ՝ գեներալ-մայոր Էսաա փաշա,
Անդամներ՝ գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի

փաշա,

Գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքբը փաշա,

Գեղապետ՝ Սուլէյման Շաքիր պէյ,

**«ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԵՐԱՔՔԻ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ**

Դատի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալները՝
անուները — Մանրայի պատասխանատու քարտուղար՝
Աւնի պէյ, Պէյօղլուի պատասխանատու քարտուղար՝ Հա-
սան Սեւանէտին պէյ, Էսկիշէհլրի պատասխանատու քար-
տուղար՝ Պեսիմ Չուհաի պէյ, Պրուսայի պատասխանատու
քարտուղար՝ Դոկա Միտհաս պէյ, Միրզուլի պատասխա-
նատու քարտուղարի տեղակալ՝ Ճեւտեղ պէյ, Հալէպի պա-
տասխանատու քարտուղար՝ Ճեմալ պէյ, Էտիրնէի քննիչ
Ապտուլ Ղանի պէյ, Գոնիայի պատասխանատու քար-
տուղարի տեղակալ՝ Ապտուլ Քասիր էֆենտի, Քաստա-
մոնուի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ՝ Հասան
Ֆեհմի էֆենտի, Փարահիտարի սանրաարական յանձնաժո-
ղովի նախկին նախագահ՝ Ակեահ պէյ, Փարահիտարի
նախկին պաշտօնեայ՝ Հայրէտին պէյ:

ԳԱՏԱՎԵԻՌ

Սոյն դատազարուիւթեան ընթացքում լսեցին մեղա-
դրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ
ուսումնասիրուեցին եւ հետաքննուեցին բոլոր դատական
փաստաթղթերն ու արձանագրութիւնները:

Պարզուեց, որ «Միութիւն եւ Անաջադիմութիւն»
կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարներն ու
լիազօրները զինադադարից անմիջապէս յետոյ, գրեթէ

երկրի բոլոր շրջաններում ծառայել են երկպառակաշահան քայքայիչ գործունեութիւն, սանձարձակօրէն սկսել են խը-
սոփութիւններ առաջացնել ժողովրդի մէջ, խանգարել
մարդկանց անդորրը: Հայրենիքը հասցրել են կործանման
եզրին:

Հետաքննչական փաստաթղթերի հիման վրայ, ներ-
քին Գործերի նախարարութիւնը հաւանութիւն էր տուել
նրանց կալանքի տակ առնելու եւ Ստամբուլի Ռազմական
ստեանի քննութեանը ուղարկելու որոշմանը:

Վերոյիշեալ պատասխանատու քարտուղարների եւ
լիազօրների հարցաքննութիւնից պարզուեց, որ «Միու-
թիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, ամբողջ
երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցնելուց յետոյ, եր-
կիրը ներքաշել է համաշխարհային պատերազմի մէջ, կա-
տարել տեղահանութիւններ, կտորած եւ կողոպտւածներով,
այն ժամանակ զբաղուել է առեւտրի շարաշահումներով,
եւ այլ անօրէն գործարքներով քայքայել է Օսմանեան
կայսրութեան հզօրութիւնը, երկիրը հասցրել ծայրաստի-
նան թշուառութեան...»

Տեղահանուած հայերի մի քանիսի բնակարաններն ա-
կումբի վերածելով, կահուօրել են լքեալ գոյքով: Ըն-
տրութիւնների ընթացքում, փոխանակ արդար մտնեցում
ուսնենալու, բռնել են անիրաւութիւնների ուղին եւ, ուժի
դիրքից ելնելով, բազմիցս միջամտել են կառավարութեան
գործերին եւ ճնշումներ գործադրել ժողովրդի վրայ:
Հակառակ այս ահարեկչական քաղաքականութեանը, սա-
կաւթիւ եւ եղել այն մարդիկ, որոնք համարձակուել են
օրինականութիւնը պաշտպանել սակայն [կենտրոնական
կոմիտէի անդամները] տարբեր ձեւերով սպառնացել են
նրանց: Եւ, վերջապէս, սահմանադրութիւնը խախտելով՝
տեղծել են նմանը չունեցող մի քմահաճ կառավարու-
թիւն:

Նպաստ հաւաքելիս եւ ներքին փոխառութեան սով-

սեր վաճառելիս պատասխանատու քարտուղարները, կառավարութեան աշփի ստաջ շարաշահելով իրենց դիրքը, բռնութիւններ են գործադրել եւ հակառակ օրէնքի կալանարել, բանտարկել են այնպիսի մարդկանց, որոնք յանդգնել են բողոքել յաւելեալ արժէքով վաճառք կատարողներին դէմ:

[Պատասխանատու քարտուղարները] մասնակցել են պետութեան գործերին միջամտող «Միութիւն եւ Առջագիւտութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կառարած վնասօրեր յանցազորութիւններին: Նրանք յատկապէս մասնակցել են սեղահանութիւններին, կտորածներին եւ յափշտակուած, կողոպտուած ապրանքների շնորհիւ դիպել հսկայական հարստութիւն: 1331 (1915) թուականի Մայիսի 14-ին, տեղահանութեանը վերաբերող հրապարակուած ժամանակակար օրէնքն օգտագործել են անձնական շահոյթ ձեռք բերելու նպատակով: Վերջնականապէս բացայայտուած է, թէ ինչպէս վերոյիշեալ պատասխանատու քարտուղարներից եւ լիազօրներից մի քանիսը նպատակ է սժանդակել են կենտրոնական կոմիտէի ծրարքին եւ իրենց մասնաճիւղերում հասարակրուած մարդասպանների եւ այլ յանցազործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը եւ կողոպտել նրանց ունեցուածքը: Չրազուել են հարստահարութեամբ եւ տիրացել նրանց լքեալ գոյքին:

Միւս գառավարութիւնների ընթացքում նշուեց, որ կենտրոնական կոմիտէի տնդամ եւ «Թեշքիլամթ-ը մահսուտէ»-ի նախագահ Պեհաէտօին Շաքիր պէյը էրզրումից Քարբերդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մէջ գտնուող Ռեանելի Նազըմ պէյին առաքուած ծածկագիր հեռագրում գրել է. «Չեր միջոցով ուղարկուող հայերը ոնշնշացւում են, թէ ոչ»: Իսկ Եղազաթի լիվայում եւ Պոզաղիանի կազայում սեղի ունեցած կոտորածի փաստաթղթերից, ինչպէս նաեւ մեր ուղղմական ատեա-

աստուծ հն, որ կտարածները անմիջականորէն իրա-
կանացուել են «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակ-
ցութեան ստեղծած «Թեղքիլաթ-ը մահուակ»-ի կողմից,
իսկ պատասխանաառ քարաուղարները իրենց մասնակ-
ցութեամբ նպաստել ու հեշտացրել են այդ գործը:

Այսպիսով կատարուած յանցագործութիւնները՝ բո-
լոր ամբաստանեալներին հաւասար շափով չի կարելի վե-
րագրել: Նրանց մասնակցութեան շափն ու աստիճանը
բացայայտելու համար անհրաժեշտ եղաւ ուշադրութիւն
դարձնել իւրաքանչիւրի առանձին կատարած յանցանքին:

Ըստ վկաների առւած ցուցմունքի, Քաստամոնուիի
նախկին վալի Թեշիտ փաշան հեռացուել է իր պաշտօնից
նոյն Քաստամոնուի պատասխանատու քարաուղար՝ Հասան
Ֆեհմի էֆենտի(26) նախաձեռնութեամբ: Հասան Ֆեհմի
էֆենտին, մահմետական ժողովրդին շարունակաբար հրա-
հրել է հայերի դէմ, ասելով, որ մեր վային ամբողջ հա-
յութեան վալին է, աւելի ճիշդ՝ անհաւատների վալին է:
Այսպիսի պատանցագին խօսքերով, խռովութիւններ է
սերժանել ժողովրդի մէջ: միջամտել է պետական պաշ-
տօնեաների գործերին, նոյնիսկ համարձակուել է իր անձ-
նական նախաձեռնութեամբ, նրան վտարել պաշտօնից եւ
վիլայէթից էլ հեռացնելու պահանջով, ծածկագիր հեռա-
գիր է ուղարկել Ներքին Գործերի նախարարութիւն:

Մի այլ վկայ գորացրուած մայրի Իսմայիլ Հաքը
պէյը յայտնել է, որ ըստ իր լսածի, Հասան Ֆեհմի պէյը
եղել է այն անձնաւորութիւններից մէկը, որոնք իւրացրել
են [հայերի] լքեալ դոյքից բաւականաչափ արժէքաւոր
սպրանքներ:

Մէկ ուրիշի հանգուցեալ մարշալ Ասաֆ Փաշազատէ
ձեմալ պէյի վկայութեամբ, Հասան Ֆեհմի էֆենտու տան
մէջ եւ տկուճրի հրկիզման ընթացքում ի յայտ եկած
սպրանքները անհերքելի ապացոյց են, թէ նա ինչպիսի
չարաշահուճներ է թոյլ տուել լքեալ դոյքի կողոպտման

ենթարկել լքեալ գոյքը՝ Նրանք յայտնում են նաև, որ Հասան Թեհմի էֆենտիի այդ գործարքին արգելք հանդիսանալը անիմաստ էր, քանի որ տուեալ ժամանակ նա մեծ ազդեցութիւն ունէր վալիի [Աթիֆ պէյի] վրայ:

Քաստամոնուում հանրայայտ անձնաւորութիւններ՝ Հաճի Թեֆիք պէյը, Մէնլիտի նախկին դէխաւոր քարտուղար Պեսիմ պէյը, ուսուցիչ Մեհմետ էֆենտին, առեւտրական Ահմետ էֆենտին, փաստարան Իզդեթ էֆենտին եւ գայմազամ Ճելալ պէյը, իրենց ցուցմունքներում, նայեալս Հաստատում են Հասան Թեհմի պէյի կատարած բռնութիւններն ու չարաշահումները, ինչպէս նաև պետական դոքտերին նրա ունեցած բացայայտ միջամտութեան փաստերը:

Բալուի, իսկ աւելի ուշ՝ Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար՝ Դոկտ. Միաշատ պէյի մասին նշուած է, որ դեռևս Բալուում պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, կառավարութեան որոշման համաձայն Հայութիւնը զերծ էր մնալու տեղահանութիւնից, քանի որ բնակչութեան ընդհանուր թւի համեմատ Հայերը քիչ տակոս էին կազմում: Սակայն իր անձնական նախաձեռնութեամբ, նա ժողովրդի մէջ ասեղութիւն է սերմանել «Հայերին չենք ուզում» նշանարանով: Իսկ երբ Բալուի մութատարրիֆի տեղակալ Ալի Իւմի պէյը հակառակուել է տեղահանութեան իրապօրմանը, [Դոկտ. Միաշատը] նրան հեռացրել է պաշտօնից: Այսպիսով, նա նպաստել է տեղահանութեան գործադրմանը եւ պատճառ հանդիսացել նրա ողբերգական հետեւանքներին: Այս բոլորը պաշտօնապէս արձանագրուած է Բալուի մութատարրիֆութեան անգլիկացրում: Նայնիսկ Պրուսայում գտնուելու ընթացքում, նա իր կամքն է թելադրել կառավարութեան բարձրատիճան պաշտօնեաներին, միջամտել պատգամաւորներին ընտրութիւններին, իսկ Գեմլիկում, հանգանակութիւն հաւաքելիս [բնակչութիւնը] պաշտօնապէս բողոքարկել է նրա անօրինական վարմունքի դէմ:

րբառութիւն: Թէեւ այլ վայրերում տեղահանութիւններին քիչ թէ շատ պայմանաժամ են տուել, էտիրնէում տեղահանութիւններից դրամն ու թանկարժէք իրերը վերցնելուց եւ ապրուստի միջոցներից զրկելուց յետոյ, առանց պայմանաժամի քշել են դէպի Թեքֆուր լեռը: Դասաքըննութեան ընթացքում, Ապտուլ Ղանի պէշի տուած ցուցմունքի համաձայն, իբր [տեղահանութիւնը] եղել է էտիրնէի գրաստանի ժամանակ [թուրքերի մօտ] առաջ եկած վրէժխնդրութեան զգացման հետեւանքով: Ըստ նրա յայտնած տեղեկութեան, էտիրնէում տեղահանութիւնն իբր տեղի է ունեցել մի գրչերուայ ընթացքում, այն էլ՝ մէկ քարաւանով: Մինչդէռ էտիրնէից եկած մեր հարցումի պատասխանագրում, ասուած է, որ տեղահանութիւնը տեղի է ունեցել երեք քարաւանով, որոնք ուղարկուել են մինչեւ Տէր-Չօր:

Այնպէս որ, այս խնդրում եւս նրա տուած կեղծ ցուցմունքը ակներեւ է: Վերոյիշեալ մեղադրեալներ՝ Հասան Ֆեհմի, Դոկա Միւհասա, Ապտուլ Ղանի, Աւնի, Դոկա Պեւիմ Չուհտի, Հասան Սելահատին, Ճեմալ, Միւնիր, Ճեւտեղ եւ Ապտուլ Քասիր էֆենտիներին եւ պէշերի ամբաստանութեանը վերաբերող նիւթերը ցոյց են տալիս, որ նրանք շեղուել են կառավարութեան օրէնքից եւ այդպիսով վտանգել երկրի ներքին ապահովութիւնը:

Հասան Ֆեհմի էֆենտու, Դոկա Միւհասա եւ Ապտուլ Ղանի պէշերի ամբաստանութեան վերաբերող նիւթերը, ինչպէս պարզարանուեց վերեւում, հաստատում են, որ նրանք, իրազեկ լինելով կենտրոնական կոմիտէի կատարած անօրինական գործարքներին եւ այն նախաձեռնողներին բուն նպատակներին, նպատակ եւ անուղղակիօրէն մասնակցել են կատարածի եւ կողոպուտի խնդրում կատարուած յանցադործութիւններին:

Ներքին փոխառութեան պարաստոմսեր թողարկելիս, Աւնի պէշը եւս ընդգրկուել է յանձնաժողովի կազմի մէջ:

Մի շարք մարդկանց, այդ թւում՝ Հերտեմին, մանրացի
 Հանի Հասանին, Իսմայիլին եւ Սարուխան գիւղից Մեհ-
 մաին կանչելով՝ յանձնաժողովի առաջ ծեծել են եւ Հա-
 կառակ օրէնքի բանտարկել: Այնուհետեւ պարտադրել են
 նրանց կարողութիւնից բարձր ներքին փոխառութեան
 պարտատուներ: Այդ մասին վկայութիւն են տուել թէ՛
 լազները, թէ՛ տուժածները, իսկ նա խոստովանել է, որ
 ընդգրկուած է եղել այդ յանձնաժողովի կազմի մէջ:
 Այսպիսի անօրինական գործարքներով, պատախա-
 նատու քարտուղարները յանդգնել են կառավարութեան
 աչքի առաջ կատարելու նման արարքներ: Իսկ Աւնի պէյը,
 բերուած գրաւոր վկայութիւնների համաձայն, ձայների
 մեծամասնութեամբ յանցաւոր է հանաչոււմ, քանի որ լի-
 նելով ազդեցիկ մարդկանցից մէկը՝ ծեծել է, ստորացրել,
 եւ հակառակ օրէնքի կալանաւորել մարդկանց: Ինչ վերա-
 բերում է Պեսիմ Չուհտի պէյի արարքներին, ինչպէս բա-
 ցայայտուեց Հարցաքննութեան ընթացքում, Ռաֆայէլ
 Շիրինեան էֆենտիից վերցրած գորգերը ոչ թէ բռնու-
 թեան հետեւանք է, այլ՝ սովորական առեւտրական գոր-
 սարք, քանի որ յետագայում այդ գորգերը վերագարձը-
 ւել են տիրոջը(27):

Takvim-i Vekayi, 9 Ocak 1336 (1920) № 3772

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԵՈՋՂԱԹԻ, ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ, ՊԷՕՅՈՒՔ ՏԵՐԷԻ
ԵՒ ԽԱՐԲԵՐԳԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 թ. (1919)
ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՏՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՈՒԱԾ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

*Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազլա՛
փաշա,*

Անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զէֆի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

Գեներալ-մայոր Ալի Նազլա՛ փաշա,

Գնդապետ՝ Ռեջեբ Ֆերաի պէյ,

**ԵՈՋՂԱԹԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ(1)**

Դատաքննութեամբ ենթարկուած մեղադրեալներին ա-
նուանելը — Եռզզաթի մութասարթիթի տեղակալ եւ Պո-
ղազլեանի(2) դայմագամ՝ Քեմալ պէյ, Եռզզաթի ժանտար-
մազան պետ՝ մայոր Թեֆիկ պէյ:

Սոյն դատաւարութեան ընթացքում լսեցին Տեղազրոյ եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրուեցին եւ հետաքննուեցին նաեւ բոլոր գատական փաստաթղթերը:

Մեղադրեալները եւ նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրանալ կատարուած յանցանքը եւ պահանջեցին ազատ արձակել: Բայց խոյամի բարձր դրոյթները, օսմանեան օրէնքները ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար եւ պաշտպանում են նրանց կեանքն ու պատիւն ունեցուածքը, եւ հասարակական իրաւունքները հաստատապէս: Եւ այս բոլորի անխտփան գործադրումը կատարելապէս մտնում է պետութեան պաշտօնեաների պատականութիւնների մէջ:

Մեղադրեալներ՝ Սողոմոնի մութատարրիֆի տեղակալ եւ Պողոպլեանի գայմազամ Քեմալ պէյլը, ինչպէս նաեւ Սողոմոնի ժառանգական պեա՛ մայր թեւֆիկ պէյլէ իրենց պաշտօնավարութեան ընթացքում, առանց ուշադրութիւն դարձնելու պաշտօնապէս հաղորդուած հրամանների բացառութիւններին, տեղահանութեան են ենթարկել նոյնիսկ թուլակազմ կանանց, անշափահաս երեխաներին՝ ոտնահարելով նրանց անձնական իրաւունքները: Ունեցուածքն ու գրածը կողոպտելուց յետոյ, նրանց քարտանները նամբու են դրուել կեանքի սպահովութեան բոլոր միջոցներից զուրկ: Նոյնիսկ, մի շարք ստոր մարդկանց գազանի հրահանգները կատարելով, ոչ միայն ուշադրութիւն չեն դարձրել նրանց կեանքը սպահովելու խնդրին, այլ, ընդհակառակը, ամուր կապելով բոլոր տղամարդկանց ձեռքերը՝ զրկել են նրանց ինքապաշտպանութեան բոլոր հնարաւորութիւններից: Եւ այդպէս կանխամաածուած կերպով, առիթ են առել, որ այդ ողբերգութիւնը գործադրուի: Մեղադրեալները նոյնիսկ ուշա-

դու.թիւն չեն դարձրել ապանութիւնները կանխելու իրենց վերադասի յորդորանքներին եւ պատասխանատու պաշտօնեաների վրայ ինչ-որ պատահական մարդկանց զեկափոր նշանակելով, դադանարար շարունակել են իրազօրձել իրենց բարբարոսային արարքները: Նրանց միջոցով կատարուած այդ կոտորածներն ու կոդուպտները, խլամի դրոյթներով էլ մեծ մեղք եւ յանցանք համարուելով, անյարիր են մարդկութեան եւ քաղաքակիրթ աշխարհի սկզբունքներին:

Վկաների համողիչ ցուցմունքները, բարձրաստիճան գինուորականութեան միջեւ կատարուած պաշտօնական թզթակցութիւնների եւ հեռազրերի բովանդակութիւնը, մեղադրեալների մանրակրկիտ հարցաքննութիւնը, ինչպէս նաեւ քարաւաններում դանուոդ կանանց եւ երեխաներին իրենց ամուսիններից կանխամտածուած անջատումը լիովին բացայայտում է մեղադրեալների կատարած յանցանքն ու նենգ նպատակները, թէեւ դատապաշտպանները եւ մեղադրեալները իրենց վերջին խօսքերում նշեցին, որ իրրեւ թէ մի շարք թեթեւամիտ կուսակցութիւնների(3) հրահանգով եւ Օսմանեան կայսրութեան միւս կողմերում դանուոդ իրենց հայրենակիցների գրգումով, յասկապէս հակառակորդի կողմից գրաւուած վայրերում, հայերը անցել են թշնամու կողմն ու միացել ապստամբական շարժումներին(4): Այս բացատրութիւնները արդարացնելու համար կատարուած վայրագութիւնները արդարացնելու համար հիմք ծառայել, որովհետեւ եթէ հայ ժողովրդի մի մասը երբեմն միացել է այդ շարժումներին, ապա միւս մասը տարրեր ձեւերով արտայայտել է իր հաւատարմութիւնը իշխանութիւններին):

Այնպէս որ, իւրաքանչիւր պետական պաշտօնեայի համար, անկախ իր ազգայնական զգացումներից եւ անձնական վրէժխնդրութիւնից, ստիպողական անհրաժեշտու-թիւն է գործադուծ հօր նման, առանց ցեղային եւ կրօնական խարականութեան, պաշտպանելու իրեն

աւանդուած բնակչութեան զգացումներն ու իրաւունքները:

Քեմալ պէյը իր պաշտօնական խօսքում արծարծեց այն միտքը, թէ իբր Եոզղաթում կատարուած այդ արարքները բխել են Վանի, Էրզրումի եւ Պիթիխի կողմերում մահմետականների դէմ հայերի ցուցարեքած վատ վերաբերմունքից: Մինչդեռ, օրէնքի եւ խզճի տեսակէտից, ապտամբական շարժման հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող Եոզղաթի հայ բնակչութեան նկատմամբ դործազրուած վրէժխնդրութիւնն ու անձնական սխալկայութիւնն անհամասեղելի են վերոյիշեալ մտքի հետ: Փաստերը վկայում են, որ հայերին կատարելու համար նա նոյնիսկ ոտքի է հանել ոչ միայն իր տրամադրութեան տակ դանուոջ սանճակի թուրքերին, այլեւ կոչ է արել բոլոր մահմետականներին՝ ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին ի սպառ ոչնչացնելու համար:

Իր ձեռադրով դրուած փաստաթղթերից մէկում, նա, անպաշտօն երեք մարդկանց վերահսկիչ նշանակելով, քաղաւանները առաջնորդող պաշտօնական պահապանների վրայ ստիպել է վերջիններին, որպէսզի հնազանդուեն եւ ենթարկուեն նրանց հրամաններին: Բոլորովին կասկած չի յարուցում, որ նրանց օրուած հրահանգի վրայ էլ քաղաւանները ենթարկուել են կոտորածի: Այս եւ այլ հաստատագրացոյցները յօդս են ցնդեցնում մեղադրեալների փատարանների դատապաշտպանութեանը վերաբերող ջանքերը:

Քաղաքացիական քրէական օրէնագրքի 56-րդ յօդուածի հիման վրայ, նրանց դատելու դատախազութեան պահանջը [դատական յանձնախմբի] կողմից հաւանութեան շարժանացաւ: Յանձնաժողովը միաձայն որոշեց մեղադրեալներին դատապարտելու քաղաքացիական քրէական օրէնագրքի 45-րդ յօդուածով:

Պատժի չափը քննարկութեան նիւթ դառնալուց յետոյ, որոշուեց ըստ կատարուած յանցագործութեան եր-

զլիաւոր յանցադործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժա-
նակիր արտը է սահմանոււմ, սպա նրա մեղսակիցներին՝
10 տարուց ոչ պակաս ժամանակաւոր բանտարկութիւն»:

6 Ռեճեպ 1335 թ.

(1919 թ. Ապրիլի 8)

Նազըմ, Չեքի, Մուստաֆա, Ալի Նազըմ, Ռեճեպ Ֆերաի

*Ռազմական արտակարգ տեսանի արձանագրող
յանձնախմբի պետ՝ Ապրիլին Տաւել*

Takvim-i Vekayi, 8 Nisan 1335 (1919) № 3617

**ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ**

Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ
փաշա:

Անդամներ՝ Գեներալ-մայոր Չեքի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

Գեներալ մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

Գնդապետ Ռեճեպ պէյ:

**ՏՐԱԳԻՉՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ (6)**

Դասի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալներին
անուանելը — Տրապիզոնի հարկային տեսուչ՝ Մեհմետ Ալի
պէյ, Տրապիզոնի ոստիկանապետ՝ Նուրի պէյ, Տրապիզոնի
[գաղանի] գործակալութեան տեսուչ՝ Մուստաֆա էֆենտի,
Տրապիզոնի ժանտարմի քննչական տեսուչի պնական՝
գայմազամ Թալաթ պէյ, Տրապիզոնի հիւրանոցի անօ-
րէն՝ Նիսպի էֆենտի, Տրապիզոնի առողջապահութեան

տեսուչ Ալի Սալիբ պէյ

Հետակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալացնրի
անունները — Տրապիզոնի վալի Ճեմալ պէյ, կուսակ-
ցութեան Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար
Նայիլ պէյ(7)

ԴԱՏԱՎՈՐՈՒ

Սոյն դատաւարութեան ընթացքում լսեցին մեղա-
դրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ
ուսումնասիրուեցին եւ հետաքննուեցին նաեւ բոլոր գա-
տական փաստաթղթերը:

Մեղադրեալները եւ նրանց դատապաշտպանները չա-
նային ուրանալ կատարուած յանցանքը եւ պաշտպանները Օս-
ման արձակելու Քայց խալիֆի բարձր դրոյթները՝ Օս-
մանեան օրէնքները ընդհանուր են բոլոր Հպատակների
համար եւ պաշտպանում են նրանց կեանքն ու պատիւը,
ունեցուածքը եւ հասարակական իրաւունքները՝ հաստա-
տապէս: Եւ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատար-
ելուպէս մանում է պետութեան պաշտօնեաների պար-
տականութիւնների մէջ:

Մեղադրեալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Ճեմալ
Ազմի պէյը, ինչպէս նաեւ «Միութիւն եւ Առաջադիմու-
թիւն» կուսակցութեան Տրապիզոնի պատասխանատու
քարտուղար՝ Նայիլ պէյը սերտօրէն համագործակցել են
փաստուած գաղտնի հրամանագրերը իրականացնելու գոր-
ծում: Արտաքուստ նրանք իրրեւ թէ գործել են տեղաւա-
նութեան օրէնքի հիման վրայ, մինչդեռ այդ գաղտնի
հրահանգների համատեղ իրականացումը համարձակու-
թիւն է տուել նրանց՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելու
հայերին կատարելու եւ բնաջնջելու:

Մի շարք յանցագործ, անառակ մարդկանցից եւ նոյն

մակարդակի մի քանի ժանտարմներից նրանց կազմած հրոսակախմբերը իբրև թէ ուղեկցելու էին տեղահանութեան ենթարկուած հայերի քարուանները: Մինչդեռ տեղահանութեան ենթարկուած եւ պաշտպանութեան միջոցներից զուրկ հայերի քարուանները քաղաքից հեռացուելուց յետոյ, ամալի վայրերում ազամարդկանց առանձնացրել են կանանցից եւ վերոյիշեալ յանցադորներից կազմուած շէթէների հրոսակախմբերը յարձակուելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը եւ այնուհետեւ աներեւակայելի դաժանութեամբ սպանել եւ բնաջնջել բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով՝ յափշտակել են նրանց զարդեղէններն ու շորերը եւ ենթարկել բռնարարութեան: Այնուհետեւ ամիսներով ճանապարհներին քարշ գալուց յետոյ, շատերը մահացել են՝ բոլորովին հիւժուած՝ առաւապայի ուղեւորութիւնից, սոյից եւ ծարաւից: Իսկ [ողջ] մնացածներին, իրզինճանի ճանապարհով ուղարկել են հեռաւոր վայրեր:

Տրապիզոնում մնացած կանանց եւ երեխաների մի մասին, իբրև թէ պաշտպանելու պատրուակով, տեղաւորել են հիւանդանոցներում եւ տերվիշների աներում(8): Այնուհետեւ, ծովային ճանապարհով այլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով նստեցրել են նաևերը եւ տեսազաշտից հեռու ծովի խորքերը տանելով՝ գցել են ջուրը եւ խեղդելով՝ ոչնչացրել բոլորին: Այս դատաւարութեան վերջին նիստում պարզուեց եւ մենք բոլորս համոզուած ենք, որ կոտորածն ու կողոպուտը մշտադաջուած է եղել ոչ թէ Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ՝ կանոնաւոր ու խիստ կազմակերպուած:

Վերոյիշեալ մեղադրեալներից հարկույին տեսուչ Մեհմետ Ալի էֆենտին, վաղեմի ծանօթ լինելով Ճեմալ Աղամի պէյլին, սերտ համագործակցել է նրա հետ, կատարել նրա հրամանները եւ նպատակ վալիի կատարած շա-

կուած է եղել տեղահանութեան կազմակերպման, դադարի
նստիկանութեան եւ գոհարեղէնների պահպանութեան
յանձնաժողովների մէջ, Նրան է յանձնուել Հաւաքելու,
գրանցելու տեղահանուած հայերի լքեալ գոյքը: Մինչդեռ
նա ոչ մի գործնական միջոց չի ձեռնարկել լքեալ գոյքի
պահպանման հարցում: Աւելին, նրա թոյլտուութեամբ, հա-
յերի լքեալ գոյքի պահեստաւորումը կատարուել է ան-
փտաւելի մարդկանց միջոցով, անկազմակերպ եւ առանց
ցուցակ կազմելու: Այսպիսով, նրանց մեղաւորութեամբ,
լքեալ գոյքը յափշտակուելով մատուել է կատարեալ
կորստի:

Չնայած՝ որ նա այդ ապրանքների գողութեան մէջ
մեղադրուող մի քանի պաշտօնատար անձնաւորութիւն-
ների ուղարկել է ռազմական ատեանի հետաքննութեամբ,
այնուհանդերձ ո՛չ մի պաշտօնական կամ անպաշտօն մի-
ջոց չի ձեռնարկել ձեմալ Ազմի պէյի եւ նրա պաշտօ-
նակատարների արարքները սանձահարելու, ինչպէս նաեւ
սասանելու այն քաղաքներին, որոնք օգտուելով գիշերա-
յին պարետային ժամից, գրադուել են թալանով եւ յա-
փրջտակութեամբ: Նա նոյնիսկ տկանատես լինելով այդ
ողբերդական տեսարանին՝ ոչ մի արդեւիք չի յարուցել, երբ
ժանտարմները եւ ոստիկանները քաղաքում մնացած կա-
նանց եւ երեխաներին խեղդելու նպատակով նաւ բարձը-
րացնելով՝ տարել են ծովի խորքերը:

Ըստ նրա տուած ցուցմունքի, իբրեւ թէ խորագէտ
ազգուելով իր ներկայութեամբ կատարուած մի շարք
դէպքերից, քաշուել է իր սենեակը եւ այն աստիճան յուզ-
մունք է ապրել, որ նոյնիսկ չի կարողացել միառժամանակ
դուրս գալ փողոց: Այդ բոլորով հանդերձ, նա աչք է
փակել վաչիի կատարած արարքներին եւ նոյնիսկ քաջու-
թիւն չի ունեցել կամովին հեռանալու եւ պաշտօնը գի-
ջելու մէկ ուրիշին, որը գուցէ կարողանար կանխել այդ
յանցազործութիւնները:

Հումներին Համար յանցաւոր են ճանաչուամ: Վայի ձեմալ Ազմի պէյը, [Հարկային տեսուչ] Մեհմետ Ալի էֆենտին մեղադրուեցին կայսերական քաղաքացիական քրէական օրէնագրքի 45-րդ յօդուածով:

Տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնից յետոյ [ատեանը] ձեմալ Ազմի եւ Նայի պէյերին ճանաչեց որպէս յանցադործութեան անմիջական մասնակից եւ պատժի չափ սահմանեց վերոյիշեալ 45-րդ յօդուածի առաջին մասը, ուր ասուած է.

«Մի խումբ անձնաւորութիւններ, մի ռճրագործութիւն կամ յանցագործութիւն խմբովին կատարելու գէտքում, կամ մի խումբ անձնաւորութիւններ բազմաթիւ արարքներից կազմուած մի ռճրագործութիւն կամ յանցանք գործելիս, ռճրագործութեան ընթացքում նրանցից իւրաքանչիւրը այդ արարքներից որեւէ մէկը կամ մի քանիսը կատարելու գէտքում, նոյնպէս գործակից են Համարուում եւ պատժուում են ուղղակի յանցանք կատարողի նման»:

Մեհմետ Ալի էֆենտին, յանցագործութեանը ուղղակի կերպով մասնակցութիւն ունենալու Համար մեղադրուում է վերոյիշեալ յօդուածի երրորդ մասով, ուր ասուած է.

«Որեւէ յանցագործութեան կամ ռճրագործութեան իրականացմանը ինչ-որ ձեւով օժանդակողներին, այսինքըն սպառնալիքով կամ խարդաւանքով գործարքի մէջ մտնել, դրամ կամ նուէր ապ, պաշտօնը չարաշահելով ազդեցութիւն բանեցնել, զէնք, այլեւայլ գործիքներ կամ միջոցներ Հայթայթելով նախապատրաստական գործունէութիւն ծաւալել, ինչ-որ ձեւով յանցագործութեանը նպաստել, դատաստարուում են այդ յանցագործութեանը կամ ռճրագործութեանը անուղղակի մասնակցութիւն ունենալու մեղադրանքով»:

ձեմալ Ազմի եւ Նայի պէյերը դատաստարուում են

կայսերական զինուորական քրէական օրէնսգրքի 171-րդ եւ քաղաքացիական քրէական օրէնսգրքի 170-րդ յօ-
դուածներով: Յիշեալ 171-րդ յօդուածում ասուած է.

«Եթէ մի խումբ մարդիկ, կանխամտածուած ճնշում բանեցնելով, զինուած կամ անզէն խորտակելով զոներն ու ցանկապատերը կողոպտեն կամ փշայցնեն պարենամար-
թերքը, վաճառքի ապրանքները... դատապարտոււմ են մահուան»:

170-րդ յօդուածում ասուած է.

«Կանխամտածուած սպանութիւն կատարողները կամ իրենց մերձաւոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածուածութեան սպան-
ողները մահուան են դատապարտուում»:

Այս յօդուածների հիման վրայ, վերոյիշեալ ճեմալ Ազմի(9) եւ Նայիլ(10) պէյերը դատապարտոււմ են մա-
հուան, իրենց ունեցուածքի բռնազրաւումով:

Մեհմետ Ալին, վերոյիշեալ քաղաքացիական քրէա-
կան օրէնսգրքի 45-րդ յօդուածի ստորեւ բերուած եր-
կրորդ մասի հիման վրայ դատապարտոււմ է 10 տարուայ
բանտարկութեան.

«Մի ոճրագործութեան կամ յանցագործութեան
անուղղակի մասնակցութիւն ունեցած անձնաւորութիւն-
ները, օրէնքի շրացայայտուած մասերում, պատժի են են-
թարկոււմ հետեւեալ կերպ. եթէ զլիսաւոր յանցագործին
մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր արքոր է սահման-
ոււմ, ապա մեղակիցներին 10 տարուայ ոչ պակաս ժամա-
նակաւոր բանտարկութիւն»:

[Փաղտնի ստիկանութեան] գործակալ Մուստաֆա
էֆենտին, ոստիկանապետ Նուրի պէյը ստորեւ բերուած
քաղաքացիական քրէական օրէնսգրքի 172-րդ յօդուածի
հիման վրայ, դատապարտոււմ են մէկական տարուայ
բանտարկութեան եւ երկուական տարի ժամկէտով սաշ-
տունազրկման

Օրէնսդրքում լուսարանուած յօդուածներէց բացի, ինչ ձեւով էլ պատահած լինի, պաշտօնը շարաշահող անձնաւորութիւնը իր պաշտօնափարութեան աստիճանի համաձայն դատապարտում է(…)(11) մինչեւ երեք տարի բանտարկութեան: Եթէ մեղմացնող հանգամանքներ լինեն, 15-ից(…)(12) ոչ պակաս ժամկէտով բանտարկութիւն է հասնում, կամ էլ 15-ից մինչեւ 100 լիրա տուգանք: Բոլոր դէպքերում, տեսազէտ կամ առժամեայ պաշտօնագրկումը պարտադիր է»:

Պաշտօնական (...ilk)(13)-ից յայտնուած է, որ մեղադրեալ Նիսազի էֆենտին, ծովից յայտնաբերուած ինքնաշարժ թորբետները հաւաքելու եւ տեղափոխելու նպատակով, երկու անգամ մոթորային նաւով մեկնել է Ստամպուլ, եւ նաւը վերանորոգելու համար որոշ ժամանակ մնացել է այնտեղ Այնուհետեւ նրա Տրապիզոն վերադարձը չի համընկնում հայերի տեղահանութեան տարեթուի հետ: Նրա առնչութիւնը տեղահանութեան, կոտորածի եւ լքեալ գոյթի յափշտակման հետ բաւարար ապացոյցներով չի հաստատում: Միայն պարզուած է, որ Ճեմալ Ազմի պէյի կարգադրութեամբ, լքեալ գոյթի մի մասը աճուրդով եւ էփան գնով ծախելու համար յանձնուել է յիշեալին: Այս վաճառքը եւ էփան գնով ծախելու պարագան դուրս գրակ է պատերազմի ամենավաճառքար ժամանակամիջոցին, այսինքն՝ ուժրակոծութեան շրջանին: Բացի այդ, Ճեմալ Ազմի պէյի կարգադրութեամբ, այդ ինքնաշարժ թորբետների տեղափոխման խնդիրը ընդհատել է վերոյիշեալ վաճառքի աշխատանքները: Փաստեր չկան նաեւ, որ նա կաշառք կամ շահոյթ ձեռք բերելու նպատակով գործարքի մէջ մտած լինի որեւէ մէկի հետ: Քրէական օրէնագրքում չկայ նաեւ մի յօդուած, որը դատապարտէր աճուրդի հետ կապուած նրա գործունէութիւնը: Հետեւաբար՝ նա պատասխանատուութիւնից դուրս է մնում, քանի որ չի մասնակցել կոտորածին, կողուուաին եւ ընդ-

Հանրապէս տեղի ունեցած այլ յանցագործութիւններին:
Կատարուած յանցագործութիւններին չի մասնակցել
նաեւ զայնմազամ Թալաթի պէյլը Դատարանում տրուած
մի շարք վկայութիւնների Համաձայն, Վոգորութային
հարկերի»(14) Հաւաքման յանձնախմբում իր պարտա-
կանութիւնները կատարել է առանց չարաշահումների:

Այսպիսով, [զայնմազամ] Թալաթի եւ Նիյազի պէյերը
վերոյիշեալ յանցագործութիւնների Հետ առնչութիւն չու-
նենալու պատճառով, բանտից օղատ են արձակոււմ: Մե-
ղազրեալ առողջապահութեան տեսուչ՝ Ալի Սայիպ պէյի
նկատմամբ, որոշակի յանցանշան չլինելու պատճառով
դատաքննութիւնը կարճոււմ է:

[Ռազմական ատեանի] միաձայն որոշումը հրա-
պարակուեց բոլորի ներկայութեամբ, իսկ ձեմալ Ազմի եւ
Նայիլ պէյերի նկատմամբ, Հեռակայ կարգով:

1919 թ. Մայիսի 22

Նազըմ, Չեքի, Մուստաֆա, Ալի Նազըմ, Ռեճեպ Յերաֆ

Ռազմական արտակարգ ատեանի արձանագրական
յանձնախմբի պետ՝ Ապիտին Տաեթ:

Takvim-i Vekayi, 22 Mayıs 1335 (1919) № 3616

ՆՈՐԻՆ ՄԵՄՈՒԹԻՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 թ. (1919)

ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ

ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ

ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՆԸ(15)

Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ
փաշա-

Անդամներ՝ Գեներալ-մայոր Չեքի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
Գեներալ մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
Գնդապետ Ռեհեղ Ֆերաի պէյ

**ՊԷՕՑԻՒՔ ՏԵՐԷԻ(16) ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ**

Դատի տրուած անրկայ գտնուող մեղադրեալներն
անուաները — Պէօյուք Տէրէի նախկին ոստիկանապետ՝
Քերիմ պէյ, Պէօյուք Տէրէի մուխթար՝ Ճելալ էֆենտի,
Պէօյուք Տէրէի երեւելի մարդկանցից՝ սալոնիկցի Թեֆիկ
Հըֆզը պէյ, Պէօյուք Տէրէի բնակիչ՝ Հաֆըզ Մահմուտ
էֆենտի:

ԳԱՏԱՎԵՐԻ

Սոյն գատավարութեան ընթացքում, լսեցին մեղա-
դրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ
ուսումնասիրուեցին եւ հետաքննուեցին նաեւ բոլոր գա-
տական փաստաթղթերը:

Մեղադրեալներ՝ Պէօյուք Տէրէի նախկին ոստիկա-
նապետ՝ Աօրուլ Քերիմ պէյը, սալոնիկցի Ռեֆիկ պէյը,
Ռիզալի Ճելալ եւ Հաֆըզ Մահմուտ էֆենտիները, Նշուած
չըջանի ոչ-մահմեանական բնակչութեան տեղահանութեան
համար կառավարութեան կողմից Նշանակուած որոշակի
պայմանաժամը թաքցնելով, իրենց անձնական շահը եւ
նենդ մտադրութիւնները իրականացնելու միտումով՝ տե-
ղահանուողներին յատկացրել են շատ կարճ ժամանակա-
միջոց: Այդպիսով, տեղահանուողները տախուսած են եղել
իրենց ունեցուածքը, կահկարասին թողնել եւ հեռանալ
Այնուհետեւ Նրանց լքեալ գոյքը կողոպտել են, իսկ
թաքցրած ապրանքները յայտնաբերել յատուկ գործիք-
ներով եւ խրացրել:

Վերոյիշեալ մեղադրեալներից, Ապտուլ Քերիմ եւ Ռեֆիկ պէյերը, մարդկային խղճմասնօրէն նշոյն անգամ չունենալով, կողոպուտի եւ յափշտակութեան են ենթարկել տեղաւանուողների լքեալ գոյքը: Նոյնիսկ իւրացընելու ազանութեամբ տարուած, եռանդագին քանքեր են գործադրել յայտնաբերելու համար թաքցուած սպրանքները:

Յիշեալ մեղադրեալներից՝ Ապտուլ Քերիմ պէյը, իր պաշտօնավարութեան ընթացքում պարտաւոր էր հետեւել խալամի վսեմ դրոյթներին, Օսմանեան օրէնքներին, եւ առանց խտրականութեան պաշտպանել բոլորի կեանքն ու պատիւը, ունեցուածքն ու հասարակական իրաւունքները, պայց պատերազմական դրութեան եւ զինուորական տերայց պատերազմական դրութեան եւ զինուորական տեղաւանութեան սանկիւնից անհրաժեշտ համարուող տեղաւանութեան գործում, ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել ապահովելու համար շարժական եւ անշարժ գոյքը՝ իր պաշտօնավարութեան շարժական եւ անշարժ գոյքը, իր պաշտօնավարութեան ընթացքում, հանդէս է բերել կատարեալ անփութութիւն, անտարբերութիւն եւ, մեծ վնաս հասցնելով, կողատի է անտարբերութիւն եւ, մեծ վնաս հասցնելով, կողատի է մատնել տեղաւանուողների շարժական եւ անշարժ գոյքը:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ պէյին, նա կատարեալութեան կողմից երբեք արտօնութիւն կամ իրաւունք չի ունեցել խառնուելու տեղաւանութեան գործին, սակայն բարձր խալի մարդկանց հետ սերտ շփում ունենալով, բարձր է քաղաքացիական պաշտօնատար անձնաւորութեան եւ քաղաքացիական անձնակազմի իրաւասութիւնների եւ սպայական անձնակազմի իրաւասութիւնների միջոցով, ներին վերաբերող մի շարք առաջադրանքներ: Այսպիսով, սակայն անտարբերութիւնները, ինչպէս նաեւ դատաւարական անտարբերութիւնները լիովին հաստատեցին նրա կողմից թոյլ տրուած մարդկային անձնատարական իրաւունքների ոտնահարման փաստերը: Այնպէս որ, դատաւարական կողմից յիշեալին ազատ արձակելու փաստարկը, ինչպէս նաեւ դատապաշտպանների ներգրած քանքերը համոզիչ չեն եւ չեն կարող ընդունելի համարուել: Լիովին բացա-

յայտուեց, որ Ապտուլ Քերիմ պէջը շարաշահել է իր պաշտօնը, իսկ Ռեֆիկ պէջը առանց արտօնութեան եւ իրաւունքի, խառնուել է պաշտօնատար անձնաւորութիւնների գործերին, եւ կատարելով մի շարք գործարքներ, դարձել է մեղսակիցների մեղսակիցը:

Ապտուլ Քերիմ պէջի յանցանքը ասնչու՞մ է կայսերական քաղաքացիական քրէական օրէնագրքի 102, իսկ Ռեֆիկ պէջինը՝ նոյն օրէնագրքի 130-րդ յօդուածներէ հետ: Այդ յօդուածում ասուած է.

«Պետական պաշտօնեաներից որեւէ մէկը իր պարտականութիւնները կատարելու ընթացքում, եթէ առանց էական պատճառի անփութութիւն եւ անաարբերութիւն ցուցարբերի եւ կամ առանց էական պատճառի չկատարի օրէնքի ուժից բխած իր վերադասի հրամանը, ապա իր պաշտօնի աստիճանի համեմատ պատժի է ենթարկուած երեքից մինչեւ 100 լիրա տուգանքով: Եթէ անփութութեան եւ անաարբերութեան հետեւանքով եւ կամ օրէնքի ուժից բխած վերադասի հրամանը չկատարելու դէպքում վնաս հասցուի պետութեան շահերին, ապա պաշտօնի աստիճանի համեմատ կաշանքի է վերցուած(…) (17) մէկ շաբաթից մինչեւ երեք տարի ժամկէտով եւ ժամանակաօրապէս կամ մշտապէս զրկում է իր զբաղեցրած պաշտօնից: Կատարուած այդ արարքների ընթացքում, եթէ որեւէ մէկին անձնական վնաս հասցուի, ապա մեղադրեալը տուժի է ենթարկուած այլ պատժամիջոցներով»:

«Պետութեան կողմից արտօնութիւն եւ իրաւունք չունեցող որեւէ մէկը ինքնուրոյնաբար քաղաքացիական պաշտօնատանների եւ զինուորականութեան հետ գործարքի մէջ մտնելու եւ կամ նրանց գործերին միջամտելու դէպքում, բանտային պատժի է ենթարկուած երեք ամսից ոչ պակաս ժամկէտով:

Այս յօդուածներից բխած օրէնքի ուժի համաձայն, Ապտուլ Քերիմ պէջը, կաշանքի տակ վերցուելու օրուանից

1910 թ. (Փետրուարի 13), պատիժ է կրելու մէկ տարի բանտարկութեան ժամկէտով եւ մէկ տարի էլ զրկուելու է իր պաշտօնից:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ պէյին, դատաքննութեան ժամանակ բացայայտուեց, որ ինքը ձկնարուծարան ունենալու անհրաժեշտութիւնը չի ունեցել, սակայն թարմ ձուկ ուտելու համար, իբր վարձակալի է Ալօ եւ Օմեր էֆենտիներին պատկանող ձկնարուծարանը Մինդեա ի-րականում, այդ ձկնարուծարանի համաձայնագիրը սկսածայից դարձել է իր անունով: Այնուհետեւ գրանով էլ չբաւարարուելով, 35 լիրա վարձակալութեան արժէքի զիմաց, տիրացել է ամբողջ ձկնարուծարանին, որի արդիւնաց, տիրացել է ամբողջ ձկնարուծարանին, որի արժէքը ուղկաններով եւ այլ եկամուտներով կազմել է մօտ 1800 լիրա: Այս ծանրացուցիչ յանցանքը նկատի առնելով Ռեֆիկ պէյը նոյնպէս կալանքի վերցուելու օրուանից (1919 թ. Ապրիլի 22), ձայների մեծամասնութեամբ դատապարտուեց երկու տարի ժամկէտով բանտարկութեան:

Ճելալ եւ Հաֆըզ Մահմուտ էֆենտիներին վերաբերող ամբաստանութիւնը օրինականապէս չազատուցուեց, ուստի ձայների մեծամասնութեամբ, որոշուեց նրանց ազատ արձակել:

Ըստ օրինականութեան, դատաքննութեան են ենթարկուելու նաեւ այն անձինք, որոնք օժանդակել են վերոմիջեալ յանցաւոր գործարքներին:

Դատազեխուը ընթերցուեց բոլորի ներկայութեամբ:

1919 թ. Մայիսի 24

Նազըմ, Չեքի, Ալի Նազըմ, Մուստաֆա(18), Ռեճեպ Թերտի

Ռազմական արտակարգ ատեանի արձանագրող
յանձնախմբի պետ՝ Ապրտին Տուեր:

Takvim-i Vekayi, 2 Mayıs 1335 (1919) № 3618

**ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (19)**

Նախագահ՝ Գեներալ-մայոր Էսաա փաշա,
Անդամներ՝ Գեներալ-մայոր Իհսան փաշա,
Գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա,
Գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,
Գնդապետ Սուլէյման Շաքիր պէյ:

ԽԱՐԵՐԳԻ ԿՈՏՈՐԱՄԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հեռակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալներին
անունները — «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակ-
ցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ, «Թեշքիլամ-Ը
մահաուսէ» Նախագահ՝ Դոկա-Պեհաէտարին Շաքիր, «Միու-
թիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Խարրեքդի
պատասխանատու քարտուզար՝ Ռեսնէլի Նազլըմ պէյ:

Դատի տրուած գերկայ գտնուող մեղադրեալներին
անունները — Տերսիմի Նախկին պատգամաւոր՝ Հաճի
Պալլուս-զասէ Մեհմետ Նուրի պէյ, Խարրեքդի հանրա-
կրթական Նախկին տեսուչ՝ Չերիտ պէյ:

ԴԱՏԱՎՄԻՌ

Սոյն դատաւարութեան ընթացքում լսեցին մեղա-
դրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ
ուսումնասիրուեցին եւ Հետաքննուեցին բոլոր դատական
փաստաթղթերը: Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի
անդամ մեղադրեալ Դոկա-Պեհաէտարին Շաքիր պէյը,
որպէս «Յատուկ կազմակերպութեան» Նախագահ, Ստամ-
պուլից դուրս դաշով, սկսել է շքանշաններով Տրապիզոնի,
էրզրումի, եւ այլ վիլայէթներում, Միւսուոյն ժամանակ
բանտերից դուրս բերուած սճրագործներից եւ այլ յան-

ցաղործներից կազմուած Հրոսակախմբերի գլուխն անց-
նելով՝ սարբեր ժամանակներում եւ սարբեր վայրերում
կոտորել է տեղահանուած Հայերին եւ նրանց ունե-
ցուածքը ենթարկել կողոպուտախ Նա իր նենդ ծրագրերը
իրագործելու համար, այն վայրերը, ուր տեղի ունեցան
իրագործական գէպերը, ուղարկուած էր նաեւ ան-
այդ ողբերգական գէպերը, ուղարկուած էր նաեւ ան-
տեղեակ եւ դուրահաւատ այնպիսի մարդկանց, որոնք
միանում էին վերոյիշեալ «Թեշքեւաթ-ը մահուտէ»ին՝ ա-
կամայ ասելու թեամբ եւ շահոյթ ստանալու մոյի ցանկու-
թեամբ համակուած: Իր պարտականութիւնները կատա-
րելու ընթացքում, յաճախ բանաւոր կարգադրութիւններ
եւ երբեմն էլ ծածկազիր գաղտնի հրահանգներ է ուղար-
կել [այս ու այն կողմ] եւ «Թեշքեւաթ-ը մահուտէ»-ի
հրոսակախմբերին օգտագործել է իր անմիջական հրա-
մանատարութեան ներքոյ՝ Հայերին կոտորելու եւ
բնաջնջելու նպատակով:

Յիշեալ Պեհաէտաին Շաքիր պէյը «Միութիւն եւ
Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Պարբերդի պատաս-
խանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մէջ գտնուող
մեղադրեալ Ռեանելի Նազըմ պէյին, կտրբերդի վայրի
Սապիթ պէյի միջոցով էրզրումից ուղարկած 1915 Մայիսի
4-ի թուագրութիւնը կրող ծածկազիր հեռագրով Հարցը-
նում է:

«Մեզ պարզորոշ տեղեկացրէ՞ք, այդ տեղից ուղարկուող
Հայերին զտո՞ւմ էք, թէ՞ ոչ, Վասնզուտր մարդկանց,
որոնց վտարումն ու արտորումն էք յայտնել, ոչնչացնո՞ւմ
էք, թէ՞ ճամբու էք դնում?»

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան
կենտրոնական կոմիտէի կնիքը կրող թղթապանակի
փաստաթղթերի մէջ գտնուող ծածկազիր հեռագրերից
մէկում, էրզրումի վայրի Միւնիր պէյը յայտնում է:

«Քրդի ճանապարհով էրզրումից ուղարկուած Հա-
րուտ հայերի քարտանները, յարձակման ենթարկուելով,

Պեհաէտտին Շաքիր պէյի կազմած հրոսակախմբերի եւ տերութեաների կողմից կոտորուել են, իսկ նրանց ունեցուածքը՝ կողոպտուելը:

Քասաամոնուի նախկին վալի Ռեշիտ փաշան յայտնում է, որ ինքը յիշեալ Պեհաէտտին Շաքիր պէյից ծածկագիր հեռագիր է ստացել տեղահանութեան մասին, իսկ Վեհիպ փաշան(20) յայտնում է, որ «Հայերի կոտորածն ու բնաջնջումը, ինչպէս նաեւ ունեցուածքի յափշտակումն ու կողոպուտը նախապէս վճռուել է «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցեան կենտրոնական կամիտէ կողմից, որ երբորդ բանակի շրջակայքում, արմատում(21) հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Պեհաէտտին Շաքիր պէյն է»:

Անթալիայի նախկին մութառարիֆ Սապուր Սամի պէյը յայտնում է, որ Պեհաէտտին Շաքիր պէյը էրզրումից ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հետեւեալ հարցումն է արել.

«Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի, Տիարպեքիրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսուել են Մոսուլի եւ [Տէր] Ջօրի կողմերը, իսկ դուք ի՞նչ էք անում Անթալիայում»(22):

Ռազմական ատեանի արձանագրութիւններում հաւաստի փաստարկներով բերուած մի շարք վկայութիւններում եւս հաստատուած են վերոյիշեալ ողբերգական իրադարձութիւնների ընթացքում Պեհաէտտին Շաքիր պէյի եւ նրա համախոհների համատեղ կատարած յանցագործութիւնները:

Ինչ վերաբերում է փախուստի մէջ գտնուող մեղադրեալ Ռեւանլի Նազըմ պէյին, ռազմական ատեանի երեք անդամները նրան եւս մեղաակից ճանաչեցին վերոյիշեալ ողբերգութիւնների մէջ, քանի որ տեղահանութեան ընթացքում նա սերտօրէն համագործակցել է Պեհաէտտին Շաքիր պէյի հետ: Դա ապացուցուած է Նա-

զըմ պէջին ուղղուած 1915 Մայիսի 4-ի թուադրութեամբ վերոյիշեալ հեռագրի բովանդակութեամբ, ինչպէս նաեւ Խարբերդի Վալի Մասլիթ պէյի, (կուսակցութեան) կենտրոնական կոմիտէի գլխաւոր քարտուզար՝ Միւհաս Շիւքրի պէյի եւ այլ վկաների կատարած յայտարարութիւններէց: Ուշագրաւ փաստարկ է նաեւ այն հանգամանքը, որ դատական հետաքննութեան նախօրէին, նա թաքնուեց եւ ցայտօր գտնուած է փախուստի մէջ:

Բացի այդ, փաստաթղթերի մէջ գտնուող միւս թղթակցութիւնների բովանդակութիւնից եւս հասկացում է, որ նա մասնակցութիւն է ունեցել յիշեալ ողբերգութիւններին:

Օրէնքի տեսանկիւնով, յիշեալ յանցագործութեան ընթացքում, Նազըմ պէյը իսկական մեղսակիցների նման որոշակի յանցանշան չի թողել, բայց Պեհէտտին Շաքիր պէյի հետ նրա ունեցած թղթակցութիւնները եւ վկաների պնդումները հաստատում են, որ նա անուղղակի մասնակցութիւն է ունեցել տուեալ յանցագործութեանը, քանի որ նա գլխակցօրէն օժանդակել է այդ ողբերգութեան մեղսակիցներին:

Այսպիսի իրավիճակում, օրէնքի պահանջներից ելնելով՝ ձայների մեծամասնութեամբ որոշում կայացուեց, որ Նազըմ պէյը ենթակայ է գտնադարձման՝ յանցագործութեանը անուղղակիօրէն մասնակցութիւն ունենալու ամբաստանութեամբ: Վերոյիշեալների կատարած յանցամարտատանտութեամբ: Վերոյիշեալների կատարած յանցամարտատանտութեան պատժի շափը որոշուեց հետեւեալ կերպ գործութեան պատժի շափը որոշուեց հետեւեալ կերպ: Քրէական օրնագրքի 181-րդ յօդուածի թէյագրանքով, 170-րդ յօդուածի հիման վրայ, Պեհէտտին Շաքիր(23) պէյը գտնադարձուեց մահուան, իսկ Ռեւնելի Նազըմ պէյը նոյն օրէնագրքի 45-րդ յօդուածի 2-րդ մասով՝ 15 տարուայ տաժանակիր աքսորի Բուճազուած ունեցուածքը անօրինուելու է ըստ օրէնքի Նազըմ պէյը զրկուած է նաեւ քաղաքացիական իրաւունքից:

Միւս մեղադրեալներն են՝ Տերսիմի նախկին պատգամաւոր՝ Մեհմետ Նուրի պէյը եւ Թարբերդի նախկին հանրակրթական տեսուչ Չերիտ պէյը: Տրուած վկայութեան համաձայն՝ Մեհմետ Նուրի պէյի պարտակի շրջակայքում գտնուող Հոլովենկ գիւղի հայութիւնը նոյնպէս ենթարկուել է տեղահանութեան եւ կոտորուել: Հայերին գիւղից տեղահանելու ընթացքում [Մեհմետ Նուրի պէյը] ժամտարմների ներկայութեամբ ասել է. «Ձեր բոլորին ուղարկում եմ Գեմիքլի գիւղը, իսկ այստեղ ցանելու եմ գարի»: Այդ իրադարձութիւնների մեղադրանքով նրան ուղարկել էին Ռազմական ստեանի հարցաքննութեան: Դատաքննութեան ժամանակ, Տիկ. Մարգարիտը ամբաստանելով նրան ստաց, որ տեղահանութեան ընթացքում, Մեհմետ Նուրի պէյը երբ եկել է Հոլովենկ գիւղը, իրենց թախանձագին խնդրանքը մերժելով ասել է — «Դուք գնալու էք մեր ամուսինների գնացած վայրը, այստեղ ես գարի եմ ցանելու»: Նա յայտնել է նաեւ հետեւեալը. «Ո՛վ որ իր ունեցուածքը կարապետի սանը թողնի, կարող է երեք ամիս յետոյ դալ եւ վերցնել»: Այս մասին, իբր մի ազդագիր է փակցրել պատին եւ այնուհետեւ իր ձին նստելով՝ հեռացել:

Մի այլ գանդատուող՝ Գասպար Մովսիսեանը, որը տեղահանութեան ժամանակ գտնուել է Ստամբուլում, հաստատեց Տիկ. Մարգարիտի տուած վկայութիւնը եւ ստաց, որ Մեհմետ Նուրի պէյը դրամ է շորթել շատերից, որ կարապետի սանն, իրօք մի ժամտարմի միջոցով կարմիր թերթիկներ է կնքել տուել: Մի շարք կանանց պաղտատագին խնդրանքը նա մերժել է եւ «այս գիւղը գարի եմ ցանել տալու» ասելով՝ ձի է նստել ու հեռացել: Նրա գնալուց յետոյ, շեթէների հրոսակախմբերը սրբնթաց յարձակուել են գիւղի վրայ: Յիշեալ կարապետի սան պատի վրայ Մեհմետ Նուրի պէյի թողած ազդագրի մասին տեղեակ չլինելը տարակուսանքի ընթացք տուեց: Այդ

կապակցութեամբ, կարապետը դատարնութեան ընթացքում յայտարարեց, որ [Գառգար Մոզիսեանը] սուս է ասում, որ Մեհմետ Նուրի պէյլը իրօք իր տան ճակատին մի ազդադիր փակցրել է, որ ինքը, թաքնուելով Մեհմետ պէյի շիֆթլիքում, ազատուել է տեղաճանութիւնից եւ մինչեւ վերջ նրա տանը մնալով փրկուել մահից։ Նա յայտնեց նաեւ, որ ինքը չի նկատել, թէ Մեհմետ Նուրի պէյի քննեկալ Ասրմ պէյը Հայերից յափշտակուած ապրանքը տեղափոխել է Մեհմետ Նուրիի բնակարանը։ Ինչ վերաբերում է Մեհմետ Նուրի պէյի բանտում փող վերցնելու հարցին, այն կարող է այլ տեսանկիւնից ուշադրութեան արժանանար։

Չնայած որ տուեալ ժամանակ կառավարութիւնը հրաման էր արձակել այն մասին, որ տեղաճանուած Հայերին իրենց տանը պատասպարող մարդկանց մահուան պատիժ է սպառնում, այնուհանդերձ, Մեհմետ Նուրի պէյը համարձակուել էր Հոյովենկ գիւղի բնակչութեան մի մասին թաքցնել իր շիֆթլիքում եւ փրկել մահից։ Այս հարցում բոլորովին շեղօք կողմ հանդիսացող ամերիկացի միտար Ռեքսը նոյնպէս յայտնեց, որ տեղաճանութեան ընթացքում, Մեհմետ Նուրի պէյը բաւականաչափ թեով Հայերի կարողացել է ազատել պատասպարելով իր ազարակում։ Դա հաստատուեց նաեւ միւս վկաների ցուցմունքով։

Կառավարութեան կողմից կազմակերպուած համընդհանուր տեղաճանութեան եւ կոտորածին մասնակցելու խնդրում, ստոյգ յանցանշաններ չլինելու պատճառով, հանրակրթական տեսուչ՝ Ֆերիտ պէյը ազատ է արձակում։ Մեհմետ Նուրի պէյը նոյնպէս անմեղ է ճանաչոււմ, նկատի ունենալով, որ նա առնչութիւն չի ունեցել Հոյովենկ գիւղի հայ բնակչութեան տեղաճանութեան եւ կոտորածի խնդրում։ Նրա քեմակալ Ասրմ պէյը, Հայերի կոտորածի խնդրում եւ Մեհմետ Նուրի պէյի աս-

Նը պահելու ամբաստանութիւնից անմեղ է ճանաչուած:

Այսպիսով, Ռազմական ասեանի միաձայն որոշումը հրտարակուէց Մեհմետ Նուրի պէյի եւ Ֆերիտ պէյի ներկայութեամբ, իսկ Պեհաէտտին Շաքիր եւ Ռեսնէյի Նազըմ պէյերի նկատմամբ՝ հեռակայ կարգով:

13 Քանունի Սանի 1336 թ. Մուստաֆա Քերիմի, Իհսան (1920 թ. Յունուարի 13)

«Մենք միանալով այս դատավճռին, այն կարծիքին ենք, որ մեղադրեալ Ռեսնէյի Նազըմ պէյը նոյն ատիճանի յանցագործ է, ինչ Պեհաէտտին Շաքիր պէյը»:

Սուլէյման Շաքիր, Իսմայիլ Հաքքը, էստատ

Takvim-i Vekayi, 13 Ocak 1336 (1920) № 3771

Ի Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

1. Թուրքական ժողի ազգայնական հուսակցութիւն: Կազմուել է 1889-ին Կ. Պոլսում: 1908 թուականի յեղափոխութիւնից յետոյ անցաւ իշխանութեան գլուխ: Առաջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ հուսակցութիւնը ենթարկուեց ինքնաշարժարքի:
2. Mevlan Zade Rifat, Türkiye İnkilabının iç yüzü, I-ci fasıl, Halep, 1929, s. 119 (արարատառ):
3. Սուրի Բարսեղով, «Հայերի Յեղաապանութիւնը յանցադատութիւն է մարդկութեան դէմ», («Լրարկեր» ՀՀ ԳԱ, Երևան, 1987, թիւ 4, էջ 34):
4. Osman Nuri, Abdul Hamid Sani ve devri saltanati, İstanbul, 1327, s. 838 (արարատառ):
5. Նոյն տեղում, էջ 582:
6. «Փորձն ազգային եւ գրական միասնեայ հանդէտ թիւ 7-8, Տիգրիս, 1879, էջ 204-205:
7. Osman Nuri, նշւ. աշխ., էջ 828, 858:
8. Osman Nuri, նշւ. աշխ., էջ 806: Տե՛ս նաեւ Sadik Shahid bey, Islam, Turkey and Armenia, and how they happened. Turkish Mysteries Unveiled. St. Louis, 1898, p. 207:
9. Celal Nuri, Osmanlı İmparatorlugun tarih-i tedennisi, İstanbul, 1331, s. 90 (արարատառ):
10. Հայերի Յեղաապանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում, խմբ. Մկրտիչ Ներսիսեանի, Երևան, 1906, էջ 202, (տպակրէնի)
11. Ե. Ղ. Սարգսեան, Թուրքիան եւ նրա հուսակցական ջարդաբանութիւնը Անգրիոյ՝ 1914-1918 թթ. Երևան, 1964, էջ 67-72:
12. Ա. Արզոյսեան, «Անհեաացող գէճեր», Գրիգոր Զահրայ, 4:

Պալիս, 1919, էջ 210.

13. Aram Andonian, The Memoirs of Naim bey, Watertown, AHRA, 1960, pp. 33-34.

14. Mevlan Zade Rifat, Նշւ. աշխ. էջ 108.

15. Տե՛ս Մ. Մ. Գալստիանի, «Հայերի Յեզասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում եւ ինքերկայրաստանի Գերմանիայի պատասխանաստութեան հարցը» («Պատմա-քաղաքական հանգէճ», 1963թ. Թիւ. 1, էջ 62).

16. Նոյն անգում, էջ 64.

17. Memoirs of Halide Edip. New York - London, p. 389.

18. Mevlan Zade Rifat, Նշւ. աշխ. էջ 145.

19. Falih Rifki Atay, Zeytindagi, Istanbul, 1957, s. 79.

20. Ա. Հ. Փափազեան, «Վաւերացրական երթիւքը արեւմտահայերի մասին, ՀՀ ԳԱ ինֆորմացիոն Գրաչօյն, Երւան, 1983, Թիւ. 2, (60), էջ 16-18.

21. Զուէն Արքեպիսկոպոս, «Պատրիարքական յուշեր», վաւերացրիք, Փահիրէ, 1917, էջ 318.

22. Morgenthau Henry, Ambassador Morgenthau's Story. New York, 1918. Մէլքեցեան է ըստ՝ Ամերիկեան դեսպան՝ Մորգենթաուի յիշատակները եւ հայկական եղեւնին գաղտնիքները, գրքից, Կ. Պալիս, 1919, էջ 258.

23. Լեւոն Վարզան, «Հայկական Տանճիւնը եւ Հայերու լքեալ գոյքերը», Պէյրութ, 1979, էջ 94-100.

24. Հ. Գ. Ինճիկեան, «Օսմանեան կայսրութեան անկումը», Երւան, 1984, էջ 301.

25. Զ. Մ. Կիրակոսեան, «Երթիւքները պատմութեան գաղտնաբերութեան արժէք երկրորդ», 1983, էջ 174.

26. Լիլյա Ջորջ՝ «Ճշմարտութիւնը իտալացութեան պայմանագրերում», Հատ. 2, Մոսկուա, 1957, էջ 200 շտապերին).

27. Որոշումը կայացրեց է Աւստրիական Թեոֆիլ փաշայի կազմած երգչակիցը (1918 թ. Մարտի 4-ը).

28. Այդ երթիւքի կարեւոր մասը հասցեւ եւ հրատարակել է Փրիկէրը. Տե՛ս «Սոցիալիստական Հայաստանութեան վաւերացրական պատմութիւնը», Նիւ Եորք, 1980, էջ 11-67. Մամուլի երթիւքը մանքատան վերլուծութեան եւ Ջոն Կիրակոսեանի գրքում. Տե՛ս «Երթիւքները պատմութեան գաղտնաբերութեան արժէք», շ. 2.

29. Տե՛ս Փրիկէր, Նշւ. աշխ. էջ 309-310.

30. Տակալ ժամանակ գաւիթը գլխաւորում էր Տանտա Յեղիա Փաշան (1919 թ. Մարտի 4-ից Հոկտեմբերի 1-ը.

31. Մեր ձեռքի տակ գտնուող նրբերում Ե-րդ նիստից յետոյ բացակայում են 114-116 էջերը:
32. Վթարգլիմ-ի վեցայի, 13 Յունուար, 1920, թիւ 3771, էջ 246.
33. Վթարգլիմ-ի վեցայի, 27 Ապրիլ, 1919 թ. թիւ 3540, էջ 5.
34. Talât pasanın hatirlari, Istanbul, 1946, s 72-73:
35. Halide Edip, Նշւ. աշխ., էջ 387.
36. Վթարգլիմ-ի վեցայի, 12 Մայիս 1919 թ. թիւ 3554, էջ 35.
37. Վթարգլիմ-ի վեցայի, 12 Մայիս 1919 թ. թիւ 3554, էջ 33.
38. Վթարգլիմ-ի վեցայի, 5 Յուլիս 1919 թ. թիւ 3604, էջ 219.
39. Գաւառներին վերաբերող զատարհնութիւնների արձանագրութիւնները կանոնաւոր լոյս շին տեսչ թուրքական ժամուրում Վթարգլիմ-ի վեցայի-ում ամբողջապէս լոյս են տեսչ միայն գաւառներին:
40. Վթարգլիմ-ի վեցայի, 22 Մայիս 1919 թ. թիւ 3616, էջ 50.
41. Տե՛ս "Documents relatifs aux atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane", publication du Congrès National", Constantinople, 1919.
42. Վթարգլիմ-ի վեցայի, 25 Յունիս, 1919, թիւ 3596, էջ 189.
43. "Takvim-i Vekayi", (Արաբեր), — (տաւաղի շրջագործութիւնները որպէսզոյ), 1831 թ. սկսած Օսմանեան կայսրութիւնում ստորին թուրքերէն լեզուով հրատարակուող լրագիրը
44. Jean-Marie Carzou, "Un Génocide Exemplaire", p. 233-246.
45. «Հայերի Տեղապահութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում», երկրորդ լրացուած հրատ. Երեւան, 1982, էջ 557-575, (սուսերէն).
46. Գրիկէր, Նշւ. աշխ., էջ 297-304.
47. Տե՛ս Գրիկէր, Նշւ. աշխ., էջ 33.

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

1. Վթարգլիմ-ի վեցայի, 27 Ապրիլ 1919 թ., թիւ 3540, թերթի ծանօթագրութեան մէջ Նշուած է, որ Հարցաքննութիւնը արձանագրուել է նախնութեամբ եւ սեական որոշ ձեւակերպումներից բացի ոչ մի ուղղում չի կատարուել:
2. Այստեղ եւ յետագայում, քառակուսի փակագծերի մէջ ուղղում են մեր ծանօթագրութիւնները:
3. Թաղամաս Կ. Գոյում:
4. Գանուած է Փոքր Ախալի Հարաւ-արեւմտեան Տաւում:
5. Թաղամաս Կ. Գոյում:
6. Թաղամաս Կ. Գոյում:

7. Քաղաք Տարսանեցի Եղուցի արևելեան արին
8. Թաղամաս Կ. Պոլսում:
9. Թաղամաս Կ. Պոլսում:
10. Թաղամաս Կ. Պոլսում:
11. Եկատի ունի «Տրապիզոնի տեղահանութեան եւ կատարներն» գերարերոյ գաստգննութիւնը:
12. Թաղամաս Կ. Պոլսում:
13. Գիւղաքաղաք Միջերկրական Մոզի արին, Մերսին քաղաքի ճասակայքում:
14. Թաղամաս Կ. Պոլսում:
15. Թաղամաս Կ. Պոլսում:
16. Թաղամաս Կ. Պոլսում:
17. Թաղամաս Կ. Պոլսում:
18. Եկատի ունի այն խուրք պաշտօնեաներին, որոնք հրատարում էին իրազօրեմէ կուսակցութեան զեկտօրներին եւնոյ ծրագրերը:
19. Այստեղ եւ յետագայում խօսքը Թաղամասեան Արտակարգ ատեանի արտադրութեան տակ գտնուող ժողովրդական փաստաթղթերի մասին է. Այդ փաստաթղթերը ստօմոփուստ են եղել 293 թղթապանակներում: Տէն Գրիկէր, ԵՂ՝ աշխ., էջ 33:
20. Խօսքը գերարերում է Հայերի ինքնապաշտպանութեան կըտրուներին:
21. "Tasvir-i efkar" (Գաղափարների տեսութիւն): Լոյս է տեսել Կ. Պոլսում 1861 թուականից:
22. Եկատի ունի Տերսիմի քրտերին:
23. Փաստերը ցուց են տալիս, որ գծուեա 1915 թ. Սուլթի 12-ին, Կանկենհայտը Բաշքաղայն Դուանը լղել է Տի յուշագիր, որտեղ կարգաւանդէս պահանջել է միջոցներ ձեռք առնել Տրապիզիւրի վայրի Դուկո: Ուելիա պէ՛՛՛ զէ՛՛՛, որպէսզի նրա դատան քաղաքականութիւնը շջանգեցնի այդ շրջանի քրտաւանների դիտովին ոչնչացմանը: (Մ. Գ. Սահակեան, Եւր փաստաթղթեր 1915 թ. Ազգանում կայսերական Փերմանիայի մասին. ժամերի Հայաստանի արխիւներէ, Երեւան, 1970, թիւ 2, էջ 130):
24. Ճեղաչ պէ՛՛՛ զէ՛՛՛ է եղել Գոնիայի Հայերի տեղահանութեանը:
25. Տունայ ժամանակ մայրի տարածանով կատարում էր ձեռատկ կազմակերպութեան հրահանգչի պարտականութիւնը:
26. Այսինքն՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան եւ ձեռատկ կազմակերպութեան» միջեւ:
27. Յոյուածների բովանդակութիւնը արուած է գաստգննութիւնում:

39. Էնփեր փաշայի հրեղջրայրը: 1916-18 թթ. 6-րդ բանակի հրամանատարն էր, իսկ 1918 թ.՝ Արևելեան գործերի հրամանատարը:

40. Նկատի ունի «Յասուկ կազմակերպութիւն»ը:

41. Մի շարք գայիներ, վախճանով յետագայ պատասխանատուութիւնից, պահանջի են օրինակահանցնել կազմակերպներին բանակից ազատ արձակելու հարցը:

42. Կասկած չկայ, որ 2-րդ եւ 3-րդ կէտերում խաբը վերաբերում է արեւմտահայութեան կոտորածն իրականացնող «Յասուկ կազմակերպութեան»ը, որն իր ջարդարարական գործունէութիւնը ծաւայեց 1915-1916 թթ.: Այս հարցը մանրակրկիտ նետարեւութեան ենթարկուեց զաւաստարութեան 5-րդ եւ 6-րդ կէտերում:

43. Մէկ փոզանի հրացան:

44. Նկատի ունի Լիպյակեան Թրիփոցի (Trablusgarh):

45. Այսպէս, պահանջարկուած օրինակում կան տեղեկութիւններ բանակի:

46. «Թարգմտ-ի վերայի», 6 Մայիս 1919 թ., թիւ 3547:

47. Այսպէս առեւարին եւ զանազան ընկերութիւններին վերաբերող հարցաքննութեան նիւթերը զանց են առնուած:

48. Հարկ է նշել, որ 1916 թուականի Սեպտեմբերի 28-ին, Միտութիւն եւ ստաշպիտութիւն կուսակցութեան համապատասխան քննարկուել էին Հայերի նահելոյ գործադրուած բանութիւնները եւ որոշուել էր ստաշոյ յանձնատնօղովներ ուղարկելը Իրականում, այդ նախաձեռնութիւնը ձեւական ընթացք էր կրում, քանի որ գործնականում ոչ մի միջոց չէին նախկին կոտորածներին վերջ տալու հարցում (ՏԵՆ Զ. Կիրակոսեան, «Ներմիտութիւնը պատմութեան գաղտնաստիկ առաջ», հ. 2, էջ 150): Ընդհանրապէս, համաշխարհային հասարակութիւնը երբ իրազեկ զարմաւայ ժողովրդի նահելոյ գործադրուած վայրագութիւններին, թուրքական կառավարութիւնը, որպէսզի արգարացնի իր շարանեց գործունէութիւնը, հրապարակեց «Հայ կախաղներ յեղափոխական շարժումներն ու ծրարները» գիրքը, որն զբարարանք ու կեզմիք էր արեւմտահայութեան հասցէին ՏԵՆ «Etemi komiteerinin amal ve harekat-i ihtilalyasi, Istanbul, 1331 (արտատւում) Ծրաներէն Թարգմանութիւն, "Aspirations et agissements révolutionnaires des comités Arméniens", Constantinople, 1917:

49. «Թարգմտ-ի վերայի», 6 Մայիս 1919 թ., թիւ 3549:

50. Ծորտոյց զաւաստարութեան ընթացքում, հարցաքննութեան են ենթարկուել նաև՝ Մրտուա Շիքքի, Թիզա, Աթիֆ, Քիւշիակ Թազաթի եւ ձեւաս պէշերը: Նախապահը հրեւականում կանց է առել

գերագուծապես յետոյ (1922 թ), եւ Տրայուղեքրում սկսել է հրատարակել «Քրեչիկ մէջմուս» («Փոքր հանդէս») հանդէսը: Տե՛ս Լ. Ա. Gövsa, Türk meşhurları ansiklopedisi, Ankara, 1946, s. 152.

64. Մոյի ազգայնական գաղափարախօսութիւն, որի նպասակն էր միամուշէլ թուրքական բոլոր ժողովուրդներին թուրքիայի զԸԻ-խառնութեամբ մէկ պետութեան մէջ: Փանթուրքիզմը թուրքիայի քրիստոնէական ազգաբնակչութեան բռնի թուրքացման ինքզուստ երիտթուրքերի կուսակցութեան գլխաւոր գէնքերից մէկն էր: Փանթուրքիզմի գաղափարախօսութիւնը աշխուժացաւ յատկապէս առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ռուսաստանից հոգային տարածքներ նուաճելու ձգտումով: Այնպէս որ, արդարանալու միտումով բերուած Ջիւս Գէֆալզի մեկնարանութիւնները կեղծ են: Մանրամասն տե՛ս Ե. Ղ. Մարգսեան, Փանթուրքիզմի եւ փանթուրքիզմի գոկորինանները երիտթուրքերի ներքին քաղաքականութեան մէջ (Արեւելագիտութեան հարցեր, պրակ 1-2, Երևան, 1983, էջ 5-19):

65. «Օսմանիզմ»-ի յետադիմական տեսութիւնը ծնունդ է առնել ժժժ գարնի գերջին թուրքիայի ալլապզի բոլոր ժողովուրդներին բռնի թուրքացնելու նպասակով: 1903 թ. յեղափոխութիւնից յետոյ, «Օսմանիզմ»-ը գարմաւ երիտթուրքերի պաշտօնական գաղափարախօսութիւնը: այն է միամուշէլ թուրքիայի ոչ-մահմեդական ժողովուրդներին մէկ «Օսմանեան» ազգութեան մէջ: Իրականում այդ ժխտում էր ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման իրաւունքը: (Մանրամասն տե՛ս Խ. Ա. Մաֆրատեան, «Օսմանիզմի գոկորինան Օսմանեան կայսրութեան քաղաքական կեանքում», Երևան, 1985 (ուսանքն))

66. Բաւըլ Շնջուած է. Հաւանարար նկատի ունի Չեչեներան:

67. Մէկը՝ Հայութեան կատարելու, միւսը՝ Չեչեներայում ժողովրդրդին զրգոնելու:

68. Նախագահը Հարցեր է տալիս Կառն Կանաֆի, առեւտրական ընկերութիւնների լեւո կուսակցութեան ունեցած յարաբերութեան, կուսակցութեան փաստաթղթերի անհետացման գերարեքնալ:

69. Կրկին կարգացում են գերոյշիշուլ հետադրերը: Հարցաքննումիւն ընթացքում նախագահը կանց է առնում կենսաբանական կոմիտէի եւ ՎՅՄՄՄԿ կազմակերպութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող կապի վրայ: Ի՞նչպէս պէ՛տք է ու միւսների նման խուսափում է նշգրիտ պատասխաններ տալուց: Տուեալ Հարցաքննութիւնից բերել ենք առաւել ուշադրութեան արժանի շատուածը:

70. «Քաղվիժ-ի գերայի», ՆԱ Մայիս 1919 թ., թիւ 3057.

71. Միանաւ_Շիքրի պէ՛տք է միւսները բացայայտելն ստուծ

են Տեղաւանութեան եւ կոտորածի հրամանները շկատարելու համար պաշտօնից չեռայուել էն նաեւ Եղզգաթի նահանգին մութատորրի՜Ք Ճեմալ պէլլը, Գոնիայի եւ ալմուհետե Հալիպի վալի Ճելալ պէլլը, Քէօթանհոյսի մութասարրի՜Ք Փալիք Ալի պէլլը, Բալուի մութասարրի՜Քի տեղակալ Ալի Իլմի պէլլը եւ ուրիշներ:

72. Հիւսէյն Հիլմի փաշա (1855-1921) — Օսմանեան կայսրութեան զինջին մեծ զեզիրներից մէկը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, եղի է Քուրքիայի զեապանը Վիեննայում:

73. 1918 թուականի զինջերին, տեղլիական, իսկ ալմուհետե Ֆրանսիական գորքերը գրաւեցին Կիլիկիան:

74. Նահիլին Հաւարակական անվտանգութեան նախարար, «Յատուկ կայմակերպութեան» անգամ, որը չեռակայ կարգով գատի էր տրուած Ռազմական Արտակարգ ատեանի կողմից:

75. Նկատի ունի զերմանական զեղտղէն եւ Պրեպուս հատուակերը, որանք իրբեւ թէ վաճառուելով Քուրքիային, զերանուտուեցին «Յատուկ Սիլիմ» եւ «Միդիլլի» 1914 թուականի Հոկտեմբերի 20-ին, այս հատուակերը իրենց զերմանական անձնակազմով մուտք գործեցին Սեւ Մոխ Տե՛ս նաեւ ծածոթ. թիւ 58:

76. Նկատի ունի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան անուժրները:

77. Մրահաս Երեքրի պէլլը խուստօում է ստոյգ պատարտանից: Հատանական է, որ խոտը զերաքերում է հնմիրին:

78. Նկատի ունի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն:

79. Այս եւ յաջորդ փաստաթղթերից պարզ երեւում է, թէ ինչպէս Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախորդին, երիտմուրքերը փանթուրքիստական մեծապետական իրենց ծրարքերը իրազործելու համար, Ռուստատանի մահձեռականներով ընակեցուած շքրիշաներն էին ազարկում մեծ թւով գործակալներ աւ լրտեսներ: Այդ կարտակներով սակզմում «Յատուկ կողմակերպութեան» գործակալների քայքայել գործունէութեան նպատակներից մէկը անուշա Անգլըրիովիկան էր: Նրանց հիմնական պարտականութիւնն էր թուրքական գլխաւոր շտապի համար տեղեկութիւններ հաւաքել, իսկ Ռուստատանի գէժ շեարուար պատերազմի գեղցքում, մահձեռական սպարանակչութեանը նախապատրաստել ապստամբութեան: Մանրամասն տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսեան, «Քուրքիան եւ նրա նուանդական քաղաքականութիւնը Անգլըրիովիկանում», էջ 101-127:

80. Հայերին տեղաւանելու եւ կոտորելու համար, Ներքին Գործերի նախարարութիւնը հաւաքագրել է քանակում գտնուող մար-

դասագաններին եւ այլ քրեական յանցագործներին:

81. Հասանարար նկատի ունի Գրուսայի գլխախնամի գույրին:

82. Նկատի ունի Ներքին Գործերի նախարարութիւնը:

83. Հասանարար այստեղ վրիպակ է թալլ արուած, քանի որ Հարցաքննութիւնը ընդհատուած է: Բայց որ զեղջերուած, Միանաս Շրքորի պէշը ի գուր է փորձել արդարանայ սրեւէ մէկի նկատմամբ յղուած շինեկու պատրուակով հրակամուած, «Յատուկ կազմակերպութեան» յանձնարումը բազկացած էր կենդանական կամրաէի տեղաներից:

84. Նկատի ունի Անգարայի պատգամաւոր՝ Աթիֆ պէշին:

85. Հարցաքննութեան ընթացքուած, այդ Հարցերը արուած են նաեւ Ռիզա, Բիւլիք Թալաթ եւ Ջեւատ պէշերին, որոնք տալիս են Համապատասխան պատասխաններ՝ իրենց անանդիտութեան մասին:

86. «Թարգլիմ-ի վեքայի», 3 Յունիս 1919 թ., թիւ 3571:

87. Կոթնասուկեօթ մեղադրեալների Մայթա կզգի արտաբերու կապակցութեամբ առաջին փուլի դատաքննութիւնները ընդհատուած են: 1919 թուականի Յունիսի 3-ից սկսուած է միւս մեղադրեալների նկատմամբ երկրորդ փուլի դատաքննութիւնը:

88. Յաջորդ դասական նրտների խորագրերուած նշուած է նաեւ Հեւակայ կարգով դատի արուած միւս մեղադրեալների անունները:

89. Թաղամաս Կ. Գոլուած:

90. Թաղամաս Կ. Գոլուած:

91. Մեղադրեալների մի մասին Կ. Գոլի կայանաւանից Մայթա կզգի անգափոխելու փաստը ցոյց է տալիս, որ դաշնակիցները աստուտազական դիրք են ունեցել յանցագործներին զատարանով պատժելու Հարցուած: Փրեզիդուտը Հրատարակուող «Մշակ» թերթը շատ անգին գնահատական է սուեւէ անգլիացիների այդ երկերեսանի արտաբեր. «Մայթայի մէջ այդ արտաբանները կերան, խմեցին, յզփացան եւ մէկ-մէկ գործիքներ զարժան Անգլիայի մեռքին՝ անոր քաղաքական եւ անասական շահերը սպառնովելու Համար Թուրքիոյ մէջ Մայթան արգարութեան զխոր շահագրասցու: Մայթան անգթի եւ նախատինքի Համարոթեան զխոր շահագրասցու: Մայթան անգթի եւ նախատինքի կրակոսանի գրքից: Տե՛ս «Ներխոթուրքերը պատմութեան զատասաւնի առաջ», Հ. 2, էջ 253):

92. Մայթա Հայրիմ փաշան Մայթայի արտաբայայրից ազատ արձակուելուց յետոյ, 1921 թուականին, Համուած սպաննուեց ժողովրդական զրիխուտ: Արշուիր Շիրակեանի կողմից:

93. 1917 թուականի Փետրուարի 5-ին, երբ Թաղամթը նշանակուեց մեծ վեզիրի պաշտանին, Զանփուտար յաջորդեց նրան:

94. Մեղադրական եղբայրացութեան սկզբում, խուուս է կուսակցութեան օրինականացութիւնները եւ շարաշահումների մասին

96. Տե՛ս Հեռագիրը, էջ 73:

96. Նկատի ունի 1916 թուականի Մարտի 14 (27)-ին Հրապարակում ստեղծանութեան վերաբերող հետեւեալ օրէնքը.

Յօդում 1 — Գաղտնագոյն ընթացքում կառավարական հրամանատարներին, երկրի պաշտպանութիւնն ու խաղաղութիւնը ապահովելու միջոցառումներին բնակչութեան կողմից որեւէ մեւով գիտազրութիւն եւ կամ զենքի միջոցով լարատութիւն ցուցաբերելու գնդացում, բանակի զորամասերների, արկիղիանների հրամանատարները, նրանց տեղակալները, ինչպէս նաեւ ինքնուրոյն զայրերի զեկավարները, իրաւունք ունեն եւ պարտաւոր են անմիջապէս գիտուորական ուժերի միջոցով խտապոյն կերպով եւ կատարելապէս ոչնչացնելու այդ գիտազրութիւնը:

Յօդում 2 — Բանակի, ինքնուրոյն զորամասերումների եւ գիւղիգրանների հրամանատարները կարող են գիտուորական [գործողութիւնների] անհրամեշտութիւնից ելնելով, լրտեսութիւն եւ զանազրութիւն ցուցաբերող գրեզերի եւ զասպանների բնակչութիւնն անհաստգէս եւ կամ հաւաքաբանապէս տեղահանելու եւ բնակեցնելու այլ վայրերում:

Յօդում 3 — Այս օրէնքն ուժի մէջ է Հրապարակման օրից: Տե՛ս Mevlian Zade Rifat, Türkiye inkilabinin iç yüzü, birinci fasıl, Halep), 1929, s. 118-119 (պարատառ):

97. Նկատի ունի «Թեշքիլում-ը մահաուսէ»-ն

98. Նկատի ունի 1919 թուականի Ապրիլի 12-ի Մեղադրական եղբայրացութիւնը:

99. «Թանին» (Աւագանց) — 1908 թուականից սկսած երիւմուրքերի կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի օրկանն է եղել, յոյս է տեսել Կ. Պոլսում:

100. Հաշտութեան պայմանագիրը կնքուեց Գրետա-Լրաովսկում 1918 թուականի Մարտի 3-ին, Սովետական Ռուսաստանի եւ Քառեակ միութեան երկրները (Վերմանիա, Աւստրո-Հունգարիա, Պուլկարիա եւ Թուրքիա) միջեւ: Ըստ պայմանագրի, Ռուսաստանը, այլ հողային մեծ տարածքների հետ, կորցնում է նաեւ կարտի, Արասանի եւ Պարթումի շրջանները: Սովետական կառավարութիւնը, ամրապնդելով իր ուժերը, եւ ելնելով Անդրկովկասում Թուրքիայի նուսնողական քաղաքականութիւնից, 1918 թուականի Մեպտեմբերի 26-ին շեղեալ յայտարարեց պայմանագրի ամրողչութեամբ:

101. Այս արտաշայտութիւնը չի համապատասխանում իրակա-

նութեանը, քանի որ թուրքական իրաւական սխառեմը իր հոսթեանը ծաշրաստեան անարդար էր քրիստոնէայ հպատակներին հանդէպ: Այժմայիմ հայ ժողովուրդը, այլև Օսմանեան կայսրութեան միւս ոչ ժահեանական ժողովուրդները անւաղէս պայքարել են թուրքական բռնակալութիւնից պաշտպանելու համար:

102. «Քաղզիմ-ի վեքայի», 4 Յունիս 1910 թ., թիւ 3673:

103. — Նկատի ունի Ներքին Գործերի նախարար Քալաթթիբե:

104. Հաւանարար նկատի ունի 1910 թուականի Յունիսի 15-ին Կ. Պոլսում Պաշտպանի հրապարակուած երեսմուրթերի կազմից կախազան բարձրացուած Հնչակեան կուսակցութեան 20 զեկազարներին:

105. Յարդըզ նրանքի ընթացքում, նախապահը հարցաքննուած է Մուսա Քեաղլի, Հալիմ եւ Ռիֆաթ էֆենտիներին եւ չիմանականուած կանգ է առնուած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան հետ նրանց տննցած անշուքեան եւ ընդհանրապէս պատերազմի ընթացքում կուսակցութեան գործունէութեանը, պատերազմին մասնակցելու նախաձեռնութեան եւ գործադրուած շարաշահումների վրայ: Ե-րդ նրանում, լուում է գտաւարտուական Ալի Ռեշատ պէլի էրչիլը: Իսկ 7-րդ նրանում մայիլը արուած է գտաւարտուական Ալի Հալաթար պէլին: Նա «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան գործունէութիւնը արգարացնելու նպատակով, կանգ է առնուած կուսակցութիւնների կատուցուածքի եւ իրաւական կանոնների վրայ: Այնուհետեւ մզտուած է արգարացնել Ելիլի ուչ-իւզալ Մուսա Քեաղլի եւ Ֆենտիին եւ Փոտու-հեռադրատան նախարար Հիւսէյն Հալիլ պէլին: Ստեպի ասարդինակ է, որ նա իր էրչիլում ոչ մի խոսք չի ասուած հայերի անգահանութեան եւ կատարածների մասին («Տիւս «Քաղզիմ-ի վեքայի», 26 Յունիս 1910 թ., էջ 196-203):

106. «Քաղզիմ-ի վեքայի», 6 Յուլիս 1910 թ., թիւ 3604:

107. Նկատի ունի 1911-1912 թթ. խոսչա-թուրքական պատերազմը, որի ընթացքում Քուրթեան կորցրեց Քրիֆոլլուանիան ու կրեւ-նարկան:

108. Նկատի ունի 1912-1913 թթ. պոլցանեան պատերազմը, որն ասարտուեց Քուրթիայի պարտութեանը: Քուրթեան կորցրեց եւրոպական իր բոլոր տիրոջները, բացառութեանը՝ Սուամուլլի եւ Արեւելեան Քրակիլայի:

109. Նկատի ունի երեսմուրթերի նախաշեղագիտական շուսլլ խոստումները:

110. Նկատի ունի 1913 թ. Յունուարի 23-ին «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կատարած շեղաշրջումը «Հիւր-բիլէթ վէ իթիլաֆ» («Ազատութիւն եւ համաձայնութիւն») կուսակ-

ցութեան կողմից կազմուած զահլիճը, որը գլխաւորում էր Բեամիջ փաշան, տասպալուեց:

111. Նկատի ունի 7-րդ դասական նիստում գտտապաշտպան Ալի Հայտար պէլի արտասանած ճառը:

112. Նկատի ունի «Ազատութիւն եւ Համաձայնութիւն» լիպերայ ընդդիմադիր կուսակցութիւնը, որը պաշտանապէս կազմաւորուեց 1911 թ. Նոյեմբերի 21-ին:

113. Թաղամթը սպաննուեց ժողովրդական վրիժառու Սոլման Թեհլիրեանի մեղքով 1921 թ. Մարտի 15-ին, Պեղլիում:

114. Էնփերը սպանուեց 1922 թ. Օգոստոսի 4-ին Միջին Ասիայում, Կարմիր բանակի զորամասերի հետ պատպաշենքի ընդհարման ժամանակ:

115. Ճեմալը սպաննուեց ժողովրդական վրիժառուներ՝ Պետրոս Տէր-Պօղոսեանի եւ Աբրահէմ Գէւրգեանի կողմից, 1922 թ. Յուլիսի 28-ին, Թիֆլիսում:

116. Դակա Նազըմը կոխադան բարձրացուեց 1926 թ. Անգարայում, Ք. Աթաթուրքի գէժ մահափորձ կազմակերպելու մեղադրանքով:

117. Դատավճիռը վաւերացուել է սուլթան Վահրէտտիների կողմից 1919 թ. Յուլիսի 13-ին: Տե՛ս Լեւոն Վարդան, Ել. աշխ., էջ 175:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

1. չԹաքվիմ-ի վերալին, 21 Յունիս 1919 թ., N 3586:

2. 1918 թ. Հոկտեմբերի 14-19-ը տեղի ունեցած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան վերջին Համագումարում, մայիսի մեծամասնութեամբ որոշուեց ծրագրի որոշ փոփոխութեամբ շարունակել կուսակցութեան գործունէութիւնը «Թեճեւաբաս» («Վերակազմեալ») անունով:

3. Բուսպի քրեկուգենու անստան Թազանա Կ. Պալում:

4. Գաւեւում է Խզմիլի արեւելեան մասում:

5. Սիլահէապին, Աւնի եւ Հիւսէյն Ճեւանդ պէլիերի հարցաքննութեան նիւթերը չենք ընդգրկել, քանի որ դրանք հիմնականում անընդուն են առեւտրական շարաշահումների հետ:

6. Բուրը վատ պատճէճարման պատճառով հարուստ չեղաւ ընթերցել:

7. Տե՛ս Առաջին Գլխին N 110 Ժամօթագրութիւնը:

8. Այնուհետեւ խոստում է չբժանային այն քաղաքացիների եւ լիպերների մասին, որոնց նկատմամբ յարուցուած ամբաստանութիւնը

լիովին չի հաստատում բերուած յանցանշաններով Դատախազը պահանջում է կարենչ ալյզգիսիների գատաքննութիւնը: Կարենում է նաեւ գաշնակիցների կողմից Սոլթա կղզի աջարուած հետեւեայ պատարանաւու քարտուղարների գատաքննութիւնը: Քաջուի պատարանաւու քարտուղար՝ Մրտւոս պէյ, Գարահիւարի պատարանաւու քարտուղար՝ Աղաջլա Անճեա Ալսե, Սուայիի գաշնակամութիւնից, թուակի անցած Մումթազ պէյ, Սիմոպի պատարանաւու քարտուղար՝ Հասան Յենձի պէյ, Սարսիանի պատարանաւու քարտուղար՝ Սոպրի պէյ, Սեանկուլչի պատարանաւու քարտուղար՝ ԱւաՀետաի Ճիմնոզ պէյ, էրցրուձի պատարանաւու քարտուղար՝ Հիւսէյն Քոտուն պէյ, Պրուսայի պատարանաւու քարտուղար՝ Ալի Ռիգա պէյ, Գոնիայի պատարանաւու քարտուղար՝ Յերխա պէյ, Սիվոսի պատարանաւու քարտուղար՝ Ղանի պէյ եւ էնկեր էֆենտիի հայրը՝ Հանի Անճեա փաշա:

9. «Քաղզիմ-ի գեքայի», 23 Յունիս 1919 թ., N° 3589.

10. Աւարանապոլիս:

11. Ռոսքը 1911-1913 թթ. պաշտանեան պատերազմի մասին է:

12. Նկատի ունի հայկական ալյզային կուսակցութիւնները:

13. Անկասկած, իրոքը հայերի անզանութեան եւ կոտորածին գերաբերոյզ գազանի հրամանի մասին է:

14. Նկատի ունի գաշնակիցների իւսաւարմի յարձակումը Տարսանէլի գրոյ, որն սկսուեց 1915 թուականի Փետրուարի 25-ին, անդլիական ռազմական գերապոյն խոյհրդի նախանձնութեամբ: Այդ գործողութիւնը յաջողութիւն չունեցաւ եւ աւարտուեց գաշնակիցների պարտութեամբ:

15. Քեքիրտոյ:

16. Ապուսէ Ղանի պէյը ստում է Դատախնում փաստերը լիովին հաստատում են նրա մեղակցութիւնն ու կոտորած յանցադրմութիւնը: Տե՛ս գատաքննութիւնը:

17. Անիոն Գարահիւարը գտնուում է էսկիշէհիի հարաւային մասում, իսկ Գարահիւար-ի Եարքին կամ Եալին Գարահիւարը՝ Տրապիզոնի հարաւարեւմտեան մասում:

18. «Քաղզիմ-ի գեքայի», 28 Յունիս 1919 թ., N° 3596.

19. Լեւնաշղթայի եւ քաղաքի անուն Գաեուում է Գալթանեան թերակցու հարուստեւեւեան մասում:

20. Istida - Բաուայի նշանակում է արցարութեան հասուցման պահանջադր:

21. Ռոսքը թուրք գաղթականների մասին է:

22. Դատախարութեան նիւթերի 211-212 էջերը բացուելուում են:

23. *Խ'նչ բողոքի մասին կարող էր խօսք լինել, քանի որ ոչ մի Հայ չէր մոռցել:*

24. *Մասնանրկային լիազորներն ու պատասխանատու քարտուղարները:*

25. *«Թաքվիմ-ի վեքայի», 9 Յունուար 1920 թ., N 3772:*

26. *Հասան Ֆեհմի պէշի, ինչպէս նաեւ գտնուեցաւ նշուած միւս պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննութեան վերաբերող նիւթերը չեն հրատարակուել:*

27. *Քերթի վաստ պահպանման հետեւանքով (էջ 56) գտնուեցին շարունակութիւնը հնարաւոր չեղաւ թարգմանել (արեւակների վերեւի մասից եւ կողքից կան քայ թողնուած տողեր եւ քաներ) Քերթի անգիտա մոռցած մասում հնարաւոր եղաւ թարգմանել հետեւեալը-«Քրէական օրէնագրքի 170-րդ յօդուածի համաձայն, 45-րդ յօդուածի երկրորդ մասի հիման վրայ, Հասան Ֆեհմի եւ Միսհաս պէշիրը գտնուեցան որից հաշուածի իսկ Աւեր պէշի համար քաղաքացիական քրէնագրքի 203 յօդուածի համաձայն սահմանուած է 9 ամիս ժամկէտով բանտարկութիւն»:*

Դատաւճիւրը ընդունուել է 1920 թուականի Յունուարի 8-ին եւ Հաստատուած է նախագահի եւ անդամների ստորագրութիւններով:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԳ

1. *«Թաքվիմ-ի վեքայի», 8 Ապրիլ 1919 թ., թիւ 3617, Ծրուսերէն թարգմանութիւնը ան՝ Jean-Marie Carzou, "Un génocide exemplaire, Arménie", 1915, Paris: Flammarion, 1975, p. 233-236. Արեւմտահայերէն թարգմանութիւնը հրատարակել է Գրիգէրը, ան՝ Սողոմոսի Հայտապանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, Նիւ Եորք, 1980, էջ 297-304: Գրիգէրի գրքում բերուած են նաեւ Սողոմոսի գտնուեցնութեանը վերաբերող այլ փաստաթղթեր եւս:*

2. *Գանուած է Սողոմոսից ոչ հեռու՝ Հարութային մասում:*

3. *Նկատի ունի Հայկական կուսակցութիւնները:*

4. *Նկատի ունի Սողոմոսի Հայութեան ինքնապաշտպանական կը-սիւնները:*

5. *Քեմալի մահաւճիւրը վաւերացուելց սուլթան Մեհմետ Հաւի-տէտտինի կողմից՝ Նրան կորեկցին Կ. Պոլսի Պայտազեան հրատարակում, 1919 թուականի Ապրիլի 11-ին:*

6. *Թաքվիմ-ի վեքայի», 22 Մայիս 1919 թ. թիւ 3615. Թուսերէն թարգմանութիւնը ան՝ Հայերի ցեղապանութիւնը Օսմանեան*

կայսրութիւնում», էջ 236-242: Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ Jean-Marie Carzou, Նշ. աշխ., էջ 236-242.

7. *Քնացրում բայ է թողնում*.

8. *Քնացրում "baba evleri"* — (կտայցի՝ «չայքական տներ»ի Այսոնց կհատի ունի տերթիւններ սասարանոցները: «Պայա էին կոչում սուֆիզօրի գազափարսութեան առաւել յայտնի Հեռուարդները: Տերթիւնները մենաստաններում 12 տարի 6 ամիս ապաշխարհեցուց յետայ մեռք էին թերում «Պայա» տիպոսը եւ ըստ Հնարարութեան կարող էին «Քնացրենք» (մենաստաններ) հիմնել (տե՛ս M. Z. Pakalin, Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, c. I, 2-ci basılıs, 2-ci fasikül, İstanbul, 1971, s. 136).

9. *Ճեմոց Ազմիրին եւ Պեհաշտին Եարքիրին ապանեցին 1922 թուականի Ապրիլի 17-ին, Պերլինում ժողովրդական զբոսաւուներ՝ Արամ Երկանեանը եւ Արշախի Երկանեանը:*

10. *Նայիլ սէյիւ կախապան բարձրացուց 1926 թուականին, Անգարայում:*

11. *Բառը ընթեանելի չէ:*

12. *Բառը ընթեանելի չէ:*

13. *Բառի սկիզբը ընթում է, հաւանական է, որ նախադարձութիւն լինի bakanlık:*

14. *Թարգմանում բոլոր հարկերը բաժանում էին երկու հիմնական խմբի՝ շարխաթական հարկեր rusum-i seriye եւ սովորութային հարկեր rusum-i ʕefiye, tekalif-i ʕefiye: Ծարխաթական հարկերի մէջ մտնում էին աշարը, խարաջը, զեքտիքը եւ սրանց վրայ հիմնւած բազմաստեակ այլ հարկեր: Սովորութային հարկերը նշանակւում էին սուլթանների յատուկ հրամաններով, երկրի բացառիկ կարիքների համար, յատկապէս պատերազմների ժամանակ:*

15. *«Քարգիլ-ի վեջայի», 2 Մայիս 1919 թ., թիւ 3618:*

16. *Կ. Պոլսի արուարձաններից մէկը: Գտնւում է Պուֆորի եւրոպական ափին: Բնակչութեան մեծ մասը եղել են յայներ, հայեր եւ քրիստոնեայ այլ նպասակներ:*

17. *Բառը ընթում է:*

18. *Դասապետը ստորագրելով Հանդէսը, Մուստաֆա փաշան յայտնել է այն կարծիքը, որ Ալլաուլ Քերիմ եւ Թեֆիկ սէյիւրը ազատ արձակուեն, այն պատճառարանութեամբ, որ նրանցից առաջինը իբր կատարել է վերադարձ հրամանը, իսկ երկրորդի կատարած գործարքը մեկնարանել է ոչ որպէս քրեական յանցագործութիւն:*

19. *«Քարգիլ-ի վեջայի», 13 Յունուար 1920 թ., թիւ 3771: Թուսերէն թարգմանութիւնը տե՛ս «Հայերի ցեղասպանութիւնը*

Օսմանեան կայսրութիւնում»։ Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Jean-Marie Carzou. Եջւ. աշխ., էջ 572-575:

20. Գեներալ-լեյտենանտ Վեհիպ Մեհմետ (1877-1940). 1918 թըւականի Մարտին նշանակուեց կովկասեան նահապի Երբորդ բանակի հրամանատար:

21. Բնագրում գրուած է «ժողովոյ»:

22. Ստպուր Սամի պէյը իր բացատրագրում (Հարցաքննութեան թղթագրանակ, էջ 44), եչիլ է, որ ինքը այս հեռագրի պատեհեց ուղարկել է Թալաթին, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել (Տե՛ս «Թարգման-ի վերայի», թիւ 3540):

23. Տե՛ս թիւ 9 ծանոթագրութիւնը:

Երևանի Հայկական Գրադարանի Գրքերի Կարգը

Կարգը կազմել է Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից

Կարգը կազմել է Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից

Կարգը կազմել է Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից

Գրքերի Կարգը և Գրքերի Կարգը

Գրքերի Կարգը և Գրքերի Կարգը Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից Կարգը կազմել է Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից

Գրքերի Կարգը

Գրքերի Կարգը և Գրքերի Կարգը Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից Կարգը կազմել է Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից

Գրքերի Կարգը և Գրքերի Կարգը Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից Կարգը կազմել է Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից

Կարգը կազմել է Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից

Տպագրված է Կոմիտեի կողմից Կարգը կազմել է Գրադարանի Կոմիտեի Կողմից

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Աչար — Տասանորդի հարկ

Դասթար — Գրանցման մատեն

Զեքաթ — Մզկիթի համար գանձուող հարկ

Թարբիբ — Զեկուցադիր, կրօնական համայնքի առաջնորդների կողմից Բայբութոյն Դուանը ուղղուած գրութիւն

Ժանուարմա — Ոստիկանութիւն

Լիվա — Վելայէթի մէջ մանող վարչական միասոր: Ղեկավարն էր մութասարրիֆը կամ միրլիվան:

Լիբա — Դրամական միասոր Թուրքիայում, հաստար է 100 զուրուշի:

Սալիֆա — Մուհամմէտի յաջորդն ու փոխարինողը, որը համարուում էր աշխարհի բոլոր մուսուլմանների իմամն ու շարիաթի հովանաւորողը:

Սուրաճ — Գլխահարկ, հողային հարկ: Տեքստում ոչ-մահմեդական հպատակներից զինուորական ծառայութեան փոխարէն գանձուող հարկ:

Կազա — Վարչական միասոր, մտնում էր սանձաքի մէջ:

Գայմազամ — Նահիէի կառավարիչ:

Գաստալա — Գիւղացազաք, ական:

Հաֆիզ — Ղուրան կարդացող:

Մէնլիս — Պետական գործերի քննութեան եւ որոշման համար գումարուած ժողով:

Մէնլիս-ի Մեղուան — Գաստամուորների ժողով, պաշտակներ:

Միրլիվա — Մանեքի կամ լիվայի կառավարիչ, գեներալ-մայոր:

Մուխթար — Գիւղական տանուտէր: Թաղային ռեա, ական:

Միւֆիթի — Մահմեդական կրօնական աստիճանաւոր, կրօնապետ: Եարիաթական սկզբունքների համաձայն ֆեթվա տուող անձ:

Մութասարրիֆ — Մանեքի կառավարիչ, որն ունէր քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանութիւն: Մութասարրիֆի աստիճան էին ունենում նաեւ վելայէթի կառավարիչները:

Նահիէ — Գուառակ, սանձաքի վարչական միասոր:

Եկջիս ույ-խոյակ — Օսմանեան կայսրութեան մէջ շարխաթական գործերին հսկող մահմեդական առաջնորդ, որը պետութեան մէջ մեծ վեզիրից յետոյ ամենամեծ պաշտօնն է:

Չուուչ — Ենթաստգայ:

Չեթէ — Հրտակ:

Ձի-թիլիք — Ազարակ. մեծ տնտեսութիւն, որն ունէր ընդարձակ տարածութեամբ հողեր, տրուաւալայեր, անտառներ, շինութիւններ:

Ճիւտտ — Սրբազան պատերազմ:

Սաննաթ — Վիչալէթի մէջ մտնող վարչական միասոր, մարդ-կառավարիչն էր մութասարրիֆը. նաեւ սաննաթպէյ, միլլիօր:

Վալի — Վիչալէթի կառավարիչ:

Վիլայէթ — Նահանգ. Օսմանեան կայսրութիւնում, վարչական ամենամեծ միասոր:

Ֆեթվա — Մահմեդական հոգեւոր առաջնորդի վճիռ:

THE GENOCIDE OF ARMENIANS ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE TRIAL OF THE YOUNG TURKS

SUMMARY

Tragic fate fell upon Western Armenians in the years of World War I. In those difficult years, Western Armenians faced ruthless extermination due to the barbarous genocide policy of the Young Turk government.

Merciless mass deportations and massacres of Armenians from towns and villages in Western Armenia, as well as from localities with Armenian populations in Asia Minor had entirely nothing to do with the measures being taken for military reasons, as the question of annihilating the Armenian people had been worked out and settled beforehand by the Central Committee of the "İttihad ve Terakki" (Union and Progress) Party. To solve the Armenian problem, they had chosen the total extermination of Western Armenians. The war presented a suitable occasion for them to annihilate Armenians once and for all as well as to settle accounts with other peoples so that the Empire became purely Turkish.

Soon the news of mass deportations and atrocious massacres of Western Armenians spread all over the world, stirring up a violent wrath and protest everywhere. Representatives of progressive mankind and organizations condemned the policy

of barbarous genocide carried out by the Young Turks and demanded putting an immediate end to it, to return the deported Armenians to their homes. On May 24, 1915, the governments of Great Britain, France and Russia jointly warned the Sublime Porte that they regarded persecutions and massacres of Armenians in Turkey as an appalling action against humanity and civilization, and its perpetrators would be held strictly responsible. Unfortunately, this initiative likewise did not have any results. The Young Turk government continued widely and mercilessly to carry out its adopted policy, the victim of which became more than one and a half million Armenians.

When World War I came to an end, the broad masses of the people all over the world demanded the Turkish criminals to bear the responsibility of their organizing, Western Armenians slaughter. Outstanding political figures, men of science and cultural workers of different nationalities in condemning articles and publications raised their voices of protest.

Yielding to this strong wave of protest and aspiring to detach from the discredited Young Turk government, the new cabinet formed just after the Moudros Armistice of 1918, with the leadership of Ahmed Izzet Pasha, adopted a resolution to institute legal proceedings against the Young Turk government leaders, as well as the members of the Central Committee of the Union and Progress Party for drawing the Ottoman Empire into war and organizing the deportation and massacre of Armenians. Subsequently, upon the decree of December 16, 1918, inquiry courts were formed (whose chairman was Mazhar Bey, the former vali of Ankara), which began to collect accusatory evidences: concerning massacres of Western Armenians cryptographed telegrams, official documents, instructions and orders, also eye-witness accounts. Provinces

in the Ottoman Empire were divided into ten investigatory districts, appointing for each prosecutors, examining judges and secretaries. At the same time the press promoted extensive work to reveal the criminals and bring them to trial.

A number of Young Turk ministers and party leaders, district executive secretaries, commissioners, governors, servicemen and other officials were arrested. However, immediate initiators and organizers of Armenian massacres had time to flee, taking refuge in Germany.

First, second, third extraordinary court martials were formed in Istanbul on January 8, 1919. Though the law made provisions to try criminals at places where the crime had been committed, however, on February 5, 1919, the extraordinary court martial of Istanbul, at its first session of the process about the Yozghat deportation and massacre criminals, adopted a special resolution to try the accused in Istanbul.

On March 8, 1919, by a special edict of Sultan Mehmed VI Vahideddin (1918-1922), the Young Turk party leaders and ministers were submitted to investigation at the extraordinary court martial of Istanbul.

The trial of the Young Turk government leaders and members of the Central Committee of the Union and Progress Party began in Istanbul, on April 28, 1919 and went on intermittently till June 26. During the sessions that took place in May, those subjected to examination were basically the members of the Central Committee of the Union and Progress Party, Grand Vezir Said Halim Pasha and several ministers. But under inexplicable circumstances, on May 28, seventy-seven persons were exiled by the English headquarters from prison to Malta, and the trial ceased. It recommenced in June with new accusatory testimonies. At the seven sessions of the process in June, state officials Husseyin Hashim Bey, the minister for Communications, Rifat Bey, the Senate President,

also (Sheikh-ul-Islams), Esad, Hayri and Musa Kiazim efendis, the ecclesiastic leaders of the country came up for trial. The sentence was passed on July 5, 1919. During these trials eleven party figures and statesmen of high standing were accused by default, and twenty present at the proceedings.

According to the trial procedure, Major-General Mustafa Nazim Pasha, Chairman of the Committee, first certified the identity of the accused, also the presence of their advocates. At the same time he declared that at extraordinary court martials the law did not make provisions for the presence of advocates during the trial for the defense of those accused. Then Shefik Bey, the judicial secretary, read the bill of indictment. At the same time, on the basis of item 372 of the criminal code, the chief prosecutor Mustafa Nazmi Pasha expressed approval to try those absents by default. In view of the advocates' objections both at the beginning and during the course of the trial, that "judicial questions connected with ministers and other high-ranking state officials are subject to discussions at the Supreme Court, not at extraordinary court martials". Mustafa Nazmi Pasha pointed out in his speech that crimes specified in the bill of indictment had occurred not by virtue of office, but by their becoming participants in the crimes carried out by the Central Committee of the Party and its plenums.

Documents - cryptographed telegrams and letters brought in the first and successive accusatory acts testify that deportations and massacres of Western Armenians had not been military or disciplinary measures of limited and local character: they were aforethought and implemented absolutely on the initiative of the Party Central Committee, on the instructions and secret orders of a special centre. In the bills of indictment and during investigatory sessions, the main stress was put upon the massacre of Western Armenians.

Lieutenant-General Vehib Pasha, the former commander

of the Third Army at the Caucasian front, stated in his testimony at the trial that the question of exterminating Armenians and plundering their property was resolved by the Central Committee of the Union and Progress Party, and that Behaeddin Shakir Bey was the organizer and leader of blood-thirsty bands, about the Third Army.

"Teshkilati Mahsuse" (Special organization), executing the massacre of Western Armenians, an organization put into life on special resolution of the Central Committee of the Union and Progress Party members, was submitted to examination at the second, fifth and sixth sessions of the trial. The trial revealed that Midhat Shukri Bey, the Chief President of the Central Committee of the Party and its members: Dr. Behaeddin Shakir, Dr. Nazim, Riza Bey, Atif Bey, the deputy for Ankara, Shukri Bey, minister of Education, Halil, President of the Chamber of Deputies, Aziz Bey, the Security Supervisor, and Djevad, the commandant of Istanbul, participated in the criminal activity of "Teshkilati Mahsuse", Talaat, Minister of the Interior, being the head of these criminals.

Two secret organizations worked under the name of "Teshkilati Mahsuse", one military, set up on the order of the War Ministry, with Suleiman Askeri Bey as leader. With the purpose of breeding strife against Russia among the Caucasian Moslems, this organization had the task of recruiting people familiar with the territory of the Caucasus and speaking languages of the native populations, and sending them secretly in groups over the border.

The Ministry of the Interior had immediate disposal of the second "Teshkilati Mahsuse" which implemented the deportation and massacre of Western Armenians, with Behaeddin Shakir at the head.

Investigation materials ascertain that important documents concerning the Central Committee of the Union and

Progress Party and "Teshkilati Mahsuse" were for the most part destroyed. Mainly, Dr. Nazim was guilty of this. He carried off the party archives to conceal the dealings and the perpetrated crimes of the Committee. However, with all prudence (instructions were often given orally) a fair amount of telegrams, letters and written material fell into the hands of the extraordinary court martial that indisputably confirmed the collaboration among the Central Committee of the Union and Progress Party, the Ministry of the Interior and "Teshkilati Mahsuse" during the deportation and massacre of Armenians and showed the intense activity of district executive secretaries in recruiting criminals for "Teshkilati Mahsuse".

The court found the officials guilty of being well informed about massacres and other violences, and not taking any practical step to avert them. On the contrary, their abstention promoted to the continuation of the tragedy. For instance, Sheikh-ul-Islam Musa Kiazim effendi, who could have had a great influence in hampering ferocities as an ecclesiastic leader, did not take any essential step.

In the sentence passed on July 5, 1919, stress was put upon the details of massacres of Western Armenians and plunder of their property, facts were pointed out about violations of the constitution by Party Central Committee and government leaders. One of the important evidences was the question of participation in World War I without the Medjlis resolution, as well as abuses and speculation in trade and especially in provisional matters.

According to the first point under item 45 of the civil criminal code, the court pronounced a death sentence for Talaat, Enver, Djemal and Nazim, and by the second point under item 45 and the last point under item 55, Djavid, Mustafa Sheref and Musa Kiazim were condemned to exile for a period of 15 years.

Trial sessions of the Union and Progress Party district executive secretaries and other officials took place on June 21, 23 and, 28, 1919. The sentence was pronounced very late, on January 8, 1920, by the committee of the First extraordinary court martial in Istanbul. Thirty-six persons were prosecuted according to the data of the bills of indictment and the sentence.

In the bill of indictment of June 19, 1919, it was pointed out that district executive secretaries, in the course of their activity, upon the oral and written secret orders received from the Party Central Committee and the government, had illegally intervened in government matters and participated in the crimes committed by Talaat Pasha and his associates.

During the examination of executive secretaries, the main stress was likewise put upon the question of deportation and massacres of Western Armenians, plunder of their property. To alleviate their guilt, the executive secretary of Edirne and other defendants tried to find ways of justifying themselves, that deportation was carried out according to the law and governmental orders. Mustafa Nazim Pasha, the committee chairman, refuting their false testimony, revealed that deportation was a mere pretext to execute the extermination of Armenians.

In the sentence passed on January 8, 1920, it is noted that some of the executive secretaries and commissioners mentioned above contributed to the initiative of the Central Committee and organized the massacre of Armenians and plunder of their property by means of the murderers and other criminals recruited in their branches.

During the above-mentioned trials the extraordinary court martial in Istanbul also made a thorough investigation of the immediate executors of deportation and massacres in the provinces. By default for their perpetrated grave crimes, the

court also condemned to death a number of executive secretaries and others to imprisonment for ten and more years.

The records and resolutions of the proceedings were issued in small circulation in the supplements of the Turkish official newspaper "Takvimi Vekayi" (in Arabic script). All the titlepages had the following heading: "The record of the trial at extraordinary court martial formed upon His Majesty Padishah's imperial order of March 8, 1335 (1919)".

Materials of the trial of the Central Committee of the Union and Progress Party members, the Young Turk government leaders, party district executive secretaries and officials that are connected with the deportation and massacres of Western Armenians are fully translated from the original into Armenian and were published with commentaries and introduction by the author in 1988 for the first time. (The book has been translated and published in English and Arabic languages as well). The translation does not include materials concerning the Party conferences, disciplinary questions, as well as abuses in provisional and trade matters.

Of course, the trial materials are not complete, as not all the examination records had been published in the supplements of "Takvimi Vekayi". Documentary materials (telegrams, instructions, preliminary examination records of the accused, eye-witness accounts), referring to the deportation and massacre of Western Armenians had been concentrated in 293 paper-files of the extraordinary court martial. Naturally, its complete publication would have more thoroughly revealed the brutalities of the Young Turks.

The trial materials give a definite view of the organization and execution of the deportation and massacres of Western Armenians. However, the process did not, in fact solve and couldn't solve the retribution for one and a half million martyred Armenian blood and the recompensation of

material losses of the property abandoned which reached billions. The Armenian people became deprived of its homeland, Western Armenia.

Judges, of course, not in all cases demonstrated the necessary consistency. Many of them, being connected with the Young Turks, were often inclined not to delve deeply into the accomplished facts and not to adopt strict resolutions. Derelictions were made in the course of the trial. For instance, the process over district executive secretaries took place in June 1919, while the sentence procrastinating, was confirmed in January 1920. If there does not arise any doubt in condemning to death the defendants brought to trial by default, unwarranted forbearance was shown in inflicting punishment upon those present.

Facts show that Ittihadists had set up insidious traps to pervert, the natural course of the trial. They especially endeavored to influence the members of the court martial, to alleviate the guilt of the accused. It must be noted that the policy of persecuting and annihilating the debris of Western Armenians, continued during the nationalistic movement of Kemalists in 1919-1922. Turkish armies organized new massacres in Western and Eastern Armenia, as well as in some parts of Turkey during which 250.000 Armenians were martyred.

In our day, the Turkish ruling circles and historians continue to persistently reject the genocide of Western Armenians and on the whole, they aim at falsifying the history of the Armenian people with various means and anti-scientific publications. In their opinion, Armenian-Turkish collisions were evoked by the crafty design of big states. They consider the trial of Young Turk leaders that took place in Istanbul in 1919, the result of an inter-party enmity between Ittihadists and Ittihadists.

Notwithstanding the ill-intentioned attempts of Turkish

falsificators, world public opinion condemned and condemns the crime committed against the Armenian people. Naturally after the end of the war, the trial of Young Turk leaders was a great occurrence from the point of view of revealing the persecutions and genocide of Western Armenians to all mankind.

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1) Քեաթիսյ Չչիլափի «Ճիման-Նիման» և «Ֆեզլեթն», որպես աղբիւր Հայաստանի Պատմութեան (17-րդ դար), Երևան, 1973, ոտսերէն:

2) Վաւերագրական նիւթեր արևմտասիայերի մասին (ՀՀ ԳԱ Քասարակական գիտութիւնների գիտական տեղեկատուութեան քա-ծին), Երևան, 1983, N° 2(56).

3) Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտօրրքերի դասա-վարութեան փաստաթղթերի, Երևան, 1988, 1989:

4) Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում, Լոս Անճելըս, 1996:

5) Թուրքական վաւերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (1619-րդ դարեր), Երևան, 1999:

6) Հայկական հարցը և Մեծ Եղեունը 1876-2000, ժա-մանակագրութիւն, Երևան, 2000:

7) Յեղասպանութիւն և գոյատեւման պայքար, Երևան, 2000:

8) Հայերի ցեղասպանութիւնը թուրք քաղաքական գոր-ծիչների յուշագրութիւններում, Երևան, 2001:

9) Թուրքական վաւերագրական նիւթեր՝ Օսմանեան կայսրութեան ոչ-մանճեստական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Երևան, 2002:

10) Պայքար յանուն արդարութեան, հատ. Ա. Երևան, 2003:

11) Պայքար յանուն արդարութեան, հատ. Բ., Երևան, 2004:

Ունի մօտ 300 յօդուածներ, լոյս տեսած Երևանի տկաղե-մական պարբերականներում և Լոս Անճելըսի հայ մամուլում:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Պատմական նշանակություն ունեցող դատավարություն, որի վճիռներն անրեկանելի են (Փրոֆ. Նիքոլայ Յովհաննէսեան)1
Երկու իօսք7
Առաջարան11

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Երիտթուրքական կառավարութեան ղեկավարների և «Միություն» և Առաջադիմություն կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը45
--	-----

ՄԱՍՆ ԵՐԻՐՈՐԳ

«Միություն» և Առաջադիմություն» կուսակցութեան չբջանային պատասխանատու քարտուղարների ու պաշտօնեաների դատավարությունը183
---	------

ՄԱՍՆ ԵՐԻՐՈՐԳ

Եոզղաթի, Տրապիզոնի, Պեոյիս Տերեի և Խարբերդի տեղախանութեան և կոտորածների դատավարությունները231
--	------

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տերմինների բառարան275
Անգլերէն ամփոփում277

ՆԿԱՐ ԵՒ ՓԱՍՏԱԹՎԹԵՐ

Սույթան Մեմմետ 6-րդ Վախոէտի44
Խարբերդի (Մամուրե ու Ազիզ) դատավճոհն պատճէն182
Եոզղաթի դատավճոհն պատճէն230
Տրապիզոնի դատավճոհն պատճէն274

ԱՒԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

**ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ**

Գրքի կազմն ու համակարգչային շարուածքը՝
M&N GRAPHICS
(Անթուան Գարամանլեան)

Հրատարակութեան պատասխանատու՝
«ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» օրաթերթի
հրատարակիչ եւ գլխաւոր խմբագիր՝
Վահան Վահանեան

Տպարան Արաքս, Փասատինա, Գալիֆորնիա
Կազմատուն՝ V.A. Bindery, Փասատինա, Գալիֆորնիա

Աւետիս Փափազեանը ծնունդ է 1931 թ. Միրիայի Լաթաքիա քաղաքում։ Ազգրնական կրթութիւնը ստացել է տեղի Ս. Յակոբեանց Ազգային երկսեռ փարձարանում եւ այնուհետեւ՝ Պէյրութի Ս. Նշան դպրոցում։

1946 թ. ընտանեօք Հանդերձ ներգաղթել է Հայաստան եւ Հաստատուել քաղաքամայր Երեւանում։ Բարձրագոյն ուսումը ստացել է 1955-1960 թթ. Երեւանի Պետական Համալսարանի Ռումանո-գերմանական բաժնում։

1961 թ. ընդունուել է Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան ինստիտուտի թուրքական բաժինը եւ բարեշաջոյ յանձնելոյ ասպիրանտուրայի քննութիւնները մեկնել է Մոսկուա, Մրութեանական Գիտութիւնների Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան ինստիտուտ, ուր 3 տարուայ ուսումնառութիւնից յետոյ պաշտպանել է գիտական աւարտաճառը «Դեմոփիլը Ջիլպիլի ձիւնան նրման եւ Ֆեյլեքէն պալէն ազրիւլը Հայաստանի պատմութեան» 17-րդ դար խորացրոյ եւ ձեռք բերել միջնադարի թուրքիայի պատմութեան ազրիւրազէտ-պատմարանի մասնագիտութիւնը։ Այնուհետեւ 32 տարի շարունակաբար սշխուանել է Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան ինստիտուտում։ 1988-92 թթ. ղեկավարել է ինստիտուտի ազրիւրազիտական բաժինը։

1968-75 թթ. Երեւանի Պետական Համալսարանի Արեւելագիտութեան բաժնում գասուանդել է թուրքիայի պատմութիւնն ու աւմաներէն լեզուն (արարատառ թուրքերէն)։

Իր հրատարակութիւնների մեծ մասը նուիրուած է Հայաստանի եւ Հայ Ժողովրդի մասին միջնադարի թուրք պատմագիրների հաղորդած նրիների ուսումնասիրութեանը, ինչպէս նաեւ Հայոց Յեղասպանութեան հարցերին։ Օսմաներէնի գիտակ ազրիւրազէտ պատմարանը 1983 թուականից սկսել է դրադուել Հայերի ցեղասպանութեան հարցերոյ։

Գիտական գեղուցումներոյ հանդէս է եկել միջազգային մի շարք գիտաժողովներում։ Փրոֆ. Աւետիս Փափազեանն այսօր էլ բուան կերպոյ շարունակում է գրադուել միջնադարի թուրքական ազրիւրների, արխիւային նրիների, ինչպէս նաեւ հայկական հարցին եւ Մեծ Օղեւնինն գերարերոյ նրիների ուսումնասիրութեանը։